

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES,
A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.
NO. 379

न्यायलीलावती

श्रीवल्लभाचार्यविरचिता

श्रीभगीरथठक्कुरकृतविवृतिसनाथेन श्रीवर्धमानोपाध्यायकृत-
प्रकाशेन समुद्भासिता

श्रीशङ्करमिश्ररचितकण्ठाभरणेन च समन्विता ।

काशीहिन्दुविश्वविद्यालयाध्यापकेन

पण्डितश्रीहरिहरशास्त्रिणा

टिप्पण्यादिभिः सम्पादिता ।

NYAYA LILAVATI

BY

VALLABHACHARYYA

With the commentaries of Vardhamanopadhyaya,
S'ankara Misra and Bhagiratha Thakkura.

Edited by Pt. Harihara S'āstrī,
Lecturer, Benares Hindu University.

FASCICULUS III-३

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

ॐ श्रीः ॐ

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभग्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तवकः—३७२

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares,*

Agents:

- 1 Luzac & co, Booksellers,
LONDON
- 2 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.
- 3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मनोवत् बाहिरिन्द्रियाण्यनुरूपानि स्युरिति शङ्कां निरस्यति—

न्यायलीलावतीप्रकाशः

शरीरेणानैकान्तः अन्त्यावयविभिन्नतैजसत्वस्य विवक्षितत्वात् । अत्र यत्र काले चन्द्रसंयुक्तं चक्षुस्तत्काले शाखयापीति तुल्यकालग्रहणोपपत्तिः । न चाग्रावच्छेदेनैष चक्षुःसंयोगो ग्राहकः, अन्यथा मूलावच्छेदेन गोलकस्य नित्यसम्बन्धात्तद्ग्राहपत्तेरिति वाच्यम्, तिर्यग्भागेन शाखाचन्द्रमसोरग्रावच्छेदेन चक्षुःसंयोगाविरोधादिति समाधाने सत्येव यत्र न तथात्वं तत्राह—अत एवेति । अतिशयित-वेगवत्त्वादेवेत्यर्थः । ननु कर्मणां कथमेकत्र चिरत्वमन्यत्र क्षिप्रत्वं पूर्व-देशविभागोत्तरदेशसंयोगयोः कर्मणा जनयितव्ययोरविशेषात् । अत्राहुः । यत्र(तु)भूयोऽवच्छेदेनोत्तरदेशसंयोगस्तत्र क्षिप्रता, यत्र स्व-रूपावच्छेदेन स, तत्र चिरत्वम् । न चैवमुन्मील्य निमीलितनयनस्यापि साक्षात्कारापत्तिः, गोलकसन्निष्ठेन्द्रियस्य विषयसंयोगे सति तज्ज्ञा-नजनकत्वोपगमात् । ननु चक्षुरादीनामप्रत्यक्षगुणत्वात्परमाणुत्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

हेतुरिति भावः । अन्त्यावयवीति । शरीरतदवयवभिन्नेत्यर्थः । अन्यथा तद्गोलके व्यभिचारतादवस्थ्यात् । एवं च सति घ्राणे व्यभिचार-वारणाय तैजसपदमिति भावः । न चैवमधिष्ठानासम्बद्धेति व्यर्थं स्वप्रकाशके शरीरतदवयवभिन्ने सुवर्णादौ स्वसंयुक्तार्थग्राहकत्व-
(१)लक्षणप्राप्यकारित्वसाध्याभावेन व्यभिचारात् । केचित्तूक्तानु-मानस्य चक्षुः कर्मसंयुक्तं सत् ज्ञावकारणं साक्षात्कारसाधारण-कारणतेजस्त्वादालोकवदिति तात्पर्यम् । तेज पदं च श्रोत्रे व्यभि-चारवारणाय(२)ति वदन्ति । समाधान इति । इदं चोद्भूतानुद्भूतरूपा-भ्यामारम्भपक्षेऽन्यथा सार्वकालिकयौगपद्यप्रत्ययानुपपत्तेः । वस्तु-तस्तयोगुणविरोधेनारम्भकत्वमेव न भवतीति यथाकरमेव ग्राह्यमिति मिश्राः । यत्र तु भूय इति(३) । इदमपि कर्मवैजात्यादन्यथा कारणैकजात्ये कार्यवैलक्षण्यानुपपत्तेरिति भावः । चक्षुरादीनामिति । चक्षुरादेरणुत्वे स्थौल्याग्रहप्रसङ्गः, तदवच्छेदेन सन्नि(क ?)र्षा(भावादिति ?)भावः ।

द्रव्यान्तरत्वं नवद्रव्यान्यद्रव्यत्वमप्रसिद्धमित्यन्यथा व्याचष्टे—

शङ्का, निरुपाधित्वात् । स्पर्शवदिन्द्रियत्वाच्च । रसनादयोऽप्यव-
यविन इति सिद्धमिन्द्रियम् ।

ननु शरीरं नाम द्रव्यान्तरं, भूतचतुष्कप्रकृतिकत्वात् । तथा
हि गन्धवत्त्वात् तत्पार्थिवं यथा तथा जलानलानिलप्रकृतिक-
मपि, द्रवत्वस्य स्यन्दनहेतुत्वात् उष्णतायाश्च पाकहेतुत्वात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्पर्शवदिन्द्रियत्वादिति ।

पुनर्नवैव द्रव्याणीति विभागमाक्षिपति—नन्विति । द्रव्यान्तरत्वं
नवभिन्नत्वं तत्राकाशादिपञ्चभ्यः स्पर्शवत्त्वेन भेदसिद्धौ पृथिव्यादि-
चतुर्भ्यो भेदकमाह—भूतचतुष्कप्रकृतिकत्वादिति । एतदेवोदपादयति—
तथा हीति । जलप्रकृतिकत्वायाह—द्रवत्वस्येति । स्यन्दनमधःसंयोग-
हेतुरन्तरितद्रवद्रव्यक्रिया । तेजःप्रकृतिकत्वायाह—उष्णताया इति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मस्तु अवयवकल्पनायां मानाभावादित्यत आह—स्पर्शवदिन्द्रियत्वादिति ।
नानावयवावच्छेदेनैकदा स्पर्शानुभवात् त्वचः सावयवत्वे सिद्धे
तद्दृष्टान्तेन चक्षुरादीनामपि सावयवत्वमनुमेयमित्यर्थः ।

द्रव्यान्तरमिति । पृथिव्याद्येकैकसमवायिकारणकं न भवतीत्यर्थः ।
स्वरूपासिद्धिं निरस्यति—तथा हीति । द्रवत्वस्येति । स्वेदादिलक्षणस्य-
न्दनेन द्रवत्वमनुमाय तेन जलप्रकृतित्वमनुमेयमित्यर्थः । उष्णताया
इति । पाकेनोष्णस्पर्शमनुमाय तेन तेजःप्रकृतित्वानुमानमित्यर्थः ।
वायुप्रकृतित्वसाधकं धृतिकम्पादि प्रत्यक्षसिद्धत्वान्नोक्तम् । 'एतेन'

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पृथिवीति । एकैकमात्रेत्यर्थः । समवायिपदं सिद्धसाधनवारणाय । अत्र
न पृथिवीमात्रसमवायिकारणकमित्यादिक्रमेण प्रत्येकमेव साध्यं
जलप्रकृतिकत्वादित्यादिक्रमेण प्रत्येकमेव हेतुः, तेन यथाश्रुते हेतो-
रप्रसिद्धिः, प्रत्येकप्रकृतिकत्वे च हेतौ घटादावेव व्यभिचार इति
दूषणमलङ्घनकम् । अत्र च पृथिव्याद्येकैकमात्रसमवायिकारणकत्व-
निषेधे सिद्धे जन्मत्वविशेषितेन तेन द्रव्ये शरीरे नवद्रव्यभिन्नत्वं सा-
ध्यमानं दशमद्रव्यमादाय सिध्यतीति न द्रव्यान्तरमिति स्थूलान-

एतेनोष्णं जलं शीतः शीतमयूस्वरश्मिरित्युपपद्यते । न चैतदुपष्ट-
म्भकसन्निधिप्रयुक्तं, गन्धेऽपि तथाप्रसक्तेः । न च पार्थिवाप्यभा-
गौ न सम्भूयारभेते विजातीयत्वात् आप्यतैजसभागवदिति सा-
म्प्रतम्, दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् । तयोरारम्भकत्वे आ-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पाकस्तेजःसंयोगोऽशितपीतादिपरावृत्तिहेतुः । स चौष्ण्यापेक्षे-
णेन्यौष्ण्यमनुमाय तेजःप्रकृतित्वमनुमेयमित्यर्थः । धृतिकम्पादिकं
स्फुटत्वाद्वायुप्रकृतिकत्वसाधकं नोक्तम् । एतेनेति । एकस्यापि
नानाप्रकृतिकत्वेनेत्यर्थः । न चैतदिति । शरीरे द्रवत्वोष्णत्वादीत्यर्थः ।
गन्धेऽपीति । तथा च पार्थिवमपि शरीरं न स्यादिति भावः । न च
पार्थिवेति । पृथिवीत्वं न जलोपादानोपादेयवृत्ति जलावृत्तिधर्मत्वात्
मनस्त्ववदित्यर्थः । आप्येति । विवादपदादन्यद् दृष्टान्तः पक्षोऽपि
विवादपदत्वेन विशेष्यस्तथा च न सिद्धसाधनमंशतः । दृष्टान्तस्येति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नानाप्रकृतित्वसाधनेनेत्यर्थः । न च पार्थिवेति । पृथिवीत्वं न जलोपादे-
योपादानवृत्ति जलावृत्तिधर्मत्वाद्वायुत्वदित्यर्थः । दृष्टान्तस्येति । ननु

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नुरोधः । ननु सजातीयारम्भकपृथिवीजलभागयोः पक्षत्वे सिद्धसा-
धनं तदन्यपक्षत्वे चाश्रयासिद्धिः सिद्धौ वा बाधः विजातीययोरपि
सम्भूय संयोगाद्यारम्भकतया बाधव्यभिवारौ चेत्यन्यथा व्याचष्टे—
पृथिवीत्वमिति । जलोपादेयस्य यदुपादानं तद्वृत्तित्वाभावः साध्यः, न
जलोपादेयवृत्तीति साध्ये सिद्धसाधनं जलोपादेयस्य जलत्वेन पञ्च-
विजातीयत्वेन वा पृथिवीत्वानाश्रयत्वात् अत उपादानगर्भं साध्यम् ।
अत्र चोपादेयपदानन्तरं द्रव्यपदं प्रवेश्यमन्यथा पृथिवीजलसंयोग-
मादाय बाधापत्तेः । कचिज्जलोपादेयवृत्तीत्येव पाठस्तत्र च जलोपादे-
यमु (पा?)देयं यस्येति मध्यमपदलोपिसमासस्तेनोक्तार्थ एव पर्यव-
सानम् । हेतौ जलत्वे व्यभिवारवारणाय जलावृत्तिपदम् । ननु शरीर-
भूतचतुष्कजन्यत्ववादिमते वायुत्वदृष्टान्तासिद्धिरिति चेत्, मैवम् ।
सजातीयारम्भकवायुवृत्त्यसाधारणधर्मस्य दृष्टान्तत्वादिति भावः ।
नन्वेति । अ(न्य?)था शरीरवद्भागस्यापि विजातीयत्वापत्तेरिति

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सर्वत्राप्यपार्थिवभागे सम्भूय वस्तुकत्वसम्भवादित्यर्थः । न च भागारम्भकजलादावेव साध्यप्रसिद्धिस्तत्रापि सम्भूयारम्भकत्वासम्भवादिति भावः । तथैरिति । विजातीययोरित्यर्थः । एकस्य गुणस्या

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भागारम्भकजलादिष्वेवैतत्प्रसिद्धं न च तत्रापि सम्भूयारम्भकत्वं तथा सत्येकैकभूतजन्यत्वस्य काप्यप्रसिद्धेर्भूतचतुष्टयजन्यत्वस्य साध्यस्याप्यप्रसिद्धिप्रसङ्गात् । अत्राहुः । यदि शरीरारम्भकः पार्थिवो भागो न जलारम्भारम्भक इति सामान्यतः साध्यं तदा दृष्टान्तासिद्धिः, केवलपृथिव्यारम्भकस्यापि जलवृत्तिसङ्ख्यारम्भकत्वात् । अथ जलारम्भद्रव्यानारम्भकत्वं तत्र शरीरानारम्भकत्वमुपाधिः । अत्र शरीरत्वं भूतचतुष्टयोपादेयवृत्ति न वेति संशयः, तद्वत्सङ्ख्यायां तत्प्रसिद्धिः । तथैरिति । विजातीयपरमाण्वोद्घातकारम्भकत्वे कारणगुणस्यैकस्य सततारम्भकत्वापत्तेरनारम्भकत्वात् द्यणुकमगुणं स्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भावः । यथाश्रुता(१)भिप्रायेणैवाऽयमाक्षेप इत्यन्ये । साध्यस्याप्रसिद्धीति । विजातीयारब्धस्य पृथिव्यादिविजातीयत्वेन सर्वस्य विजातीयारब्धत्वे पृथिवीत्वादिकं न क्वचिदपि व्यवतिष्ठेतेति पृथिव्यादिलक्षणभूतचतुष्कजन्यत्वस्याप्रसिद्धिरिति भावः । न च परमाणूनां पृथिव्याद्याश्रयतया(२) तद्वृत्तिचतुष्कसंख्यायामेव तत्प्रसिद्धिरिति वाच्यम्, द्यणुकादिवृत्तित्वमेव हि पृथिवीत्वादीनां परमाणुवृत्तित्वे मानम् । तथा च द्यणुकादीनां पृथिवीत्वाद्यभावे परमाणूनामपि तदभावादिति भावः । यद्यपि भूतचतुष्टयजन्यत्वं साध्यं क्वचिदपि नोक्तं तथापि स्वरूपासिद्धिनिरासाय भूतचतुष्कप्रकृतिकत्वमेव साध्यमुक्तं(३) तदेव भूतचतुष्टयजन्यत्वपदेनोक्तमिति तस्यैवोक्तक्रमेणाप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या । केचित्तु पृथिव्याद्येकैकमात्रसमवायिकारणकत्वमात्रनिषेधस्य साध्यतयोक्तक्रमेण प्रतियोग्यप्राप्तिस्तथा साध्याप्रसिद्धिरिति भावः । इत्याहुः । सामान्यत इति । द्रव्यपदाप्रवेशेनेत्यर्थः । पूर्वन्यायेन पृथिवीत्वपक्षकपूर्ववर्णितानुमाने च शरीरानारम्भकमात्रवृत्तित्वमुपाधिरिति भावः । 'तत्प्रसिद्धिर्भूतचतुष्टयोपादेयत्वप्रसिद्धिः । एवं च

(१) श्रुतसूत्राणि० ।

(२) पृथिवीत्वाद्याश्रयतः० ।

(३) साध्यं युक्तमित्यपि पाठः ।

रन्ध्रस्यागुणत्वं (१) स्यादिति तत्सिद्धिरिति चेन्न, तदसिद्धेः ।
शीतोष्णयोर्भास्वराभास्वरयो रसतदभावयो रूपरूपाभावयो-
र्विरोधोऽस्तीति चेन्न, एकैकशः सजातीयारम्भेऽपि विजा-
तीयसान्निध्यात् नीलानीलरूपकदम्बस्य विलक्षणरूपजनक-
त्ववदस्यापि विचित्रकार्यजनकत्वात् । मैवम् । नीलपीता-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नारम्भकत्वादित्यर्थः । तदसिद्धेरिति । एकस्य गुणस्यारम्भकत्वे
द्रव्यस्यागुणत्वासिद्धेरिति भावः । गन्धवन्निर्गन्धाभ्यामारम्भे तद्
द्रव्यं गन्धवन्निर्गन्धं च स्यादिति गुणविरोधादनारम्भ इति शङ्कते—
शीतोष्णयोरिति । शीतोष्णाभ्यामेकैकाभ्यां विचित्रस्पर्शवदेकं द्रव्य-
मारम्भं नीलादिरूपैर्विजातीयैरेकचित्रारम्भवदिति परिहरति—
एकैकश इति । मैवमिति । नीलादीनां विजातीयानां चित्ररूपानारम्भे

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दित्यर्थः । तदसिद्धेरिति । सततानारम्भस्यापेक्षणीयसमवायिकारणा-
भावादप्युपपत्तेरन्यथानेकस्याप्यारम्भकत्वे तुल्यत्वादेकगुणस्याना-
रम्भकत्वासिद्धेरित्यर्थः । एतेनोत्पन्नद्युक्तं यावत्सत्त्वमपरापरग-
न्धाद्युत्पत्तिः स्यादित्यपि निरस्तम् । अनेकैरप्यारम्भे तुल्यत्वात् पूर्वो-
त्पन्नगन्धादिकमुत्तरत्र तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकमित्यपि तुल्यमेव । न
चानेकगन्धवदारम्भत्वं कार्यस्य गन्धवत्त्वे प्रयोजकम्, अनेकत्वस्य
व्यर्थत्वात् । ननु विजातीयानामारम्भकत्वे तत्कार्यस्य नीरूपत्वनीरस-
त्वादिप्रसङ्गः, रूपवदारम्भत्वेन रूपवदादित्वे नीरूपाद्यारम्भत्वेन नीरू-
पत्वाद्यापत्तौ जलत्वादिना सङ्करः स्यादित्यनारम्भकत्वमित्याह—शीतो-
ष्णयोरिति । नीरूपत्वाद्यापत्तौ रूपवदाद्यनारम्भत्वमुपाधिः । न च जा-
तिसङ्करः, नीलपीताद्यारम्भचित्ररूपवदेकैकारम्भविजातीयस्यैव का-
र्यस्य नानाजातीयैरारम्भादित्याह—एकैकश इति । तत्रावयविनो नीरू-
पत्वे चाक्षुषत्वानुपपत्तेर्नीलादिविजातीयविचित्ररूपवत्त्वे स्थिते वि-
जातीयानां रूपाणां जनकत्वं क्लृप्तम्, अत्र त्वेकैकारम्भविजातीयं द्रव्यं
नाध्यक्षसिद्धमतो गुणविरोधात्, विजातीयानारम्भ इत्याह—नीलेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

संख्यात्वे विधिकोटिप्रसिद्धिरिति भावः । रूपवदादीति । यद्यपि गन्ध-

दिरूपकदम्बस्य यथा विचित्ररूपजनकत्वमध्यक्षसिद्धं न तथा
पृथिव्यादीनां विचित्रकार्यजनकत्वं, भूजलप्रभवे वस्तुनि

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पटादेरूपित्वे प्रत्यक्षताक्षतिरिति तत्र तथास्तु, द्रव्ये तु विजाती-
यारम्भे न प्रमाणमित्यर्थः । नन्वेकस्य गुणस्यारम्भकत्वे सत-
तोत्पत्तिप्रसङ्गवदुभयारम्भकत्वेऽपि तथा तत्र समवायिकारणापे-
क्षायामेकगुणारम्भेऽपि तथा तत्र गुणान्तरस्य प्रतिबन्धकत्वक-
ल्पनायामेकारम्भेऽपि तथा । तथा च साधकबाधकमानाभावाद्धि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नन्वध्यक्षाभावेऽपि पृथिवीत्वं जलोपादेयवृत्ति पृथिवीनिष्ठात्यन्ताभा-
वाप्रतियोगित्वात् द्रव्यत्ववदित्यनुमानं स्यादित्यत आह—भूजलेति ।
अपृथिवीवृत्तित्वमत्रोपाधिरित्यर्थः । प्रत्युतानारम्भकत्वे मानमस्ति ।
तथा हि पृथिवीसमवेतद्रव्यं न निर्गन्धसमवेतं गन्धवत्त्वात् पृथिवी-
मात्रारब्धव्यणुकवत् । न च दृष्टान्तासिद्धिः, विजातीयैरारम्भेऽपि

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रसयोनैवं विजातीयगन्धरसत्वदारब्धे व्यभिचारात् तथापि विजा-
तीयगन्धवदसहकृतगन्धवदारभ्यत्वं तत्र हेतुः । एवं रसेऽपीति भावः ।
'सङ्करः' सङ्करप्रसङ्गश्चेत्यर्थः (१) तेन नीरसत्वादिप्रसङ्ग इत्यनेन समु-
च्चयो लभ्यते । पृथिवीत्वमिति । जलोपादेयं (उपादेयं?) यस्येति पूर्वं
वन्मध्यमपदलोपी, अन्यथा तन्मते शरीरस्य विजातीयतया बाधाप-
त्तेरित्यवधेयम् ।

पृथिवीति । अत्र पृथिवीपदं सकलपृथिवीपरमन्यथा कपालत्वादौ
व्यभिचार इति मिश्राः । वयन्तु सामान्याभावस्यैव हेतुतया न
व्यभिचारप्रसङ्गः, अन्यथा हेतुसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्तिलक्षणे-
ऽपि सकलपदप्रक्षेपापत्तेरिति ब्रूमः । न च पृथिवीनिष्ठे-
त्यस्य स्वरूपासिद्धिवारकतया व्यर्थता, विशिष्टाभावत्वात् ।
अपृथिवीति । पृथिव्यवृत्तित्वमित्यर्थः (२) । विजातीयैरिति । अन्यथा
पूर्वन्यायेन पृथिवीत्वाद्यव्यवस्थितेरिति भावः । तथापि मानुषशरी-
रस्य पार्थिवत्वं विनिगकं नोक्तमतस्तदाह—तत्र मानुषेति । ननु शरीर-

विलक्षणे मानाभावात्, ततो गन्धवतां गन्धवत्पृथिवीजाती-
यजनकत्वनियमात्, जलस्य निर्गन्धजनकत्वनियमस्याविप्लुत-
त्वात्, एकं शरीरं गन्धवन्निर्गन्धक्षितिजलादिजातिमच्च स्या-
दिति विरोधात् । किञ्च कार्यस्य वैलक्षण्यं गन्धवन्निर्गन्धता-
दात्म्यमुभयवहिर्भूतं वा अन्यतरूपं वा । नाद्यौ, विरो-
धात् । नेतरः, गन्धवता गन्धवज्जननेऽगन्धवताप्यगन्धोत्पा-
दनात् अन्यतरूपत्वानुपपत्तेः । एतच्चित्ररूपेऽपि तुल्य-
मिति चेन्न, तत्र नीलस्यानीलचित्ररूपजनकताया अनु-

न्यायलीलावतीकण्ठावरणम्

जातीयारम्भसन्देहः स्यादित्यनुशयेन नियममाह—तत इति । ग-
न्धवद् गन्धवदेवारभते गन्धवच्च गन्धवद्भिरेवारभ्यते इति दर्शन-
बलान्नियमस्थितौ न सम्भूयारम्भः । किं च निर्गन्धं निर्गन्धमेवारभते
निर्गन्धं च निर्गन्धैरेवारभ्यत इति दर्शनान्नियमसिद्धौ उभयारब्धं
न गन्धवत् स्यात् न वा निर्गन्धमुभयस्वभावं वा । भावे वा तत्र
पृथिवीत्वं जलत्वं च सङ्कीर्त्येत्यर्थः । ननु पृथिवीत्वं जलोपादेय-
वृत्ति पृथिवीनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात् द्रव्यत्ववदित्यनुमानात्
विजातीयारम्भोऽस्तु । किं च विजातीयारब्धं विलक्षणमेव स्यात्तथा
च क जातिसाङ्कर्यमपीत्यत आह—किञ्चेति । नाद्याविति । उभयता-
दात्म्यमुभयवहिर्भावंश्च विरोधान्न सम्भवति “परस्परविरोधे हि
न प्रकारान्तरस्थिति”रित्यर्थः । गन्धवदिति । पूर्वोक्तनियमबलादि-
त्यर्थः । ननु नीलारब्धं नीलमेव पीतारब्धं पीतमेवेतिनियमात्
चित्रमेव रूपं न स्यादित्याह—एतदिति । तत्र प्रत्यक्षप्रमाणस्योक्तत्वाच्च
साम्यमित्याह—तत्रेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सजातीयैरारम्भाभ्युपगमात् । न चेदमप्रयोजकमित्याह—तत इति । एकै-
कारभ्यात् क्षितिजलाद्यारम्भे वैलक्षण्यं विकल्प्य दूषयति—किञ्चेति ।
न च जातिविशेष एव वैलक्षण्यं तदननुभवात् । न च विजातीयैरा-
रम्भे सति तत्कल्प्यं तत्र बाधकस्योक्तत्वात् । तत्रेति । तत्र नीलादिवि-

भवसिद्धत्वात् ।

तद् (१) द्विविधं योनिजमयोनिजं च । शेषे प्रमाणं नास्तीति चेन्न , पृथिवी अयोनिजशरीरारम्भिका आरम्भहेतुत्वात् जलव-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तदिति । मानुषं शरीरमित्यर्थः । वृक्षादिशरीरस्यायोनिजत्वेऽपि मानुषस्यायोनिजं शरीरमाक्षिपति—शेष इति । अयोनिज इत्यर्थः । पृथिवीति । न च घटादौ बाधः, कपालादौ च व्यभिचारः, दृष्टान्तश्च साध्यविकल इति वाच्यम्, पृथिवीत्वमयोनिजशरीरारम्भकवृत्तिस्पर्शवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् जलत्ववदितिविवाक्षि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

लक्षणकर्तुरूपस्यानुभवसिद्धत्वादनन्यगत्या कर्तुरत्वजातिः कल्प्यत इत्यर्थः ।

तत्र मानुषादिशरीरे गन्धस्यानाशमनपायित्वात् क्लेदादीनां च नाशात् पृथिवीसमवायिकारणकत्वं स्थितम् । शरीरत्वं च न जातिः किन्तु साक्षात्प्रयत्नजन्यक्रियावदन्त्यावयविमात्रवृत्तिजातिमत्त्वम् । पार्थिवकृम्यादिशरीरस्यायोनिजत्वे प्रत्यक्षसिद्धेऽपि मानुषस्यायोनिजशरीरं साधयति—पृथिवीति । ननु प्रसिद्धपृथिवीपक्षत्वे बाधः, अन्यत्राप्रसिद्धिः । न च पृथिवीत्वमयोनिजशरीरवृत्तीति साध्यमप्रसिद्धेः । शरीरारम्भकत्वादिति च योनिजशरीरमात्रारम्भकैरवयवैर्व्यभिचारि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वं तावज्जातिरनुगतमतेस्तथा च तदाश्रयस्य पृथिवीत्वादिसवीकारे जातिसङ्करः स्यादिति पृथिव्यादिविजातीयमेव तदुपेयमत आह—शरीरत्वं चेति । साक्षादिति । तादृशी क्रिया (चेष्टा ?) । चेष्टात्वं च जातिविशेषः । अन्यथा प्रयत्नजन्यत्वस्यैव दुर्ग्रहत्वापत्तेः । अत्र चेष्टा चान्त्यावयविमात्रं चेति द्वन्द्वसमासेन चेष्टावृत्तित्वे सति अन्त्यावयविमात्रवृत्तिर्या जातिर्मानुषत्वादित्त्वमिति । अत्र पाषाणमध्यवर्तिनिश्चेष्टभेकशरीरादौ (२) खण्डावयविमृतशरीरे चाव्याप्तिरिति जातिगर्भता । तत्रापि तादृशभेकत्वमनुष्यत्वादिजातिसत्त्वाग्नीव्याप्तिः, द्वन्द्वसमासानाश्रयणे च साव्याप्तिस्तदवस्था निश्चेष्टवृत्तिजा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तत्त्वात् । जलीयं च शरीरं बरुणलोकेऽस्तीत्यागमसिद्धत्वान्न दृष्टा-
न्तस्य साध्यवैकल्यम् । यद्वा अहं योनिजमदीयशरीरान्यपार्थिवश-
रीरवान् संसारित्वात् मैत्रवदितिविवक्षितत्वात् । दृष्टान्तासिद्धिः

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न च रूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातित्वात्पृथिवी-
त्वस्याऽयोनिजशरीरवृत्तित्वमनुमेयं पृथिवीभिन्नवृत्तित्वस्योपाधि-
त्वात् । नापि कपालं अयोनिजशरीरवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजा-
तिमत् रूपवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातिमत्त्वात् जलवदिति वा-
क्यम्, निर्गन्धवत्त्वापाधेः । पृथिवीजलवृत्तिजातिसिद्धावर्थान्तर-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तेश्चेष्टान्मात्रवृत्तित्वाभावात् । घटादावतिव्याप्तिरिति प्रथमं विशेष-
णम् । करादावतिव्याप्तिरित्यन्येति । सत्तादिकमादाय पूर्वोक्तातिव्या-
प्तिद्वयतादवस्थयमिति मात्रेति । शरीरघटान्यतरत्वमादाय घटाति-
व्याप्तिरिति जातीति । नरसिंहशरीरे च नरत्वादिजातेर्जातिसङ्कर-
तया तदनङ्गीकारेऽपि बाल्यादिभिन्नशरीरवृत्तिजातिमादायैव लक्ष-
णगमनादिति दिक् । न चेति । मानुषेति शरीरविशेषणं बोध्यमतो न
कृम्यादिशरीरेणार्थान्तरम् । अत एवाह—अप्रसिद्धेरिति । यद्यपि सर्गाद्य-
कालीनमानुषशरीरवृत्तिधर्म एवोक्तसाध्यप्रसिद्धिस्तथापि प्रलयेऽपि
विप्रतिपत्तिरेवेत्यनुसन्धिनेदमुक्तम् । आरम्भकत्वादिति (१) यथाश्रुतहे-
तोस्तन्त्वादावेव व्यभिचारः स्फुट इति तात्पर्यार्थमनूद्य दूषयति—
शरीराारम्भकत्वादिति चेति । न चेति । यद्यप्यत्रापि मानुषेति विशेष-
(ण ?) मन्यथाऽर्थान्तरत्वात्तथा चाप्रसिद्धिरेव तथापि दूषणा-
न्तरदानाय पुनराशङ्का । यद्वा कृम्यादिभिन्नत्वमात्रमत्र विशेषणं तथा
च नार्थान्तरं न वा साध्याप्राप्तिः, जलादिशरीरस्यायोनिजन्य-
त्वात् । अत एव वक्ष्यमाणोपाधेरपि जलत्वादावेव साध्यव्यापक-
ता । अत एव च न कृम्यादिशरीरवृत्तिधर्मे तदुपाधेः साध्याव्याप-
कत्वमिति । पृथिवीजलेति । यद्यपि पृथिवीत्वस्य योनिजशरीरवृत्तित्वे
(२)साध्ये नोक्तार्थान्तराशङ्का तथाप्येतदनुमानबलादेव पृथिवीत्व-

दिति तत्सिद्धेः । तदसिद्धमिति चेन्न, जलं शरीरजनकं इन्द्रिया-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

माशङ्कते—तदिति । जलमिति । जलत्वं शरीरारम्भकवृत्ति स्पर्शवद्वृत्ति-
द्रव्यत्वसाक्षाद्द्रव्याप्यजातित्वात् पृथिवीत्ववदित्यर्थः । अन्यथा

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वाच्च । अत्राहुः । अहं मदीययोनिजान्यपार्थिवशरीरवान् संसारि-
त्वात् चैत्रवत् । विपक्षे बाधकं च वक्ष्यति । यथाश्रुतमाक्षिपति-
तदिति । जले साध्यमदृष्टमित्यर्थः । जलमिति । ननु प्रसिद्धजलपक्षत्वे
बाधोऽन्यत्राप्रसिद्धिः । न च जलत्वं शरीरवृत्ति रूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसा-
क्षाद्द्रव्याप्यजातित्वात् पृथिवीत्ववदिति वाच्यम्, गन्धवद्वृत्तिवत्स्यो-
पाधित्वात् । जलपरमाणवः शरीरारम्भकाः आरम्भकपरमाणुत्वा-
दिति निमित्तकारणत्वसिद्धावर्थान्तरम् । न च शरीरसमवायिका-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्योभयसाधारणत्वमायातम् । तथा च जलस्यायोनिजशरीरारम्भक-
तायाः सिद्धत्वादर्थान्तरं स्यादिति भावः । एवं च यथाश्रुतेनैवोपपत्तौ
यत्तादृशजातिमत्त्वेन शरीरवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्द्रव्याप्यजातिमत्त्वं पृथि-
व्यामनुमेयमिति शङ्कायामेतत्फक्किवावतारः । यच्च तादृशशङ्कापूर-
कपाठकल्पनं तदयुक्तम् । अहमिति । मदीयेति साध्यप्रसिद्धये । योनि-
जेति बाधवारणाय । पार्थिवेति जलायोनिजशरीरेण सिद्धसा-
धनवारणाय । कृम्यादिभिन्नत्वमपि शरीरविशेषणम्, अन्यथा
कृम्यादिशरीरेण सिद्धसाधनापत्तेः । शरीरपदं च स्वनिष्ठभोगा-
वच्छेदकपरम् । अन्यथेश्वरस्यादिकार्यवशाच्छरीरित्वे (१)आत्मत्व-
मात्रस्यैव हेतुत्वसम्भवे संसारित्वादित्यत्र व्यर्थतापत्तेः । सुखसम-
वायिकारणतावच्छेदकजातेरखण्डाया एव संसारित्वपदेनाभिधा-
नमित्यपि वदन्ति । अहं मदीयेत्यनुमानेऽलभ्यकत्वादाह—यथाश्रुत-
मिति । गन्धवदिति । गन्धयोग्येत्यर्थः । तेन विरुद्धगन्धवदारब्धशरी-
रवृत्तिधर्मे न साध्याव्यापकत्वम् । आरम्भकेति । कपाले व्यभिचार-
इति परमाणुपदम् । मनसि व्यभिचारवारणायारम्भकेति । द्रव्या-

रम्भकत्वात् पृथिवीवदिति तत्सिद्धिः । अन्यथा इन्द्रियमपि नारभेत, अदृष्टरूपत्वात् । आप्यं शरीरं योनिजमिति चेन्न, भूमण्डले बुद्बुदोपमदेहानुपलब्धेः । करकादिवत्प्रतिबद्धद्रव-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

बाधव्यभिचारौ स्याताम् । अन्यथेति । इन्द्रियान्तरारम्भक[द्रव्य]वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातेः शरीरारम्भकवृत्तित्वव्याप्यत्वेऽदृष्टत्वमात्रं यदि बाधकं तदेत्यर्थः । आप्यमिति । आप्यमपि शरीरं योनिजमिति योजना । तथा च साध्यविकलो दृष्टान्त इत्यर्थः । योग्यानुपलब्धि-बाधमाह—भूमण्डल इति । अन्यभुवनवृत्तित्वान्न योग्यानुपलब्धिरिति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रणत्वं साध्यं आरभ्यारम्भकवादानभ्युपगमात्, परम्परासमवा-धिकारणत्वस्य दुर्वचत्वात् निर्गन्धत्वेन प्रतिरोधाच्च । अत्राहुः जलत्वं न शरीरानारम्भकजलमात्रवृत्ति स्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातित्वात् मनस्त्वदित्यत्र तात्पर्यम् । अन्यथेति । यद्यदृष्टत्वान्न शरीरारम्भकत्वमित्यर्थः । आप्यं शरीरमिति । तथा च साध्यविकलो दृष्टान्त इत्यर्थः । भूमण्डल इति । न चान्यत्राऽप्यं शरीरं योनिजं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रम्भकेत्यर्थः । आरभ्येति । परमाणोराहत्य शरीरारम्भकत्वे शरीर-स्य द्यणुकवदप्रत्यक्षतापत्तिरिति द्यणुकादिकमारभ्य ते शरीरमा-रभन्त इति वक्तव्यमेतच्च नाभ्युपेयत इति भावः । एवं च पक्षे बाधो हेतोर्विरुद्धत्वं चेति भावः । निर्गन्धत्वेनेति । गन्धायोग्यत्वेने-त्यर्थः । 'प्रतिरोधात्' सत्प्रतिपक्षात् । जलत्वमिति । अत्र शरीरार-म्भकवृत्तित्वे साध्ये गन्धवद्वृत्तित्वमेवोपाधिरिति नञ्द्रव्यगर्भता । अत्र च व्योमादावेव साध्याव्यापकत्वमुक्तोपाधेः । यद्यप्येवंसाध्ये-ऽपि जातित्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमुक्तोपाधेरक्षतमेव तथाप्यव-च्छेदकावच्छिन्नताप्रतीतौ तदुपाधिनिरासः प्रयोजनं सम्भवत्ये-व । व्यर्थता तु विशिष्टभावत्वेनैव निरसनीया । विशिष्टव्यापकत्वप्र-तीतिदशायामिन्द्रियारम्भकत्वान्यथानुपपत्त्यादितर्कादेव तन्निरास इति भावः । अत्र साध्ये यदि जलपदं तदा हेतौ स्पर्शवद्वृत्तित्वपदशू-न्यः पाठः । मनस्त्ववदिति च दृष्टान्तपाठः । न चान्यत्रेति । इदमुपलक्ष-

त्वमिति चेन्न, भौमेनोष्मणा विलयनाभावात् । भूवर्त्तिनां शरीराणां गन्धवत्त्वेन पार्थिवत्वात् तदौपाधिकं किं न स्यादिति चेन्न, आनाशमनपगामित्वात् । सुवर्णगुरुत्ववत् स्यादिति चेन्न, तत्र बाधकसत्त्वात् । अन्यथा धर्मधर्मिव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

चेद् योनिजशरीरस्य भूमण्डलवृत्तित्वे सति पार्थिवत्वनैयत्यादिति भावः । करकादिवदिति । तथा च उपलभ्यमानमेव शरीरमाप्यं स्यादिति नानुपलब्धिबाध इत्यर्थः । आप्यद्रवत्वस्य हिमकरकादौ भौमोष्मणा विलायनीयत्वदर्शनाच्चैवमित्याह—भौमेति । आप्यशरीरस्य भूमण्डलस्थत्वे बाधकान्तरमाह—भूवर्त्तिनामिति । तदिति । गन्धवत्त्वमित्यर्थः । गन्धस्य यावच्छरीरस्थितिकत्वेन स्वाभाविकत्वावधारणादिति भावः । यावद्द्रव्यभाव्यपि गुरुत्वं सुवर्णे यथौपाधिकं तथैव तत् स्यादित्याह—सुवर्णेति । तत्रेति । अत्यन्तानलसंयोगानुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वेन तैजसत्वसिद्धौ तत्र गुरुत्वस्यौपाधिकत्वसिद्धेरित्यर्थः । अन्यथेति । बाधके सत्यपि स्वाभाविकत्वे तद्विरहेऽप्यौपा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्यादिति न योग्यानुपलब्धिः । यच्छरीरं योनिजं तद् भूमण्डलस्थमेव यच्च तादृशं तत्पार्थिवमेवेति व्याप्तेः । करकादिवदिति । तथा चास्मदादीनामेवाप्यं योनिजं शरीरं स्यात् पार्थिवत्वव्याप्यत्वं तस्यासिद्धमित्यर्थः । व्याप्तौ मानमाह—भूवर्त्तिनामिति । तदिति । गन्धवत्त्वमित्यर्थः । सुवर्णेति । आनाशमनपगाम्यप्यौपाधिकमिति शेषः । अयो-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

णं दृश्यमानस्यापि (शरीरस्य) पार्थिवावयवोपष्टम्भेन जलबुद्बुदोपाधित्वाभावादित्यपि द्रष्टव्यम् । अत एवोत्तरे यच्चेत्यादिकमपि सङ्गच्छते । इति व्योम्नेरिति । शुक्रशोणितयोग(रूप)विशेषवत्त्वेन पार्थिवत्वनियमेन तज्जन्यं शरीरं पार्थिवमेवेति विपक्षबाधकमत्र । यद्यपि शरीरं न शुक्रशोणितजन्यं किन्तु तद्बन्धसजन्यमेव तथापि यद्रव्येत्यादिभ्याप्यवष्टम्भेन पार्थिवत्वं तादृशशरीरस्येति भावः । पृथिव्या अयोनिजशरीरारम्भकत्वं प्रकृते प्रक्रान्तं दृष्टान्तसिद्धर्थं जलस्य वा, तदुभयमपि विशेषाकारेणोक्तप्रमाणादुत्सम्भवीत्यत आह—अयोनिज-

शैत्यादिना(१) देहशोषे निवृत्त्युपपत्तौ तदेव बाधकम् । तथा हि न तावद् वायवीयं, रूपवत्त्वात् । न तैजसम्, दहनसंयोगे भस्मीभावात् । न आप्यं कदाचिदनुपलभ्यस्वाभाविकद्रवत्वात् । ततोऽपामयोनिजशरीराम्भक्तत्वं दृष्टम् । स्वर्गसुखं कस्यचिद्देहिनो भोग्यं सुखत्वात् । न चास्मदादिस्तथा[भवितुमर्हति] । भूचराणां(२) सप्तद्वीपेश्वराणामपि तादृशसुखानामभावात् । न चार्थनित्यो देहोऽमुक्तिप्राप्तेः(३) । न चादृष्टोपग्रहनिवृत्तौ मानसो न्याय

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

धिकत्वे वेत्यर्थः । भूतान्तरप्रकृतिकत्वे बाधकान्तरमाह—शैत्यादीनामिति । द्रव्यत्वस्य स्वाभाविकत्वस्थितावाह—रूपवत्त्वादिति । हिमकरकादौ व्यभिचारवारणाय कदाचिदिति । तत इति । भूवर्त्तिशरीराणां पार्थिवत्वे सिद्धे जलस्य चेन्द्रियारम्भकत्वेन शरीराम्भक्तव्यवस्थितौ यज्जलीयं शरीरं लोकान्तरे तदवश्यमयोनिजमिति पार्थिवशरीरस्यायोनिजत्वे साध्ये जलं दृष्टान्तो न साध्यविकल इत्यर्थः । अयोनिजशरीरसाधनाय मतान्तरमाह—स्वर्गसुखमिति । अन्यथासिद्धिर्निरस्यति—न चेति । तादृशेति । दुःखासम्भिन्नत्वादिविशिष्टेत्यर्थः । न चेदानीं भूतलवर्त्तिन एव देहस्य क्रमेण स्वर्गसुखोपभोगोऽस्त्विति वाच्यमित्याह—न चेति । अमुकीति । देहस्थितौ दुःखापत्तेरित्यर्थः । यावददृष्टोपग्रहं मन इव शरीरमपि नित्यं दुःखाजनकं स्यादित्याश-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

निजे शरीरे साधनान्तरमाह—स्वर्गेति । तादृशेति । अभिलाषोपनीतत्वादिविशिष्टेत्यर्थः । अयमिति । भूमितलवृत्तीत्यर्थः । मानसो न्याय

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इति । तथा चायोनिजशरीरसिद्धौ सामान्यतः स्वतन्त्रमेव मानमिदं न तु पूर्वोपेष्टम्भकमिति भावः । अयमित्यस्य स्वर्गसुखावच्छेदक इत्यर्थे शङ्क्येयमनुपपन्ना नित्यस्याप्ययोनिजशरीरतयोपक्रान्तायोनिजशरीरसाधनानास्कन्दकत्वादत आह—भूमितलवृत्तीत्यर्थ इति । तथा च

(१) शैत्यादीनां दे० । (२) भूमितलवर्त्तिनां सप्त० ।

(३) न चार्थनित्योऽमुक्तिप्राप्तेरिति दीर्घानि सप्ततः पाठः, तत्र “अयमिति । स्वर्गेऽपि भोगहेतुर्देह इत्यर्थः” इति व्याख्यानम् ।

इति वाच्यम्, कल्पनागौरवात् । न च तद्योनिर्जं, गर्भवासा-
दिदुःखवेदनादिभिः स्वर्गित्वव्याघातात् । तन्न दुःखहेतुरिति
चेन्न, अदृष्टकल्पनापत्तेः, शिववरुणमहेन्द्रादि(१)भुवनसुखाभि-
लाषात् । पौराणिकविधिप्रवृत्तेश्च(२) । न च मर्यातिशयितसुखप्र-
तिपादनपरं तदिति वाच्यम्, दुःखेऽपि तथाप्राप्तौ महापात-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ब्रूयाह—न चेति । तदिति । गर्भवासादिकमित्यर्थः । शिवादीनां स्वर्गि-
त्वेन दुःखासम्भेदात् क गर्भवासादिसम्भावना । अन्यथा महेन्द्रा-
दिपदाभिलाषेऽपि न स्यात् न स्याच्च तत्कामस्य पौराणिकविधि
प्रवृत्तिरित्याह—शिवेति । नन्वेहिकसुखापेक्षया पुराणमतिशयितसुख-
मात्रपरं स्यादित्यत आह—न चेति । तर्हि कुम्भीपाकक्रकचदारणादिप्र-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इति । नित्यत्वेऽपि व्यापारनिवृत्तिरित्यर्थः । कल्पनेति । शरीरानित्य-
त्वस्य मानसिद्धत्वादित्यर्थः । स्वर्गित्वेति । स्वर्गसुखस्य दुःखासम्भे-
दादित्यर्थः । अदृष्टेति । गर्भवासादिदुःखजनकत्वस्य मानसिद्धत्वा-
दित्यर्थः । न चैहिकत्वं तत्र तन्न सामान्ये बाधकाभावात् । न
त्वागमादेव गर्भवासादीनां दुःखाजनकत्वं सेत्स्यतीत्यत आह—
शिववरुणेति । आगमस्य स्वर्गमात्रप्रदर्शनपरत्वात् ततस्तदसिद्धेरैहि-
कसुखाविशेषात्तदर्थं बहुवित्तव्ययायाससाध्ये कर्मणि प्रेक्षावतामप्र-
वृत्तेश्चेत्यर्थः । दुःखेऽपीति । नरकप्रतिपादकागमबोधितेऽपि दुःखेऽपि ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भूमतिलवर्त्तिनित्यदेहावच्छेदेनैव स्वर्गं सुखं स्यादिति भूतलवर्त्ति-
नामित्यादिपूर्वोक्तमात्राक्षेपपरं शङ्केति भावः । वस्तुतः शुक्रशो-
णितसन्निपातानपेक्षसामग्रीजशरीरसाधनमेवोपक्रान्तमिति परि-
शेषोपयुक्तत्वेन नित्यदेहस्यापि निराकरणीयतयाऽयमिति मूलस्य
स्वर्गसुखावच्छेदक इत्येवार्थ इति प्रतिपादयति तत्सादृश्यस्येति ।
उक्तयुक्त्या तस्य देहत्वे भेदगर्भसादृश्यस्य तत्राभावादित्यर्थः ।

कादौ[अपि] प्रवृत्तिप्राप्तेः, अर्थित्ववैचित्र्याद्विचित्रवित्तव्ययाननु-
ष्ठानापत्तेश्च । अन्यथा वेदाचाराणामपि विप्लवप्रसङ्गात् । तथापि
भुजगमृगादिदेहातिरेकीति चेन्न, इन्द्रियाश्रयत्वेन तस्यापि देह-
व्यवहारस्य च मनुष्य एवोल्बणत्वात् । तत्सादृश्यस्य च तत्रा-
भावात् । करकादौ जलव्यवहारवत्तत्रापि न लौकिकेतरसाधा-
रणो देहव्यवहार इति सुस्थं शरीरम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तिपादिका श्रुतिरतिशयितदुःखमात्रपरा स्यादिति महापातकेऽपि
प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । अतिशयितसुखमात्रार्थं सर्वस्वदानेन यागादौ
चेतनप्रवृत्त्यभावः स्यादित्याह—अर्थित्वेति । अन्यथेति । महाजनपरि-
गृहीतश्रुत्यनाक(द?)र इत्यर्थः । भाष्योक्तं भुजगादीनां शरीरमाक्षि-
पति—तथापीति । चेष्टेन्द्रियाश्रयत्वात्तद्देहत्वमित्याह—इन्द्रियेति । तर्हि
लौकिकानां तत्रापि देहव्यवहारः स्यादित्याह—देहेति । मनुष्य एव
करचरणादिमति शरीरत्वव्यञ्जकभूयोधर्मवत्त्वात् तत्रोल्बणः सर्व-
साक्षिको देहव्यवहार इत्यर्थः । ननु देहसादृश्यनिबन्धनस्तत्र देह-
व्यवहारः स्यादित्यत आह—तदिति । भिन्नप्रधानसामान्याभावात् देह-
एव देहसादृश्यानुपपत्तिः । तर्हि भुजगादौ देहव्यवहारः सर्वसाधारणो
न कथमित्यत आह—करकादविति । आपाततः प्रतीयमानवैधर्म्य-
तिरस्कृतोऽयं व्यवहार इत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

‘तथापत्तौ’ मर्त्यातिशयितत्वमात्रकल्पनापत्तावित्यर्थः । यद्यपि प्रव-
हरागात्तिरस्कृतशास्त्राणां प्रवृत्तिरस्त्येव तथाऽपि ये सुखासम्भिन्न-
दुःखपरिजिहीर्षवस्तेऽपि प्रवृत्तैरन्निति भावः । अन्यथेति । महाजन
परिगृहीतस्यापि बाधकं विना श्रुतार्थत्याग इत्यर्थः । मूले भुजगा-
दीनां शरीरत्वमुक्तमाक्षिपति—तथापीति । शरीरत्वव्यञ्जककरचरणा-
दिविरहादित्यर्थः । उल्बणत्वादिति । शरीरत्वव्यञ्जकभूयोधर्मवत्त्वादि-
त्यर्थः । ननु देहसादृश्याद्गौणस्तत्र व्यवहारः स्यादित्यत आह—
तत्सादृश्येति ।

ननु मृत्पाषाणमणिवज्रसरित्समुद्रकरकादीनि द्रव्यान्तराणि
[भवन्तु] विलक्षणबुद्धिवेद्यत्वाज्जलवत् । अन्यथा तदप्येकजातीयं
स्यादिति चेन्न, भुजगमृगादिषु(१) शरीरबाधवदुपपत्तेः न च

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पृथिव्यादीनां वायुपर्यन्तानां शरीरेन्द्रियविषमभावेनाकारत्रैवि-
ध्यमुक्तं तत्र शरीरेन्द्रिययोरन्तर्भावमुक्त्वा विषयान्तर्भावमाह—
नन्विति । द्रव्यान्तराणीति । यत्र यदन्तर्भावः सिद्धान्तिनोऽभिमतस्तद्-
भिन्नानीत्यर्थः । विलक्षणेति । यद्यतो विलक्षणबुद्धिवेद्यं तत्ततो भिद्यत
इति सामान्यव्याप्तेरिति भावः । तथा च पाषाणादीनि भिन्नानि तद्वि-
लक्षणबुद्धिवेद्यत्वादिति साध्ये परस्पराधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्य-
जात्यभावे सिद्धे सरित्पाषाणयोरंशतः सिद्धसाधनमपास्तम् ।
तदपीति । सरित्पाषाणाद्यपीत्यर्थः । एकजातीयमिति । द्रव्यत्वव्याप्यजा-
तिरिति शेषः । विलक्षणधीवेद्यत्वं यदि पृथिवीत्वात्यन्ताभाववत्त्वेन
वेदनं तदा स्वरूपान्निद्धिरथ यथाकथञ्चिद्विलक्षणधीवेद्यत्वं तदाऽनै-
कान्तिकमित्याह—भुजगेति । करचरणादिमत्त्वबोधोपेक्षया भुजगादौ
विलक्षणधीसत्त्वेपि न शरीरभिन्नत्वमित्यनैकान्तिकत्वमित्यर्थः । ननु
विलक्षणशरीरवेद्यस्यापि पाषाणादेः पृथिवीत्वे जलमपि पृथिवी
स्यादित्याह—न चेति । स्नेहसमवायिकारणतया जलस्य पृथिवीविजा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विषयरूपपृथिव्याः पृथिवीत्वमाक्षिपति(२)—नन्विति । विलक्षणेति ।
यद्यतो विलक्षणधीवेद्यं तत्ततो भिन्नं यथा पृथिवीतो जलम् । पृथि-
व्यादिनवकविलक्षणधीवेद्यं च मृदादीति मृदादेः पृथिव्यादिनवक-
भेदसिद्धिरिति भावः । एतेन पृथिव्यादिनवकभेदे साध्ये जलस्यादृष्टा-

न्यायलीलावतीप्रकाशाविवृतिः

विषयेति । ज्ञायमानतया भोगसाधनं विषयः । पृथिव्याः पृथि-
व्यादेः । पृथिवीत्वं पृथिवीत्वादिकम् । तेन न मूले सरितादिवि-
रोधः । तत्ततो भिन्नमिति । द्रव्यविभाजकधर्मेण विजातीयमित्यर्थः । तेन न
सिद्धसाधनम् । एतेनेति । सामान्यव्याप्यानुमानप्रवर्त्तनेनेत्यर्थः ।

(१) भुजगादिविजिति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

(२) पृथिव्याः पृथिवीत्वमिति चोपलक्षणम् । इति दीधितिः ।

जलादिप्रतिबन्दीग्रहः, स्नेहादिसमवायिकारणत्वेन (१) भिन्नजाती-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तीयत्वसाधनादित्याह—स्नेहादीति । आदिपदात् सांसिद्धिकद्रवत्वशीत-

न्यालालावतीप्रकाशः

न्तत्वम्, परस्परवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजात्यभावे (२) च साध्ये स-
रित्पाषाणयोरंशतः सिद्धसाधनम्, पृथिवीभेदे च साध्ये सरिदा-
दावंशतः सिद्धसाधनमित्यपास्तम् । विलक्षणधीवेद्यत्वं यदि पृथिवी-
त्वाद्यनाक्रान्तत्वप्रमितिगोचरत्वं तर्ह्यसिद्धिः, तादृशधीगोचरत्वमात्रं
चानैकान्तिकमित्याह—भुजगादीति । स्नेहादीति । यद्यपि स्नेहसमवायि-
कारणत्वं परमाणौ नास्ति, न च तत्रापि स्वरूपयोग्यताऽस्त्येव स्ववृ-
त्तिस्नेहस्य च प्रतिबन्धकत्वान्न तत्र स्नेहोत्पत्तिरिति वाच्यम्,
नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य सहकारियोग्यतावश्यम्भावात्, तथापि

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तादृशेति । विजातीयत्वेत्यर्थः । तथापीति । अनित्यस्नेहसमवायिकारणता-

(१) ननु स्नेहत्वं कार्याकार्यवृत्तितया न जन्यतावच्छेदकम् । न चानित्यस्नेहसमवायि-
कारणतावच्छेदकत्वेन आप्यद्यणुकसिद्धस्य जलत्वस्य स्पर्शवद्बुत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातित्वेना-
रम्भकपरमाणुवृत्तित्वमनुमेयम्, परमाणोस्तज्जातीयत्वे नित्यस्य स्वरूपयोग्यतया फलोपधान-
प्रसङ्गात् । यदि च स्वरूपयोग्यत्वेऽपि सहकारिविरहात् कार्यास्तुत्पादस्तदाऽनित्यस्पर्शसमवायि-
कारणतया भूतचतुष्टयवृत्तिरेका जातिः स्यात् । सैव च द्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यतया परमाणुवृत्तिस्तत्र
फलानुत्पादोऽसमवायिकारणविरहात् पाकजस्पर्शादेर्कं प्रति च पृथिव्या एव समवायिकारणत्वात् ।
द्रव्यस्य तथात्वे तु जलत्वमपि न स्यात् तुल्यन्यायत्वादिति । अत्र वदन्ति जलत्वतेजस्त्वे तावत्
प्रत्यक्षत एव सिद्धे । वायुत्वं च शब्दादिकार्यविशेषजनकतावच्छेदकतया । एतान्येव च यथायोग-
मनित्यानां स्नेहशीतस्पर्शसंसिद्धिकद्रवत्वानामुष्णस्पर्शभास्वरूपयोर्विजातीयस्य चानुष्णाशीत-
स्पर्शस्य समवायिकारणतया अवच्छेदकानीति नित्यात् परमाणोर्व्यवर्त्तमाने आयद्यणुके जाति-
त्रये भूतत्रिकवृत्ति सिद्ध्यति । तदवच्छिन्नं प्रति समवायिकारणतया अवच्छेदकत्वेन तद्वापकमपरं
जातित्रये परमाणुसाधारणं समनियतयोग्यव्यक्तिकत्वाद् व्यञ्जकभेदाच्च न जात्योमिथोभेदग्रहः
तज्जातित्रयसङ्ख्याच्च नानित्यस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेनैकजातिसिद्धिः । अपि च जल-
त्वादीनि तावत् परमाणौ वर्त्तन्ते, न वा वर्त्तन्ते चेत् सिद्धं समीहितम् । अनित्यजलत्वादिना च
तज्जातीये समवायिकरणत्वं नो चेत् तदवच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेनैव परमाणुसाधारण-
जात्यन्तरसिद्धिः । तदेव जलादिपदप्रवृत्तिनिमित्तं जलत्वादीनां जलत्वादिद्रव्यापकजातित्वेन मूर्खत्वादि-
जातिविरहे च स्पर्शवद्बुत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातित्वेन च परमाणुवृत्तित्वसिद्धिः । तासामेवानि-
त्यत्वाविशेषितानामनित्यस्नेहादिसमवायिकारणतावच्छेदकत्वमित्यपि केचित् । इति दीधितिः ।

(२) एकवृत्तितादृशजात्यभावेऽपरत्रापरवृत्तितादृशजात्यभावे च तत्र साध्य इत्यर्थः । इति दीधितिः ।

यत्वसाधनात् । वज्रेऽप्यलौहलेख्यत्वं बाधकम् । करकादौ स्वाभाविकमद्रवत्वं शीतमयूखमयूखादौ च शैत्यमिति चेन्न, द्रव्यं हि [द्विविधं] स्पर्शाधिकरणमन्यच्च । आद्येऽप्युष्णाधिकरणमन्यथा वा । अन्यथापि शीताधिकरणमन्यादृशं च तस्वेऽनुष्णाशी-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्पर्शाद्युपसङ्ग्रहः । अत्र चानित्यस्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकतया जलत्वस्यावयविनि सिद्धैः जलपरमाणुः स्वोपादेयवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिमानित्यनुमानात्तत्साधारणी जातिरिति भावः । हीरककरकाशीतमयूखादीनां प्रत्येकं पृथिव्यप्तेजोभिन्नत्वं शङ्कते—वज्र इति । अनिविडसंयोगाधारत्वाशीतस्पर्शाभास्वरूपवत्त्वादीनां प्रत्येकमुपाधीनां सत्त्वेऽपि दोषान्तरमाह—द्रव्यं हीति । अन्यत्वेति । निःस्पर्शद्रव्यमित्यर्थः । अन्यत्वेति । उष्णस्पर्शातिरिक्तस्पर्शाधिकर-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

जलावयविनि तत्सिद्धौ जलपरमाणावपि स्वोपादेयवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजात्यनुमानमिति भावः । वज्रेऽपीति । वज्रकरकाशीतमयूखादीनां प्रत्येकं पृथिव्यप्तेजस्त्व इत्यर्थः । अत्र लोहलेख्यत्वमुपाधिः, तदभावात् सत्प्रतिपक्षत्वं वा । आद्ये पार्थिवपरमाणौ साध्याव्यापकत्वं अन्त्ये तत्रैवानैकान्तः । एवं स्वाभाविकद्रवत्वमुष्णत्वं च नोपाधिः साधनव्यापकत्वात् । नापि तदभावात् सत्प्रतिपक्षत्वं हेतोः स्वरूपासिद्धत्वादिति स्पष्टत्वादुपेक्ष्य अन्यदाह—द्रव्यं हीति । ‘तस्वे’ अन्यादृशत्वे इत्यर्थः । ‘द्वितीये’ स्पर्शानाधिकरणत्व इत्यर्थः । ‘चरमे’ अनुष्णाशीतस्पर्शाधिकरणत्व इत्यर्थः । ‘शक्तिभेदात्’ निविडावयवसंयोगसहकृतसमवायिकारणजन्यस्वभावभेदादित्यर्थः । तथा

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वच्छेदकतयेति शेषः । जलपरमाणाविति । जलारम्भकपरमाणावित्यर्थः । द्रव्योपादानत्वेनेति शेषः । उपाधिः पृथिवीत्वसाध्य इति शेषः । सत्प्रतिपक्षत्वमपि तत्रैव । पार्थिवपरमाणाविति । यद्यपि पृथिवीजन्यत्वे साध्ये न परमाणौ साध्याव्यापकत्वं न वा तदभावस्य तत्रानैकान्तिकता । तथाप्युक्तक्रमेण निविडसंयोगवत्त्वेन तत्र पृथिवीत्वासिद्धौ

ताधिकरणमेव । अन्यादृशस्पर्शानुपलब्धेः । तत्र द्वितीये अनि-
त्यताव्याघातः । प्रथमे तेजस्त्वं द्वितीये जलत्वं चरमे क्षितिपव-
नयोरन्यतरत्वमिति नवबहिर्भावाभावात् । वज्रं तु पार्थिवमपि
न लोहलेख्यं (१) शक्तिभेदात् अबिन्धनतेजोवदित्यादिविस्तरस्तूह्यो
बहुलत्वात् [न लिखितः] । [इति] विषयः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

णमित्यर्थः । अन्यादृशेति । उक्तत्रयस्पर्शस्यैव प्रामाणिकत्वादित्यर्थः ।
द्वितीय इति । स्पर्शानधिकरणद्रव्यत्व इत्यर्थः । चरम इति । अनुष्णा-
शीतस्पर्शवत्त्व इत्यर्थः । शक्तिभेदादिति । स्वभावभेदादित्यर्थः । स
च स्वभावभेदोऽत्यन्तनैविड्योन्नेयो घटादिव्यावृत्तः । एवं च लौ-
हलेख्यत्वे पृथिवीत्वं न तन्त्रं किन्तु प्रशिथिलावयवत्वमित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

च लोहलेख्यत्वे शिथिलावयवसंयोगजन्यत्वं प्रयोजकं न पृथिवी-
त्वमिति न तदभावमात्रादपार्थिवत्वम् । न च वज्रं न पार्थिवं
लोहलेख्यवृत्तिपृथिवीत्वव्याप्यजातिशून्यत्वादिति वाच्यम्, व्यर्थवि-
शेषणत्वात् जातिशून्यता(२) मात्रस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वादित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

बाधकामावे कार्यपृथिवीत्वेन पार्थिवत्वानुमाने कार्यकारणाभावा-
त्मकविपक्षबाधकेन बलवति पक्ष एवोपाधितदभावयोः साध्या-
व्यापकत्वमनैकान्तिकत्वं चेति भावः । जातिशून्यत्वेति । पृथिवीत्व-
व्याप्येति विशेषणस्य स्वरूपासिद्धिवारकत्वेऽपि व्यर्थत्वादिति
भावः । न च जात्यन्तर्भावे व्यर्थतया धर्मशून्यत्वमात्रमुत्तरप्रतीकार्थं
इत्यप्रसिद्धिवारकतया पूर्वदलं सार्थकमिति वाच्यम्, तथापि
लोहलेख्यवृत्तित्यस्य वैयर्थ्यात् तत्परित्यागे चाऽन्यतरासिद्धत्वात् ।
इदमुपलक्षणं पृथिवीत्वाभावे साध्ये पृथिवीपरमाणावेव व्यभिचारः
पार्थिवत्वाभावे साध्ये पूर्वोक्तक्रमेण पार्थिवत्वसिद्धौ बाध इत्यपि
ध्येयम्(३) ।

(१) ०पि लोहलेख्यं न भवति शक्तिः । (२) जातिशून्यत्वमात्रस्यैवेति विवृतिसम्मतः पाठः ।

(३) ०पि द्रष्टव्यम् ।

भाष्ये संहारविधिरुक्तः स(च) नास्ति प्रमाणाभावादित्येके ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

द्रव्यचतुष्टयनिरूपणानन्तरं भाष्ये संहारविधिरुक्तः, तथैव स-
ङ्गत्या तमवतारयति—भाष्य इति । 'संहारविधिः' प्रलयप्रकारः । संहार-
ाभिधानान्तरं सृष्टेरपि भाष्येऽभिधानात् संहारपदमत्रावान्तर-
प्रलयपरम् । तत्र विप्रतिपत्तयः—गुणाधारः कालः कार्यद्रव्याना-
धारो न वा, द्रव्यप्रागभावः कार्यद्रव्यासहवृत्तिर्न वा, कार्यद्रव्यत्वं
स्वाधिकरणानधिकरणकालवृत्तिर्न वा । स च नास्तीति । काले कार्य-
द्रव्यानाधारत्वं नास्तीत्यर्थः । प्रमाणमाशङ्क्य तदभावाभासीकरणा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

'संहारविधिः' प्रलयप्रकारः । संहारश्च कार्याधिकरणत्वे सति
कार्यद्रव्यानधिकरणकालत्वम् । तत्र कालकपालान्यावृत्तिप्रागभावप्र-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

संहारविधिर्नास्त्येव तत्प्रतिपादकागमस्य सिद्धार्थत्वादत आह
प्रकार इति । संहारोनाशस्तन्मात्रप्रकारः प्रसिद्ध एवेति संहारपदस्य
विशेषपरतामाह—कार्येति । इदं च संहारत्वमित्यवधेयम् । महाप्रल-
येऽतिव्यातिवारणाय सत्यन्तम् । यद्यपि मूलकृता महाप्रलयो
नाङ्गीक्रियते तथापि प्रवृत्तिनिमित्तनिर्वचनमिदं तत्त्वं च निरुक्तस्यैव ।
तस्यैव पदजन्यप्रतीतिप्रकारत्वात् । महाप्रलयाभ्युपगन्तुमतेनै-
वेदमिति केचित् । सृष्टिकालेऽतिव्यप्राप्तिवारणायग्रिमदलम् । तत्रापि
दलयोः परस्पराविरोधवारणाय द्रव्यपदम् । न च महाप्रलयाव्य-
वहितकालातिव्याप्तिः सन्त्यन्तस्य कार्यद्रव्यप्रागभावाधिकरणत्वा-
र्थकत्वात् । मिश्रास्तु कालपदस्य कालोपाधिमात्रपरत्वे प्रलयघट-
कक्षण एवातिव्याप्तिः, न हि सोऽपि प्रलयः, दिनघटकदण्डादेरपि
दिनत्वापत्तेः । तथा च कालपदं ब्रह्मवर्षशतावच्छिन्नकालोपाधिपरं
वाच्यमत एव च न कालपदचैयर्थ्यम् । एवं च न महाप्रलयाव्यव-
वहितकालातिव्याप्तिरिति वदन्ति । अत्र च कार्याधिकरणत्वपदवै-
यर्थ्यमिति तत्पदसाहित्येनैव कालपदस्य निरुक्तार्थकत्वमित्यवधेयम् ।

वृत्तप्रलयविचाराङ्गसंशयमाह—कालेति । अत्र च पक्षविशेषणमा-

तथा हि विश्वसन्तानोऽयं दृश्यसन्तानशून्यैः समवायिभिराब्धः

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

याह—तथा हीति । विश्वः सन्तानः कार्यकारणप्रवाहो यत्रेति बहु-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तियोग्यं घटः कार्यद्रव्यानाधारवृत्तिप्रागभावप्रतियोगी न वेति संशयः । विश्वसन्तानोऽयमिति । कार्यकारणोभयवृत्तिकार्यमात्रवृत्तिधर्मवत्त्वं सन्तानत्वम् । तच्च अणुकाद्यन्त्यावयविपर्यन्तमविशिष्टं दृश्यशून्यत्वं परमाणोः सदैवेति सन्तानेन विशेषितम् । तेन दृश्यसन्ता-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

काशादिवृत्तिप्रागभावप्रतियोगितयाऽर्थान्तरं मा भूदिति बाधस्फोरणाय तत्र च कालपदं साधारणाधिकरणपरमतो नासिद्धिः पक्षविशेषणस्य । न चैवं दिशैवार्थान्तरं तादृशसमयासिद्धौ दिशोऽपि कार्यद्रव्यानधिकरणत्वाभावात् । न हीदानीं सृष्टिकालान्तरे वा कोऽपि दिक्प्रदेशः कार्यद्रव्यानधिकरणम् । बाधवारणाय कार्यपदं द्रव्यपदं च । आकाशवृत्त्यन्तभावप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाधनवारणाय प्रागभावपदम् । अनधिकरणत्वं चाधिकरणभिन्नत्वमतो न कपालवृत्तिप्रागभावप्रतियोगितयाऽर्थान्तरम् । अन्वयव्यतिरेकयोश्च प्रसिद्धिः शब्दे नित्यवर्गे चेति सङ्क्षेपः ।

कार्येति । कार्यकारणोभयवृत्तिधर्मवत्त्वं नित्यस्यापीति तत्पक्षतायां बाधइति कार्यमात्रवृत्तीत्युक्तम् । कार्यमात्रवृत्तिधर्मवत्त्वमिति कृते एव तत्पटस्यापि एतत्पटत्वेन सन्तानतायां सिद्धसाधनमतः प्रथमदलम् । भवति च कार्यद्रव्यत्वं वहित्वं च तादृशो धर्म इति पक्षदृष्टान्तयोर्हेतुमत्त्वम्, पक्षपक्षतावच्छेदकत्वं च । यद्यपि कार्यद्रव्यत्वमादायापि पटस्य पक्षतयाऽशंतः सिद्धसाधनतादवस्थम्, तथापि निरुक्तसन्तानत्वपर्याप्त्यधिकरणे यथोक्तसाध्यसाधनमिति पटस्यातथात्वालोक्तदोषः । ध्वंसस्यापि निरुक्तसन्तानत्वाधिकरणतया बाध इति सन्ताने विशेषणं विश्वपदं च द्रव्यपरम् । तेन द्रव्यत्वावच्छिन्नसन्तानपक्षतालाभः । न चैवं विश्वशब्देनेत्यादिपक्षविकल्पानवकाशः, यथाश्रुतपरत्वात् । द्रव्यसन्तानत्वं च हेतुरतो न ध्वंससन्ताने व्यभिचारः । वक्तविवक्षया यादृशपक्षलाभस्तमाह—तच्चेति । सदैवेति । अणुकोपादा-

सन्तानत्वादारणेयसन्तानवदित्यत्र विश्वशब्देन ब्रह्माण्डपक्षीकरणे
चतुर्माभूतसन्तानावासस्य तस्यासिद्धावाश्रयासिद्धिः । कार्य[स-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ब्रीहिमाश्रित्याह—ब्रह्माण्डेति । कर्मधारयमाश्रित्याह—कार्यमात्रेति ।
कार्यकारणोभयवृत्तित्वे सति कार्यमात्रवृत्तित्वं सन्तानत्वम् ।
परमाणूनां दृश्यसन्तानशून्यत्वं यद्यपि सार्वदिकं तथापि तत्का-
र्यशून्यत्वमात्रमभिमतम् । आरण्येति । अरण्यप्रभवो वह्निराकस्मिको
न तदा व्यणुकादिरस्तीति दृष्टान्तता । ब्रह्माण्ड एव न प्रमाणमित्यत

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नशून्यैः परमाणुभिरारम्भः सिध्यति । यद्यप्यनादित्वात्सन्तानस्या-
द्यत्वमसिद्धं एतत्सर्गसम्बन्धिसन्तानविशेषश्चासिद्ध एव तथापि
स्पष्टत्वात्तदुपेक्ष्य दूषणान्तरमाह—ब्रह्माण्डेति ! न चागमसिद्धं ब्रह्मा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नकालेऽपीत्यर्थः । तथा च तादृशैः परमाणुभिः परम्परारम्भे
व्यणुकादीनां (न ?) प्रलयसिद्धिरिति सन्तानविशेषणमिति भावः ।
यद्यपि दृश्यसन्तानशून्यत्वमपि परमाणोः सदैवेति प्र(ल ?)यासि-
द्धितादवस्थम्, तथापि दृश्यं सन्तानं यस्य तद् व्यणुकं तच्छून्यैः
परमाणुभिरारम्भः सिध्यति । एतेन यत्पर्यवसन्नं साध्यं तदाह—
तेनेति । एतेन दृश्यत्वमविवक्षितं सन्तानशून्यपरमाण्वारम्भत्वमेव
साध्यमिति ग्रन्थार्थ इति परास्तम्, यथाश्रुतेनैवोपपत्तेः ।
क्वचिन्न सदैवेतिन्यनन्तरं दृश्यत्वमविवक्षितमिति पाठस्तत्र साक्षा-
त्परम्परासाधारणसन्तानशून्यैरित्येतावतैव समीहितसिद्धेरि-
त्याभिप्रायः । तत्र व्यणुकोपादानकालेऽपि व्यणुकादिशून्यत्वं पर-
माणोरिति दृश्यत्वविशेषणम् । तत्र दृश्यं सन्तानं यस्येति व्युत्पत्त्या
व्यणुकशून्यैरित्यर्थो लभ्यत इत्यर्थः । यद्यपीति । यद्यप्या(द्य ?) सन्तानत्वेन
पक्षतेत्ययमनुकोपालम्भस्तथापि सन्तानत्वेन पक्षतायां खण्डावय-
विन्यायेनारब्धसन्ताने दृश्यसन्तानशून्यपरमाणोरित्यत्वं बाधित-
मित्यंशतो बाध इत्याद्यसन्तानत्वेन सर्गसम्बन्धिसन्तानत्वेन वा
पक्षतावाक्या । तत्र च विकल्पात् दूषणामिधानमित्याभिप्रायः । एतदिति ।

न्तान]मात्रपक्षीकरणे क्रमारब्धदहनपवनसन्तानन्यायात् आरम्भे
ऽपि प्रलयासिद्धेः सिद्धसाधनात् । एकदैवेति विशेषणे तेनैव

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

आह—चतुरिति । द्वितीये सिद्धसाधनमाह—क्रमेति । सर्वेषां घ्यणुकादि-
क्रमेणैवारम्भात् दृश्यसन्तानशून्यपरमाण्वारभ्यत्वं सिद्धमेवेत्यर्थः ।
एकदैवेति । तथा च एकदा दृश्यसन्तानशून्यैः समवायिभिरारब्ध
इति साध्ये क्रमारम्भे सिद्धसाधनं न भवतीत्यर्थः । तेनैवेति । क्र-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ण्डं तस्य सिद्धार्थतया मुख्यार्थपरत्वाभावात् । अन्यथा प्रलय-
स्यापि तत एव सिद्धेरनुमानवैयर्थ्यात् । साध्यमपि ब्रह्माण्डसन्ता-
नशून्यपरमाण्वारभ्यत्वमयुक्तं सन्तानाद्यारम्भकस्यैव सन्तानारम्भ-
कत्वात् ब्रह्माण्डस्य चानादित्वात् । क्रमारब्धेति । क्रमेण तादृशपरमा-
ण्वारभ्यत्वेऽप्येकदा तदसिद्धेर्न प्रलयसिद्धिरित्यर्थः । किञ्च कार्यो-
त्पत्तेः प्राक्कार्यशून्यैरारभ्यत्वे साध्ये सिद्धसाधनं कार्यानधिकरणै-
रारभ्यत्वे च बाध इति भावः । एकदैवेति । विशेषण इति । साध्यस्ये-
त्यर्थः । तेनैवेति । क्रमारब्धदहनादिनैवेत्यर्थः । एककार्योत्पादकाल
स्य तदितरसकलकार्योत्पादकालेन व्याप्त्यसिद्धेरिति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

प्रलयस्याद्याप्यसिद्धेदीति भावः । सन्तानादीति । आदिः प्रथमः ।
न चैकस्मिन्नादौ ब्रह्माण्ड आदिः प्रथमोऽस्तीति सन्तानाप्रसिद्ध्या
साध्याप्रसिद्धिरिति मिश्राः । तत्रादिमत एव सन्तानत्वादित्येव
प्रकृतोपपत्तावारम्भकान्तर्भवश्चिन्त्य इति केचित् । तदयुक्तं यथो-
क्तविशेषणविशेष्यभावे दोषाभावात् । केचित्तु सन्तानादिर्घ्यणुकं
तदारम्भकस्यैव सन्तानारम्भकतया प्रकृते ब्रह्माण्डस्यानादितया
तदारम्भकघ्यणुकासिद्धेः सन्तानाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति भाव
इत्याहुः । कार्यानधिकरणैः कार्याधिकरणभिन्नैरित्यर्थः । ननु
कार्याणां क्रमावभो (रम्भो?) नास्त्येवेति कुत्र व्यभिचार इत्यत आह—
एककार्येति । इत्यर्थ इति तात्पर्यार्थः । किं यदैकस्येत्यादिप्रथमविकल्पे-
ऽपि शब्देनान्यसमुच्चयो द्वितीयविकल्पे कालभेद इत्याशयः । यथा

व्यभिचारित्वात् । एकदारम्भहेतुसाकल्ये सतीति विशेषणे विशेषणा-
सिद्धेः । एकदापीति पक्षे विरोधात् । सर्वकार्याणां युगपदनुत्प-
त्तेश्च । एतेन ब्रह्माण्डपरमाणवः पूर्वमुत्पादितसजातीयान्तराः

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मारब्धदहनपवनेनैवेत्यर्थः । हेतौ विशेषणमाह—एकदेति । व्यभि-
चारस्थलेनैकदारम्भसाकल्यमिति न व्यभिचार इत्यर्थः । असिद्धेरिति ।
प्रलयासिद्धावेकदारम्भहेतुसाकल्यमसिद्धमेवेति स्वरूपासिद्धिरि-
त्यर्थः । एकदापीति । अनियतारम्भसामग्रीसमवहितत्वात् हेतो-
रेकदैवारम्भो न विरोधात् सिध्यतीत्यर्थः । नियमानियमयोर्वि-
रोधादित्यर्थः । बाधकमाह—सर्वकार्याणामिति । एतेनेति । स्वाश्रयासि-
द्धत्वेनेत्यर्थः । श्रुतिराश्रये मानमिति चेत् तथा सति प्रलयेऽपि
तस्य सत्त्वेन साधनवैयर्थ्यात् श्रुतेरन्यपरत्वशङ्कायामेव विरोधाद-
प्रवृत्तेः । वर्तमानब्रह्माण्डपरमाणवः पूर्वमुत्पादितसजातीयान्तराः
नित्यत्वे सति आरम्भकत्वात् प्रदीपपरमाणुवादित्यस्याश्रयासि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विशेषणेति । हेतुविशेषणासिद्ध्या विशिष्टस्य स्वरूपासिद्धत्वादित्यर्थः ।
एकदापीति । किं यदैकस्य कार्यस्य हेतुसाकल्यं तदैव तदन्येषामपि ।
यद्वा क्रमेण । आद्ये प्रागुक्तदोषः । अन्त्ये क्रामिकहेतुसाकल्यस्य क्रमि-
ककार्यव्याप्तत्वाद्युगपदुत्पादे साध्ये व्याघात इत्याह—विरोधादिति । बाध-
माह—सर्वेति । एतेनेति । वर्तमानब्रह्माण्डपरमाणवः पूर्वमुत्पादितस-
जातीयसन्तानान्तराः नित्यत्वे सत्यारम्भकत्वात् । प्रदीपपरमाणु-
वादित्यप्याश्रयासिद्धिसिद्धसाधनाभ्यां दुष्टमित्यर्थः । सिद्धसाधनं वि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

श्रुते विरोधाप्रसङ्गात् पूरयति । युगपदुत्पाद इति । अनागतब्रह्मा-
ण्डघटितपक्षतायां वृत्तप्रलयासिद्धिः सम्भावनाघटितसाध्येऽव-
यवानामुपचयापचयाभ्यामारम्भेनार्थान्तरम्, हेतौ च मनसि व्य-
भिचार इत्यन्यथाऽर्थमाह—वर्तमानेत्यादि । एकमात्रघटजनके क-
पाले व्यभिचार इति हेतौ प्रथमविशेषणम् । मनसि व्य-
भिचार इति द्वितीयम् । तस्याद्रव्यारम्भकत्वमर्थः ।

परमाणुत्वात् दीपारम्भकपरमाणुवदित्यादि प्रतिक्षिप्तम् । बाल-
वृद्धतरुण(१)देहसन्तानवदारम्भस्वीकारात् । न च तत्स्थापकादृष्ट-
नाशादेव तन्नाश इति वाच्यम् , तस्यापि प्रवाहित्वेनैकफलोप-
भोगेऽपि देहान्तरारम्भकादृष्टवन्नाशानुपपत्तेः । न च हासदर्श-
नात्तदनुमानं, दिनरात्रिहासेनैव व्यभिचारात् । चतुर्युगपरिवर्त-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

द्धत्वमेवेति भावः । सिद्धसाधनमप्येतेनेत्यतिदिष्टं स्फुटयति— बालेति ।
तत्तदवयववापोद्वापाभ्यां क्रमिकनाशोत्पादसिद्धौ न प्रलयसिद्धि-
रित्यर्थः । ननु ब्रह्माण्डारम्भकादृष्टनाशात् शरीरवत्तन्नाशोऽप्या-
वश्यक इत्याह—न चेति । एतद्ब्रह्माण्डावच्छेदेन भोगजनकानि भूयांसि
सन्तन्यमानान्यदृष्टानि तत्र कतिपयादृष्टनाशेऽपि कतिपयादृष्टा-
वस्थानात् ब्रह्माण्डावस्थितिः स्यादेहवद्बालतरुणदशापन्ने-
त्यर्थः । 'प्रवाहित्वेन' सन्तन्यमानत्वेन । ननु जन्मसंस्कारविद्या-
स्वाध्यायादयोऽत्यन्तं हसिष्यन्ते हसमानत्वात् प्रदीपादिवदि-
त्यनुमानात्तत्सिद्धिः, न हि जन्मादीनामत्यन्तहासकालादन्यः
प्रलयो नामेत्यत आह—न चेति । पौषमासीयदिनस्य हसमानत्वेऽपि
नात्यन्तं हसतीति व्यभिचार इत्यर्थः । ननु दिनरात्रिहासस्यापि
पक्षत्वं पक्षसमत्वं वा । तथा च न तत्र व्यभिचार इत्यत आह—चतुर्यु-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वृणोति—बालतरुणेति । तत्तदवयववोपगमापगमाभ्यां क्रमेण नाशोत्पा-
देऽपि न प्रलयसिद्धिरित्यर्थः । तस्यापीति । अदृष्टस्यापि प्रवाहित्वेन
क्रमिकत्वादेकस्य भोगेन नाशेऽप्यपरापरस्यादृष्टस्य नाशानुपपत्ते-
रित्यर्थः । हासमात्रमनुमीयते, एकदा हासो वा, अत्यन्तहासो वा ।
आद्ये सिद्धसाधनं द्वितीये त्वप्रसिद्धिः । तृतीये त्वाह—दिनेति । ननु
दिनरात्रिहासस्यापि पक्षत्वात् पक्षसमत्वाद्वा कथं तेनैव व्यभिचार

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वत्तदवयवेति । एतच्च सन्तानाविवक्षायां दूषणम् । मूलदूषणं त्वाश्रया-
सिद्धिरेव । एकदेति । एकदा सर्वहास इत्यर्थः । असिद्धिरप्रसिद्धि-

स्तु स्याद्व्ययनवत् । न च सन्तानाः कदाचित्सहोच्छिद्यन्ते(१)
सन्तानत्वात् [सम्प्रतिपन्नसन्तानवत्] इति वाच्यम्, क्रमोच्छि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

गेति । कलियुगे हासे सत्यपि सत्ययुगादौ पुनर्वृद्धिसम्भावन-
याऽत्यन्तहासाभावात् । ननु युगान्तर एव हि प्रलयो न हि मयाऽत्र
महाप्रलयः साध्यतेऽत आह—ऋत्वयनेति । युगान्तेऽपि सकलका-
र्याणामेककालिकध्वंसानभ्युपगमादित्यर्थः । यदि तु जन्मसंस्का-
रादिहासदृष्टान्तेन सम्प्रदायस्य वेदस्यात्यन्तिको हासोऽनुमेय-
त्वेनाभिमतस्तदापि तुल्योऽर्थः । सम्भावितोत्कर्षहासस्य च न
साध्यत्वं जन्मसंस्कारादौ दृष्टान्ते साध्यानिश्चयादित्यर्थः । ननु
सर्वसन्तानानामत्रोच्छेदे साध्ये सिद्ध्यत्येकः प्रलय इत्यत आह—न

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इत्यत आह—युगेति । हसमानतामात्रस्य विवक्षितत्वे इदानीन्तनपौ-
षमासदिनहासकाष्ठया व्यभिचारः । न चासम्भावितोत्कर्षो
हासो विवक्षितः, जन्मविद्यादिदृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तेः, युगप-
रिवर्त्तक्रमेणाप्युत्कर्षसम्भवादित्यर्थः । ननु सकलसन्तानं पक्षीकृ-
त्य नैकदोच्छेदः साध्यो येन व्यभिचारः स्यात्, किन्त्वेककालीन-
त्वविशिष्टं सन्तानं पक्षीकृत्य । तथा च पक्षतावच्छेदकधर्मसामाना-
धिकरण्यं साध्यमानस्य सिद्ध्यतीत्यनुमाने क्लृप्तत्वादेकदोच्छेदः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रित्यर्थः । 'विवक्षितत्वे' हेतुत्वेनेति शेषः । व्यभिचार इति । शतवर्ष-
मध्यवस्थुत्कर्षप्रागभावासमानाधिकरणहासस्य साध्यत्वादिति भावः ।
तेन न पूर्वोक्तपक्षसमत्वावकाशः । जन्मविद्येति । "जन्मसंस्कारे"त्यादि-
कारिकायां(२) च तस्य दृष्टान्तत्वश्रवणादिति भावः । वस्तुतो मूलफ-
क्त्रिकाया अन्यथावतारस्तात्पर्यं च तथा । साध्यवैकल्येति । साध्य-
तेऽनेनेति साध्यम्, साधनेमेवात्रोक्तम् । ननु युगपरिवर्त्तकाले
प्रलयः स्यात् तत्तत्पदार्थोच्छेदरूपत्वात्परिवर्त्तस्येत्यत आह—
युगेति । किञ्चित्पदार्थोच्छेदेऽपि न सर्वपदार्थोच्छेद इति नैतावता

ज्ञानां सन्तानानां कदाचिदपि तदभावेन व्यभिचारात्, विपरीतनिश्चयाच्च । ब्रह्मवर्षशतमिति गणितभेदगम्यः कालो महाभूतसङ्घातवान् (१) कालत्वात्, इदानीमिव । तत्समयवर्त्तिनश्च वर्णाः सजातिसन्ततिजन्मानो वर्णत्वात् अधुनातनवर्णवत् । न

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

चेति । येषां सन्तानानां क्रमेणोच्छदः प्रमितस्तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । प्रलये शङ्कितानामनुमानानां सत्प्रतिपक्षितत्वमप्याह—विपरीतेति । “ब्राह्मेण वर्षेण (मानेन?) वर्षशतान्ते वर्त्तमानस्ये”त्यादिना भाष्येण (२) प्रलयत्वेन यः कालो विवक्षितः स महाभूतसङ्घातवानित्यर्थः । तथा च तस्य कार्यद्रव्याधारत्वे कुतः प्रलय इति भावः । परमाणुसत्त्वेन सिद्धसाधनमाशङ्क्य महाभूतेत्युक्तम्, आकाशवत्तया सिद्धसाधनमाशङ्क्य सङ्घातवानित्युक्तम् । तत्समयवर्त्तिन इति । आद्यसृष्टिसमयवर्त्तिन इत्यर्थः । न च प्रलयासिद्धाबुभयत्राश्रयासिद्धिः कालत्वं कार्यद्रव्यानधिकरणानधिकरणं परत्वासमवायिकारणसंयोगाधारत्वे सति नित्यत्वात् दिग्वत् । ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणजन्यत्वव्याप्तं तत्कारणकवृत्त्यसाधारणधर्मत्वात् । योयत्कारणकवृत्तिरसाधारणो धर्मः स (त ?) जन्यत्वव्याप्य इति सामान्यव्याप्तेरनुमानमिति भावः । ननु वह्निर्वह्निपूर्वकत्वेऽपि अरणिप्रभवस्य यथा न वह्निप्रभवत्वं तथा ब्राह्मणोऽपि स्यादित्यत आह—न चेति । अत्रेदानीन्तनब्राह्मणत्वमुपाधित्वेन पराभिमतम्, तच्च न सम्भवति सामान्यव्याप्तौ विशेषस्यानुपाधित्वात् । विशेषनिष्ठत्वं विशेषधर्मावच्छेद्यत्वं पक्षेतरत्वं वा वह्नौ व्यभिचारनिश्चयेन वह्निपूर्वकत्वं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सेत्स्यतीत्यत आह—विपरीतेति । तमेवोपपादयति—ब्रह्मवर्षेति । न च सिञ्चसिद्धिव्याघातः कालत्वस्य कार्यद्रव्यवत्त्वव्याप्यत्वेन ब्राह्मणत्वस्य च ब्राह्मणपूर्वकत्वव्याप्यत्वेन साधनात् । न चेति । यथा ज्वलनं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

प्रलयसिद्धिरिति तात्पर्यम् । कालत्वस्येति । कालोपाधित्वं कार्यद्रव्य-

चारणि[मणि]प्रभवज्वलनन्यायः, असति बाधके निश्चितहेतु-
फलाभावस्य विशेष(१)निष्ठत्वविरोधात् । अन्यथेन्धनधूमादा-
वपि तथात्वापत्तेः । मैवम् । सर्व एव परमाणवः कदाचित्सम-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न वह्निवावच्छेद्यं किन्तु तद्वान्तरजात्यवच्छेद्यमिति भावः ।
सामान्यव्याप्तौ विशेषस्योपाधित्वे विपक्षदण्डमाह—अन्यथेति ।
धूमादावपि धूमत्वादिना वह्निव्याप्यत्वं नावच्छिद्येत धूमादिवि-
शेषस्योपाधित्वसम्भवादित्यर्थः । सर्व एवेति । सर्वेषामेकदा समग्रो-
पादेयप्रबन्धशून्यत्वमेव प्रलय इत्यर्थः । नष्टपवनारम्भकपरमाणूनां
पक्षत्ववहिर्भावेऽन्तर्भावे वा नांशतः सिद्धसाधन विपक्षबाधकात्
पक्षतावच्छेदकनानात्व एव तत्सम्भवात् । यथाऽनित्ये वाङ्मनस
इत्यत्र एकदा समग्रोपादेयप्रबन्धशून्यत्वस्य सिसाधयिषितत्वेन
उद्देश्यप्रतीतेः पूर्वमनुदयाद्वा नांशतः सिद्धसाधनम् । ननु

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विनाऽप्यरणेर्ज्वलनोत्पत्तिः, तथा ब्राह्मणं विनापि विशिष्टादृष्टोपगृ-
हीतपरमाणोर्ब्राह्मणः स्यादिति नेत्यर्थः । 'विशेषनिष्ठत्वं' विवादपद-
भिन्नविषयत्वमित्यर्थः । इन्धनेति । इन्धनमग्नेर्हेतुः, धूमः फलमित्य-
र्थः । सर्व एवेति । नन्वेककालीनसमग्रोपादेयप्रबन्धशून्यत्वस्याप्राप्ति-
द्धेः परमाणूनां समग्रोपादेयप्रबन्धशून्यत्वमात्रं साध्यम् । तथा च क्रमे-
ण तादृशसाध्यसिद्धौ सिद्धसाधनम्, पवनपरमाणोश्च पक्षत्वेऽंशतः
सिद्धसाधनम् । अपक्षत्वे च तस्यैव कार्यद्रव्यवत्त्वे प्रलयासिद्धिः ।

अथ परमाणुः कार्यद्रव्यसमानकालिकपरमाणुक्रियातिरिक्तक्रिया-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वत्त्वव्याप्यं कालोपाधिमात्रवृत्तित्वात्, इदानीन्तनकालोपाधित्ववत् ।
ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणपूर्वकत्वव्याप्यं ब्राह्मणमात्रवृत्तिधर्मत्वादेतद्ब्राह्मणत्व-
वदित्यनुमानाभ्यामिति भावः । विवादेति । सर्गाद्यकालीनब्राह्मणान्यब्रा-
ह्मणविषयत्वमित्यर्थः । इन्धनं न धूमहेतुरत आह—इन्धनमिति ।

अथेति । अयं च विशिष्टाभावः कार्यद्रव्यासमानकालीन

गोपादेयप्रबन्धशून्या आरम्भकत्वात् नष्टपवनारम्भकपरमाणुवत् ।
न च किञ्चिदेतादृशं न भविष्यतीत्यनेकान्तता । पवनत्वादेर्द-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

विपक्षबाधकर्तृभावाच्चैतदित्यत आह—न चेति । विपक्षबाधकाभावेन
ह्युपाधिबन्धेयः, स च यदि नष्टपवनारम्भकपरमाणुत्वं तदा नष्ट-
हनारम्भकपरमाणुषु साध्याव्यापकत्वमेवं दहनारम्भकपरमाणुत्व
स्योपाधित्वे पवनारम्भकपरमाणुषु साध्याव्यापकत्वमित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वान् मूर्त्तत्वादित्यवान्तरप्रलये, महाप्रलये तु परमाणुः कार्यसमान-
कालिकैतद्वृत्तिध्वंसान्यध्वंसवान् मूर्त्तत्वादिति मानमित्युच्यते ।
तत्र एतदन्यगुणवत्त्वस्योभयत्राप्युपाधित्वात् । अथैते परमाणवः
कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिकार्यवन्तः नित्यद्रव्यत्वात् आकाशवदिति

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

क्रियावत्त्वेन परमाणुक्रियाभिन्नक्रियावत्त्वेन वा । तत्र चरमे बाधात्
प्रथममादाय पर्यवस्यति । कार्यपदानुपादाने बाधः व्योमादेः प्रलये-
ऽपि विद्यमानत्वात् । द्रव्यपदानुपादानेऽपि नावान्तरप्रलयसिद्धिस्तदा
गुणादेर्विद्यमानत्वात्, इत्युभयमुपात्तम् । दृष्टान्तलाभार्थं परमाण्विति ।
महाप्रलये नार्थान्तरवारणाय धर्ममात्रमपहाय क्रियागर्भं साध्यम् ।
स्थूलकालोपाध्यवच्छिन्नक्रियावत्त्वं साध्यमतो न प्रलयाव्यवहित-
कालेनार्थान्तरम् । 'मूर्त्तत्वात्' क्रियावत्त्वादन्यथा निष्क्रियविनष्टे
व्यभिचारात्, अन्यमतमाश्रित्याह—महाप्रलये त्विति । अत्र ध्वंसग्रहणं
तदा सर्वध्वंससत्त्वप्रदर्शनार्थम् । प्रकृते तु सामान्यतो धर्ममात्रपर-
त्वेनापि सामञ्जस्यात् । हेतुस्तद्ध्वंसवत्त्वमन्यथाश्रयनाशमात्रना-
शगुणादिभिर्व्यभिचारापत्तेः । मिश्रास्तु ध्वंसागर्भमेव साध्यं नि-
त्येनापि कार्यसमानकालीनत्वविरहिणा प्रलयसिद्धेः । मूर्त्तत्वादिति
केवलान्वयिधर्मोपलक्षकमन्यथा व्यर्थत्वापत्तेरित्याहुः ।

एतदिति । एतद्गुणान्यगुणवत्त्वस्येत्यर्थः । अग्रिमगुणपदं च सामान्या-
दिकमादाय साधनव्यापकत्वपरीहाराय । यद्यप्येवं पर्वतवृत्तिगुणान्यगु-
णवत्त्वस्य प्रसिद्धानुमानेऽप्युपाधितापत्तिः, साध्यव्यापकग्राहकाभाव
श्च तुल्य एव तथापि हेतोरप्रयोजकत्वे तात्पर्यम् । अथैत इति । साध्ये द्विती-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मानम्, तन्न, कार्यद्रव्यानधिकरणत्वस्योपाधित्वात् । अत्राहुः । एककालीना इति पक्षविशेषणादेककालीनत्वं साध्यस्य सिध्यति सर्वत्र पक्षतावच्छेकावच्छिन्नस्य साध्यस्यानुमानात् सिद्धेः । न चांशतः सिद्धसाधनं पक्षधर्मतावलम्ब्योद्देश्यप्रतीतेरसिद्धेः । न च पक्षैकदेशस्य दृष्टान्तत्वाभावः साध्यवत्तया निश्चितस्यैव तत्त्वात् । पक्षान्यत्वे सतीत्यस्य वैयर्थ्यात् । तथापि न तस्य पक्षत्वं साध्यसन्देहसिसाधयिषयोरभावादित्यपि न, येन रूपेण साध्यं निश्चितं तेन तयोरभावेऽपि सामान्येन तयोः सत्त्वात् । ननु कार्यद्रव्याधिकरणकालमात्रवृत्तित्वमत्रोपाधिः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यकार्यपदं भावकार्यपरमतो न महाप्रलयेनाऽर्थान्तरम् । तत्र स्थूलकालावच्छिन्नत्वं पूर्ववदेव विशेषणम् । अद्विष्टत्वं च विशेषणमतो न परमाण्वाकाशसंयोगमादायाऽर्थान्तरम् । अत्र च कार्यद्रव्यानधिकरणत्वं परमाणोर्बाधितमिति तादृशकालोपाधिसिद्धिः । हेतौ नित्यपदं कपाले च द्रव्यपदं नित्यगुणे व्यभिचारवारकम् । कार्येति । अत्र कार्यपदं समवायावच्छिन्नाधिकरणतालाभाय । तेनाकाशादौ न साध्याव्यापकत्वम् । सर्वत्रेति । न च पक्षतावच्छेदकसाध्यसामाधिकरण्यमात्रमनुमितिर्विषय इति वाच्यम्, एकत्रद्वयं विशिष्टवैशिष्ट्यं चेति शब्दतात्पर्यवशान्नियमवदनुमित्सादिनाऽनुमितावपि नियमसम्भवादिति भावः (?) । उद्देश्येति । इदं च समाधिसौकर्यात् वस्तुतस्तदन्यपक्षतायामपि तादृशवायुपरमाणुकालीनत्वस्य पक्षतया एककाले सर्वपरमाणूनां ताद्रूप्यसिद्ध्या प्रलयसिद्धिरिति । पक्षान्यत्व इति । अभेदानुमाने पक्षस्यैव दृष्टान्तत्वादिति भावः । वस्तुतः पक्षत्वस्य केवलान्वयितया तदन्यत्वस्याप्रसिद्ध्या पक्षतावच्छेदकविरहवत्त्वमेव प्रयोजकं वाच्यम् । एवं च कालान्तरावच्छिन्नपरमाणोरेककालावच्छिन्नत्वाभावोऽस्त्येव न समुदायपर्याप्तस्य एककालावच्छिन्नत्वस्य तदेकदेशे परिसमाप्तेरत एवाच्चे(भे?)दानुमानेऽपि सङ्गतिरिति । येनेति । समानप्रकारकत्वस्यैव विरोधे तन्नत्वादित्यथा पर्वतेऽपि धूमवस्त्रेण वह्निनिश्चयात् पक्षतानापत्तेरिति भावः । ननु कार्येति । अत्र कालपदमधिकरणमात्रपरमतो नोपाधिदानुस्मृते कार्यद्रव्यानधिक-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

करणकालाप्रसिद्ध्या मात्रपदव्यवच्छेद्याप्रसिद्धिः । यद्यप्युपाधिदातृमते साधने व्यापकत्वमनुमानकर्तृमते च पवनपरमाणोरेव साध्याव्यापकत्वं तथापि प्रलयसन्देहदशायामुभयसन्देहेऽपि सन्दिग्धोपाधित्वं भवत्येवेति मिश्राः ।

अत्रेदं चिन्त्यम्,—सन्दिग्धोपाधिर्दूषणं भवत्येव परन्तु प्रकृते साध्यव्यापकतायां साधनव्यापकतायां नियमात् साधनाव्यापकत्वे च साध्याव्यापकत्वनियमादुपाधिताप्रयोजकरूपद्वयान्यतरव्यतिरेकनिश्चायकत्वमुपाधित्वम् । किं च व्यभिचारे सत्युपाधिर्न चात्र व्यभिचारः, अत एव शब्दखण्डे इदमेव सिद्धान्तानुमानमिति । नवीनास्तु साधनाव्यापकत्वमनुमानकर्तृमतेनैव तथा चोपाधिरित्यस्य पूर्वं तन्मत इत्यर्थः । अणुभिन्नत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाच्च न साध्याव्यापकत्वम् । न च स्वीकृतत्रिविधोपाधिवहिर्भावे, त्रैविध्यस्योपलक्षणत्वादन्यथा परमाणुरूपं प्रत्यक्षं प्रमेयत्वादित्यत्र वहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं रूपत्वमुपाधिर्न स्यात् । न च व्यभिचाराभावे कथमुपाधिरिति वाच्यम्, शून्यपदस्य ध्वंसतया मनःप्रभृतौ व्यभिचारसम्भवात् । अत एवारम्भकत्वादिति हेतुरुक्तोऽन्यथा मेयत्वस्यैव तत्त्वापत्तेः । द्रव्यसमवायिकारणत्वहेत्वभिप्रायेण च शब्दखण्डे सिद्धान्तानुमानमिति वदन्ति । अत्र शून्यपदस्य ध्वंसपरतायां कार्य एवावयवे अणुभिन्नत्वावच्छिन्नं साध्यमिति भतस्युपाधेः साध्यव्यापकत्वं निश्चितम्, सन्दिग्धसाधनाव्यापकत्वं च व्योमादौ, तत्राणुभिन्नत्वावच्छिन्नसाधनसत्त्वात् । अनुमानकर्तृमते चोपाधेरसत्त्वादित्यभिसन्धिः । अत्रापीदं चिन्त्यम्—तथा साध्ये व्यभिचारस्य स्फुटतया किमर्थमुपाधिगवेषणमिति । अत्र वदन्ति । परमाणूनां सामान्यतः पक्षतायां सिद्धसाधनमित्येककालावच्छिन्नस्य पक्षत्वं वाच्यम् । स च कालोपाधिः कार्यद्रव्याधिकरणमन्यथा वा । आद्ये बाधः कार्यद्रव्याधिकरणकालावच्छिन्नस्य उपोदयप्रबन्धत्वात् । अन्त्ये पक्षविशेषणाप्रसिद्धिः प्रलयासिद्धेरित्यनुमानदूषणम् । एव चात्रानुमाने कार्यद्रव्याधिकरणवृत्तित्वमात्रमुपाधिः पक्षविशेषणं न तु कार्यद्रव्यानधिकरणकालवृत्तित्वमपि अप्रसिद्धेरिति फक्किकार्थः । तथा च

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अत्र वदन्ति । समयसमवायिकारणातिरिक्तवृत्तिध्वंसप्र-
तियोग्यवृत्तिकार्यद्रव्यत्वं कार्यद्रव्यप्रागभावसमानकालीनारम्भ-
कातिरिक्तकार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्ति कार्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सिद्धसाधनमिति भावः । अत एव कार्यद्रव्यानधिकरणेत्यादिरपि
क्वाचित्कः पाठः सङ्गच्छते । कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तित्वमात्रमत्र
विशेषणमन्यथा सिद्धसाधनापत्तेरित्यर्थकत्वात् । तथा च पक्षवि-
शेषणप्रसिद्धिरिति भावादिति सङ्क्षेपः ।

समयेति । अत्र महाप्रलयाङ्गीकारे धर्मिपक्षतायां महाप्रलयाव्य-
वहितकार्ये व्यभिचार इति धर्मपक्षता । आकाशवृत्तिध्वंसप्रतियो-
गित्वेनार्थान्तरवारणाय बाधस्फोरकं पक्षविशेषणम् । समयपदं च
साधारणाधिकरणपरमतो नासिद्धिः । यथा च तथा सति न
दिशाऽर्थान्तरं तथा प्रागेवोक्तम् । समवायिपदं च प्रकृतसमवायि-
परमतो नोक्तदोषतादवस्थम् । तादृशशब्दवृत्तिव्तेनार्थान्तरवारणा-
य पक्षे द्रव्यपदम् । एक एव ध्वंसः समयाकाशोभयवृत्तिः स्यादित्य-
र्थान्तरतादवस्थमतो नञ्द्वयगर्भता । महाप्रलयेनाऽर्थान्तरवारणाय
कालीनान्तं ध्वंसविशेषणम् । कार्यपदद्रव्यप्रागभावपदयोर्विकल्पेना-
न्वय इति न व्यर्थता । कार्यपदं भावकार्यपरम् । प्रागभावे द्र-
व्यपदं विशेषणं महाप्रलयाव्यवहितकालेनार्थान्तरवारणाय । का-
र्यसमानकालत्वगर्भसाध्ये स्थूलकालावच्छेदेन समानकालत्वमभि-
प्रेतमिति । न तेनार्थान्तरं कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तित्वं च काला-
वच्छेदेन साध्यप्रविष्टमतो नेदानीं प्रागभावसमानकालीनेन महाप्रल-
यरूपकार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिना च ध्वंसेनाऽर्थान्तरम् । कालीनेत्यन्तं
वृत्तिविशेषणमित्यन्ये । कार्यद्रव्यानधिकरणत्वं कार्यद्रव्यसंयुक्ता
भाववत्त्वं कपालेऽपीति तेनार्थान्तरवारणायारम्भकातिरिक्तेति ।
द्रव्यसमवायिकारणातिरिक्त्यर्थः, तेन शब्दारम्भकत्वेऽप्याकाशस्य
शब्दत्वे साध्यप्रसिद्धिरविकला । कार्यमात्रेति । मात्रपदमनन्तत्वे व्यभि-
चारवारणाय । न चैवमपि ध्वंसत्वे व्यभिचारः, भाववृत्तिव्तेनापि विशे-
षणात् । न चैवमपि चरमक्रियात्वे व्यभिचारः, नानाकालीनत्वेन
कार्यविशेषणेऽपि महाप्रलयाव्यवहितसगर्भचैत्रशरीरवृत्तिजातौ

हनादाविव(१) सम्भवेनानुपाधित्वात् । भूगोलकसन्तानश्च कदा-
चित्साकल्येनोच्छिद्यते सन्तानत्वात् दीपसन्तानवत् । सन्तानत्वं
चाङ्गाङ्गिप्रवाहत्वम् । एकावयवित्वमस्यासिद्धम्, नानावयवित्वे तु

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

साकल्येनोच्छिद्यत इति । सजातीयोत्पादकसामान्यसमवहितनाशकना-
श्र्यत्वं साकल्येनोच्छिन्नत्वम् । तेन बालतरुणशरीरन्यायेनोच्छेदे
न सिद्धसाधनम् । अङ्गाङ्गिप्रवाहत्वं कार्यकारणप्रवाहत्वमित्यर्थः ।
तथा च कार्यकारणोभयवृत्तित्वे सति कार्यमात्रवृत्तित्वं सन्तानत्व-
मिति भावः । ननु भूगोलकस्यैकावयवित्वे मानाभावात् नेदमनुमान
न्यायलीलावतीप्रकाशः

मात्रवृत्तिधर्मत्वात् शब्दत्ववत्(२) । न चात्रविभुवृत्तिवृत्तित्व-
मुपाधिः, अन्त्यावयविकर्मत्वे साध्याव्यापकत्वादिति । भूगोल-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

व्यभिचार इति वाच्यम्, तादृशध्वंसप्रतियोगिजातीयवृत्तित्वस्य सा-
ध्यत्वात्तस्य च तत्रापि सत्त्वात् । न चैवं मात्रपदवैयर्थ्यमनन्तत्वे-
ऽपि ध्वंसप्रतियोगिजातीयव्योमवृत्तित्वादिति वाच्यम्, ध्वंस-
प्रतियोगिजातीयत्वस्य ध्वंसप्रतियोगित्वेनापि विशेषणादिति
नवीनाः । तद्धिन्त्यम् । एवं सति तादृशध्वंसप्रतियोगित्वे
साध्ये धर्मिपक्षकतायामेव सामञ्जस्ये धर्मपक्षकत्वसाधारण्य-
वैयर्थ्यात् । ध्वंसप्रतियोगित्वस्य साध्यप्रवेशे व्यर्थविशेषण-
त्वाच्च । तदनुपादाने च मात्रपदवैयर्थ्यात् । अत्र मिश्राः ।
मात्रपदं कात्स्न्यपरं न चैवमसिद्धिः, विभाजकोपाध्यवच्छिन्नभाव-
यावत्कार्यवृत्तित्वस्य हेतुत्वात् । भवति च द्रव्यत्वशब्दत्वादिर्विभाज-

(१) नानादावसम्भ० ।

(२) कार्यद्रव्यप्रागभावसमानकालीना कार्यद्रव्यानधिकरणे वृत्तिर्यस्य ध्वंसस्य तत्प्रतियोगि-
वृत्तित्वमर्थः । तेनेदानीन्तनघटध्वंसस्य महाप्रलयवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । कार्यद्रव्योपरमेऽप्यनुव-
र्त्तमानस्य महाभूतसंक्षोभजनितस्य क्रियासन्तानस्य क्रमेणोपरमान्महाप्रलयस्य सिद्ध्याऽर्थान्तरवार-
णाय द्रव्येति । कार्येति स्वरूपकथनम् । अनन्तत्ववारणाय हेतौ मात्रपदम् । महाप्रलयाव्यवहि-
तसर्गायकार्यत्वस्य ध्वंसत्वस्य च वारणायेदानीन्तनभाववृत्तित्वे सतीति पूरणीयम् । द्रव्यत्वं तादृश-
ध्वंसप्रतियोगिवृत्ति इदानीन्तनजन्यभाववृत्तिधर्मत्वात् सत्तासाक्षाद्द्रव्याप्यजातित्वाद् वा महाप्रलया-
नभ्युपगमे तु जन्यसमवेतत्वाद् गुणत्ववदिति तु ज्ञेयः । इति दीधितिः ।

क्रमनाशे सिद्धसाधनम् , यौगपद्ये तु व्यभिचार इति चेन्न,

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मिति शङ्कते—व्यभिचार इति । क्रमनष्टदहनपवनादावित्यर्थः । एकमिदं भूगोलकमित्येकत्वेन प्रतीयमानत्वादेकमेव इदमवयवि तदेव च पक्ष

न्यायलीलावतीप्रकाशः

केति । यद्यपि भूगोलकपदेन ह्यणुकमारभ्यान्त्यावयविपर्यन्तस्य पक्षत्वे यदि साकल्योच्छेदः सकलोच्छेदप्रतियोगित्वं तदा बाधः, अथैककालीन उच्छेदस्तदा भूगोलकसन्तानान्तरकालमात्रवृत्तिः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

कोपाधिः, न तु चरमक्रियात्वम् । न चासिद्धिवारकतया विभाजकेत्यादिवैयर्थ्यम् , कार्य्यत्वावच्छिन्नविभाजकोपाधिसमा(ना?)धिकरणत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्याखण्डाभावतया व्यर्थत्वाभावात् । अखण्डाभाववदखण्डोपाध्यावपि न वैयर्थ्यम् । अत एव प्रमेयत्वादिकं हेतुरित्यपि कश्चित् । एवंविधव्याप्यां च पक्षे कार्य्यपदोपादानं कार्य्यवृत्तितामादायैव पक्षे साध्यगमनमेतावन्मात्रविभावनार्थमिति दिक् । अन्त्यावयवीति । यद्यपि कर्मत्व एव साध्याव्यापकता तथापि अन्त्यावयविकर्मवृत्तितामादायैव कर्मत्वे साध्यगमनमिति तदुत्कीर्तनम् । न च द्रव्यानारम्भकवृत्तिवृत्तित्वमुपाधिः, आगमादिविपक्षबाधकेन हेतोः साध्यव्याप्यतया तदव्यापकत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वात् । एतच्चानुमानं सर्वमुक्तिमङ्गीकृत्य । वस्तुतो लीलावतीकारेण तदनङ्गीकारात्तमादायार्थान्तराप्रसङ्गेन प्रागभावसमानकालीनध्वंसविशेषणमपास्यैव साध्यं भावकार्य्यवृत्तित्वादित्येव हेतुः । अर्थान्तरप्रसङ्गस्तु बाधादेव निरस्तः । तत्स्फोरणार्थं कार्य्यद्रव्यप्रागभावसमानकालीनसमयसमवायिकारणमात्रवृत्तिध्वंसप्रतियोगिमात्रवृत्तीति पक्षविशेषणमिति अत्यन्ताभावगमैव व्याप्तिरिति व्यापकेन व्यर्थविशेषणतेति मतेनेदमनुमानम् । अतो बहुविशेषणघटितत्वेऽपि साध्यस्य न व्यर्थविशेषणता । प्रलयसिद्धेरुद्देश्यत्वाच्च नार्थान्तरनिग्रहस्थानम् । आगमरूपविपक्षबाधकसत्वाच्च नाप्रयोजकता ।

केचित्तु यथोक्तसाध्यं पक्षीकृत्य तद्व्यापकत्वेन कार्य्यद्रव्य-

एवं सति तरुगिरिदहनपवनादिष्वपि संयोगादेकस्थूलबोधोपप-
त्तौ सर्वत्रावयविनोऽसिद्धिप्राप्तेः । तदसिद्धावपि चैकसमुदायप्र-
त्ययगोचरत्वेन सावित्रतेजोवदुच्छेदसाधनात् । उच्छेदस्तु क्रमेण
यौगपद्येन वाऽस्तु, किं तु साकल्येन साध्यः । न चासा-
वेकदेशावस्थितौ सम्पद्यते । अनुपभुक्तसमस्तप्राणिकर्माणि
युगपन्निरुद्धवृत्तीनि अनुपभुक्त(वि)चित्रकर्मत्वात् सुषुप्तिसम-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इति न सिद्धसाधनव्यभिचारावित्यत आह—एक(व?)मिति । अभ्युपे-
त्याह—तदसिद्धावपीति । यथा सहस्रमपि सहस्रांशोरंशव एकदैव
सायं तिरोभवन्ति तथा भूगोलकत्वेन व्यवहियमाणा अनेकेऽप्य-
वयविनो युगपदुच्छेत्स्यन्तीत्यर्थः । ननु भूगोलकसन्तानस्य
नानावयवित्वे क्रमेणैवोच्छेदोऽस्तु दहनपवनादिवदित्यत आह—
उच्छेदस्त्विति । भूगोलकान्तरासमानकालीनो भूगोलकध्वंसः साध्य
इत्यर्थः । एतदेवाह—न चेति । प्रलयेऽनुमानान्तरमाह—अनुपभुक्तेति ।
उपभुक्तकर्मणामनुपभुक्तकर्मयौगपद्येन वृत्तिवि(नि?)रोधो न सम्भ-
वतीत्युक्तमनुपभुक्तेति । स्वफलाजनकत्वं वृत्तिनिरोधः स्वजन्यभोग-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वेऽप्युच्छेदानां न दोष इति न प्रलयसिद्धिः, तथापि भूगोलकस-
न्तानोऽयं भूगोलकसन्तानाधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगी कार्यत्वाच्छ-
ब्दवदित्यत्र तात्पर्यम् । एकं भूगोलकमित्यबाधितानुभवादेकावयवि-
सिद्धिः । अथ स न प्रमाणं तत्राह—एवं सतीति । क्रमेणोच्छेदे सिद्ध-
साधनं परिहरति—उच्छेदस्त्विति । युगपदिति । युगपत्सहकारिरहितानी-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वृत्तित्वमनुमेयमतो न बहुविशेषणघटितत्वं साध्यस्येत्याहुः ।
उक्तविपक्षबाधकादेव चात्रैव तदन्यवृत्तित्वमुपाधिरिति ध्येयम् ।
तथापीति । अत्रापि पूर्ववदेव पक्षसाध्यविशेषणे द्रष्टव्ये । व्यो-
मादिवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तितया महाप्रलयेन बाधादेव नार्था-
न्तरमतो न तद्विशेषणमित्याहुः । कार्य्येति । भावकार्य्येत्यर्थः । कुशूल-
स्थेषु वीजेषु कालान्तरभाविस्वर्गजनकादृष्टेषु च युगपन्निरुद्ध-

यवर्त्तिकर्मवत् । न चैवम्भूतोच्छेदानुपलब्धेनैवम् ।
उत्पत्तेरनुपलम्भादनुत्पत्तिप्राप्तेः (१) स्वभावादेव चावयवित्वप्रस-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रतिबन्धकसमवधानं वा । विचित्रत्वं विजातीयफलजनकत्वम् । एवम्भू-
तेति । सिसाधयिषितोच्छेदानुपलब्धेरित्यर्थः । अनुमानादुपलब्धेरेव
नानुपलब्धत्वम्, अन्यथा आद्यक्षणसत्तासम्बन्धस्य उत्पत्तेः प्रत्यक्षा-
वेद्यत्वेन उत्पत्तिरपि न स्यादित्यर्थः ।

यद्वा ननु पर्वतादेरुच्छेदो न दृष्ट इत्यत आह—न चेति । एवं स-
त्युत्पत्तिरपि तेषां न दृष्टेति सापि न स्यादित्यर्थः । ननु पर्वतादेरु-
त्पत्तिश्चेन्न स्यात्तदाऽवयवित्वमपि न स्यादित्यत आह—स्वभावादेवेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्यर्थः । नन्वत्र साध्याप्रसिद्धिः प्रायश्चित्तनाश्यकर्मभिर्यभिचारश्च ।
दृष्टान्तश्च साध्यविकलः सुषुप्तावपि श्वासादिजनकादृष्टानिरोधात् ।
किञ्चानुपभुक्तपदमतीतकर्मव्यावृत्त्यर्थं तदयुक्तम् । अनुपभुक्तत्वं ह्युप-
भोगाजनकत्वम् । तच्च प्रायश्चित्तनाश्यकर्मणामेवेति न प्रलयसि-
द्धिः, यदा कदाचिदुपभोगाजनकत्वं च अतीतकर्मणामप्यस्ति ।
अपि चैतत्कालीनानां कर्मणां पक्षत्वे बाधः केषाञ्चिदुपभोगेनैवान्त-
रा नाशात्, प्रलयकालीनानां च पक्षत्वे आश्रयासिद्धिः । विचित्रपदं
च व्यर्थम् । तस्मादेतत्कर्मातिरिक्तानि कर्माणि एतत्कर्मप्रतिबन्धकप्र-
तिबन्धानि कर्मत्वादेतत्कर्मवत् । प्रतिबन्धत्वं च कारणत्ववत् सामा-
न्येनैव रूपेणातीतस्यापि । यदा तत्प्रतिबन्धकं भविष्यति तदा सर्व-
कर्मप्रतिबन्धे अर्थात्प्रलयसिद्धिरित्येवंपरोऽयं ग्रन्थ इति सम्प्रदाय-
विदः । ननूत्पत्तेरभावे कुतोऽवयविसिद्धिरित्यत आह—स्वभावादेवेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वृत्तित्वं प्रसिद्धमेवेत्यत आह—प्रायश्चित्तेति । ननु वृत्तिनिरोधयोग्यता
साध्येत्यरुचेराह—दृष्टतश्चेति । ननु तदतिरिक्तादृष्टकृतस्यैव दृष्टा-
न्ततेत्यरुचेराह—किं चेति । तच्चेति । तावन्मात्रनिरोधसिद्धावपि प्रलया-
सिद्धिरित्यर्थः । अतीतकर्मणामिति । तथा च तेषामपि पक्षत्वे बाधो-
ऽनुपयु(भु?)कपदव्यर्थता चेति भावः । नन्वनुपभुक्तत्वमजनितभो-
गत्वमतो नोक्तदोष इत्यरुचेराह—अपि चेति । अतीतस्यापीति । प्रतिब-

ज्ञात् । घटादेरपि वा तथाभूतस्य नित्यतापत्तेः (१) । न च ब्रह्म
वर्षशतनियमः । प्रलयस्य पुराणप्रसिद्धेः । समयप्राचुर्येऽपि
लक्षणपरत्वात् । तथा च कालविशेषस्य प्रत्यक्षादेरसिद्धौ आश्र-
यासिद्धिः (२) । आगमात्तत्सिद्धौ तु तेनैव बाधात् । कश्चित्काल
इत्युपादाने सिद्धसाधनम् । सर्वपदोपादाने च विशेषणवैयर्थ्यम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

उत्पत्तिं विना अवयविस्वभावा एव महीधराः स्युरित्यर्थः । ननु अव-
यवित्वेनानुभूयमानानां पर्वतादीनामनुत्पन्नत्वे घटादयोऽपि तथा स्यु-
रित्यत्रेष्टापत्तिमाह—घटादेरिति । सत्प्रतिपक्षानुमानं दूषयति—न चेति ।
तथा च पक्षत्वाभिमतकालस्यावच्छेदकतया ब्रह्मवर्षशतमितत्वं य-
दुपात्तं तदभावादाश्रयासिद्धिरित्यर्थः । पुराणं कथमीदृशमत आह—
पुराणेति । एवं सति यद्भवति नदाह—तथा चेति । सत्प्रतिपक्षानु-
माने पक्षानिरुक्त्या आश्रयासिद्धिरित्यर्थः । तेनैवेति । प्रलयस्याऽप्या-
गमप्रतिपाद्यत्वेन तदभावसाधने बाध इत्यर्थः । सिद्धसाधनमिति । इदा-
नीन्तनकालेनेति शेषः । सर्वेति प्रलयकालसङ्ग्रहार्थमेव तदुपादानात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न च ब्रह्मेति । आदित्यक्रियानिरूप्याहोरात्रादिघटितत्वाद्धर्षाणामित्यर्थः ।
तथा चेति । वर्षशतनियमाभावे सतीत्यर्थः । 'प्रत्यक्षादेः' प्रमाणादि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न्धयोग्यताया एव साध्यत्वादिति भावः । सर्वकर्मणां 'प्रतिबन्धे'
प्रतिबन्धस्वरूपयोग्ये । सम्प्रदायविद् इत्यस्वरसविभावनम् । तद्वीजं
तु एककालीनानि कर्माणि निरुद्धवृत्तीनीत्येवमप्यनुमाने पक्षताव-
वच्छेदकमहिम्नैव प्रलयसिद्धेः कृतं गुरुणा प्रकारान्तरणेति । ब्रह्म-
वर्षशतमिति गणित (३) भेदगम्य इत्याद्यनुमानदूषणाय मूलं न च
ब्रह्मेति । षष्ठीभ्रमं निवारयति—प्रमाणादिति ।

तत्संग्राहप्रलयसमयाप्रतीतेः । प्रतीतौ [तु] बाधात् । एतद्बा-
धकबलेन वर्णव्यवस्थापि आरणेयसन्ततिवदिति [प्रलयः] ।

न्यायलीलावतकिष्ठाभरणम्

स च न सिद्ध इति सर्वपदवैयर्थ्यमित्यर्थः । एतदेवाह—तदिति । एतद्बाध-
कबलदेवेति । अत्यन्तोच्छेदस्य दृढतरप्रमाणसिद्धतया सर्गादौ ब्राह्म-
णाभावात्तत्कालीन आद्यो ब्राह्मणोऽवश्यमदृष्टविशेषोपगृहीतभूतमे-
दारभ्यः स्वीकार्यो यथा वृश्चिकस्य वृश्चिकपूर्वकत्वेऽपि गोमयादा-
द्य इत्यर्थः । प्रलयेऽनुमानम्,—परमाणुः कार्यद्रव्यसमानकालीन-
परमाणुक्रियातिरिक्तक्रियावान् मूर्त्तत्वात् घटवत् । न चै-
तदन्यगुणवत्त्वमुपाधिः पक्षेतरतुल्यत्वात् । यद्वा एते परमा-
णवः कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिकार्यवन्तः नित्यद्रव्यत्वात्, आ-
काशवत् । न च कार्यद्रव्यानधिकरणत्वमुपाधिः साध्यव्याप-
कताग्राहकमानाभावेनातुल्ययोगक्षेमत्वात् । प्रलयानन्तरं सर्ग-
सिद्धये विशिष्टसाधनायानुमानं समयसमवायिकारणातिरिक्तवृत्ति-
ध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिकार्यद्रव्यत्वं कार्यद्रव्यप्रागभावसमानकाली-
नारम्भकातिरिक्तकार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्ति का-
र्यवृत्तिधर्मत्वात् शब्दत्ववत् । न च विभुवृत्तिवृत्तित्वमुपाधिः,
अन्त्यावयविकर्मत्वे साध्याव्यापकत्वादिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्यर्थः । असति बाधक इति प्रागुक्तं दूषयति—एतद्बाधकेति ।

नन्वीश्वरो द्रव्यान्तरम् । तथा हि ज्ञानवत्त्वेन पृथिव्याद्यष्टभेदसि
द्धावीश्वरो नात्मा दुःखात्यन्ताभाववत्त्वात्, घटवत् । न चेश्वरात्म-
त्वसाधकानां ज्ञानवत्त्वादीनां भूयस्त्वाद्वलवत्वमिति वाच्यम्, व्या-
प्तिपक्षधर्मते हि बलं न तु भूयस्त्वमपि, ते च तुल्ये एवेत्येकेनैव भूय-
सामपि प्रतिबन्धात् । किञ्च अनात्मत्वसाधकानामिव भूयस्त्वम्, ज्ञाना-

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्वतिः

अप्रसक्तप्रतिषेधमाशङ्क्याह—नन्विति । नन्वन्यतरत्वेन व्या-
प्तिपक्षधर्मतान्यतरभङ्गकल्पनायां प्रसक्तायां लाघवप्रतिब-
न्धकत्वेन भूयस्त्वमप्यपेक्षितमेव । तदुक्तमस्माकं स्वल्प-
घो बहवश्चेत्यख्येराह—किं चेति । निर्दुःखत्वेऽतिव्यापक-

ईश्वरो न द्रव्यान्तरं, प्रमाणाभावादसिद्धेरित्येके । तन्न ।
विवादाध्यासितं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानस्य स-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सृष्टिसंहारावीश्वार्थीनाविति तदनन्तरमीश्वरस्य निरूपणी-
यत्वेन ज्ञानवत्त्वादष्टद्रव्यभिन्नत्वं सुखानधिकरणत्वाच्चात्मभिन्नत्वम-
स्येति दशमद्रव्यमीश्वर इति कुतो नवैवेत्याक्षेपे यदीश्वरो ध-
र्मी सिद्धेत्तदा नवभिन्नद्रव्यत्वमस्य सम्भाव्येत । तत्रैव प्रमा-
णाभाव इति केषां चिन्मतं दूषयति—तत्रेति । विवादाध्यासितमिति । सक-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वित्रयस्यात्मत्वसाधकत्वात् सुखादिषट्काभावषट्कस्यानात्मत्वसा-
धकत्वात् । न च निर्दुःखत्वमनात्मत्वव्यभिचारि निर्दुःखत्वव्यापक-
त्वात्, प्रमेयत्ववदिति वाच्यम्, निर्दुःखत्वं न तथा निर्दुःखमात्रवृत्ति-
धर्मत्वात् षट्त्ववदिति प्रतिरोधादित्याक्षेपे ईश्वरसाधकमानाभावा-
द्धर्म्यसिद्धौ कस्य भेदः साध्य इति कस्यचित्परिहारं दूषयति—
तत्रेति । विवादेति । सकर्तृकत्वासकर्तृकत्वविवादपदमित्यर्थः । तच्च
यद्यप्येकमवच्छेदकं विना दुर्ग्रहं न च तथाविधसंशयविषयत्वमेव
तथा तद्ग्रहेऽपि तदनुयोगापत्तेः, वादिनोर्निश्चितत्वेन तदसम्भवा-
च्च । न च बाधुत्थापितमानाभ्यां मध्यस्थस्य तत्सम्भवः तस्या-
पि निश्चयवत्त्वात् । न चाहार्यसंशयसम्भवः अन्योन्याश्रयात् । बा-
धुनुमानप्रवृत्त्या तत्संशयविषयत्वं तत्संशयविषयत्वेन बाधुनुमा-
नवृत्तेः, तथाप्युपादानगोचरजन्यकृत्यजन्यजन्यत्वमेव पक्षतावच्छे-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वस्या(१)भेदेऽप्यक्षतेरिति भावः । निर्दुःखेति । निर्दुःखान्या-
वृत्तित्वादित्यर्थः । अन्योन्याश्रयादिति । यद्यप्याहार्यसंशये न बाध-
नुमानापेक्षा तस्येच्छामात्रप्रभवत्वात् । तथापि तस्यानुमानानिवर्त्य-
त्वेन तदनङ्गतयाऽनावश्यकत्वमिति स्वारसिकस्तथा वक्तव्यस्त-
थासतीदं दूषणमिति भावः । तथापीति । अत्रोपादानपदं स्वोपा-
दानपरमन्यथा शब्दाद्यव्याप्तेः । न चाप्रसिद्धिः, तादृशकृतिजन्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दकं तेन शब्दज्ञानेच्छादीनामपि पक्षत्वं शब्दस्य जन्यकृतिजन्यत्वे-
ऽपि उपादानगोचरतदजन्यत्वात् । न च कृतौ जन्यत्वविशेषण-
व्यावर्त्याप्रसिद्धिः, परं प्रत्यापाततः प्रमेयत्ववत्तत्प्रकारकज्ञानजनने-
नोपरञ्जकत्वात् स्वं प्रति व्यावर्त्तकत्वात्, उभयं प्रति सप्रयोजनतया
वैयर्थ्याभावात् । प्रयोजने उभयसिद्धत्वस्य च तन्त्रत्वात् कार्यत्वं च
न योगोपपस्थितकृत्यर्हत्वम्, असिद्धेः । किन्तु प्रागभावप्रतियोगित्वम् ।
ननु सकर्तृकत्वं यदि कृतिमत्सहभावस्तदाऽस्मदादिनाऽर्थान्तरम्,
अथ कर्तृजन्यत्वं तदा सिद्धसाधनम्, असमवायिकारणसंयोगवता-
मवयवानामेव कर्तृत्वात् परैरेचेतनस्यापि कर्तृत्वोपगमात् । नापि

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न्यत्वस्य पक्षातावच्छेदकत्वात् । यद्वा उपादानगोचरकृतित्वाव-
च्छिन्नजन्यकृतिनिष्ठकारणताप्रतियोगिककार्यतानाश्रयत्वं पक्षताव-
च्छेदकमिति नोपादानपदं स्वोपादानपरं शब्दादावव्याप्तिः स्ववि-
षयसमवेतकार्यं प्रत्येव कृतेस्तथाजनकत्वेन मृदङ्गादिगोचरकृते-
स्तथाऽजनकत्वात् । अत्र चादृष्टाद्वारकत्वमपि कृतौ विशेषण
मन्यथा तपश्श्रणादिसाध्यकालीशरीरवृत्तिगौररूपाव्याप्तिः । मिश्रा
स्तु घटरूपे अदृष्टाद्वारकघटादिगोचरकृतिजन्येऽव्याप्तिवारणाय
तत्पदम् । न हि तदस्मदादिकर्तृकं घटादावुत्पन्ने तदगोचरकृतिं
विना तदुत्पत्तेः । न च घटजनककृतेर्घटागोचरतैवेति वाच्यम् ।
कृतेः सिद्धवृत्त्यसिद्धविषयतया तदविषयत्वात् । न च घटरूपं
तदजन्यमेव तस्य रूपजनकादृष्टजनककृतिजन्यत्वादिति वाच्यम्,
प्रकृते तदप्रयोज्यत्वमात्रस्य तदजन्यत्वपदार्थत्वात् रूपविशिष्टस्य
फलत्वाच्चेत्याहुः । इदं च पक्षतावच्छेदकं ध्वंससाधारणमेव निर्व-
चनीयं साध्यस्यापि तत्र सत्त्वान्न भागबाधः । न चैवं कृतिध्वंसे-
ऽव्याप्तिः, तत्रोपादानाभावादेव स्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्या-
न्यत्वसत्त्वात् । उपादानगोचरकृतित्वेत्यादिविवक्षायास्तु सुतरां
तत्सङ्ग्रहः । न चैवं ध्वंसमात्रस्यैव पक्षता स्यादिति घटादिध्वंसेऽ-
स्मदादिकृतिसाध्ये सिद्धसाधनं साध्यस्थोपादानपदस्य कारण-
मात्रपरत्वादन्वया कृतिध्वंसादावंशतोबाधप्रसङ्गादिनि वाच्यम्,
पक्षस्थोपादानपदस्यापि कारणमात्रपरत्वात् घटादिध्वंसस्यापक्ष-

त्वात् । सकर्तृकत्वं चोपादानविषयापरोक्षविज्ञप्तिचिकीर्षाकृतिः (१)

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कर्तृत्वासककर्तृकत्वकोटिकविवादपदमित्यर्थः । नन्वदृष्टद्वाराऽऽस्मदादिभिः सिद्धसाधनम् । यद्वा कर्तृसाहित्यमात्रमस्मदादिनापि सिध्यतीत्यत आह—सकर्तृकत्वं चेति । ननु कर्त्ता शरीरविशिष्ट एव, स च

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कृतिमज्जन्यत्वं अदृष्टद्वाराऽऽस्मदादिना सिद्धसाधनादित्यत आह—सकर्तृकत्वं चेति । ज्ञानेच्छाकृतिजन्यत्वसिद्धावर्थात्तदाश्रयेश्वरसिद्धिः, न तु तदाश्रयजन्यत्वं साध्यं तस्य क्वाप्यसिद्धेः धर्मिग्राहकमानान्वयव्यतिरेकाणां तद्ग्राहकाणामभावात् । सुखवज्जन्यत्वेनात्मजन्यत्वानुमाने चात्मसमवेतत्वस्योपाधित्वात् । कर्तृत्वं च कार्यानुगुणकृतिममवायित्वं न तु जनकत्वे सति गौरवात् । कर्त्तरि कारकव्यवहारश्च “सविशेषणे ही”तिन्यायेन कृतिपर्यवसन्न एवेति भावः । ननूपादानगोचरत्वं यदि यत्किञ्चिदुपादानगोचरत्वं तदाऽस्म

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वात् । न चैवमात्मगोचरकृतिध्वंसोऽपि पक्षो न स्यादिति वाच्यम्, ज्ञानादिव्रितयाजन्यत्वस्य प्रथमकल्पार्थत्वात् । द्वितीये त्वप्रसङ्ग एवेति दिक् ।

नन्वेवं ज्ञानादिसिद्धावपि नेश्वरसिद्धिरित्यत आह—ज्ञानेच्छेति । या क्रिया यदीयेत्यादिव्याप्तिश्चाप्रयोजिकेति भावः । ‘आत्मजन्यत्वानुमाने घटादेरिति शेषः । आत्मेति । आत्मवृत्तित्वस्येत्यर्थः । यथाश्रुतस्य ज्ञानध्वंसादौ साध्याव्यापकत्वात् । भावत्वपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतायां यथाश्रुत एवायमुपाधिरित्यन्ये । नन्वेवमजनकत्वादात्मानि कर्तृपदप्रयोगो न स्यादित्यत आह—कर्तृत्वं चेति । नन्वेवं कर्त्तरि कारकत्वव्यवहारो न स्यात् कारणत्वविशेषात्कारकत्वस्येत्यत आह—कर्त्तरिति । गोचरत्वं यदीत्यत्र यत्किञ्चिदुपादानगोचरज्ञानानुत्तरभावित्वमात्रं च यदि साध्यमिति शेषः । तेन नान्यथेत्यादिशङ्कानुत्थानम् । ‘अस्मदादिना’ अस्मदादिज्ञानेन ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दादिनाऽर्थान्तरम्, अथ ज्ञानादीनामपि जनकत्वं विवक्षितं न च घटोपादानगोचरज्ञानादीनां क्षित्यादिजनकत्वं व्यभिचारादिति चेन्न क्षितिजनकादृष्टजनकज्ञानादीनामुपादानविषयत्वनियमेनादृष्टद्वारा तैरेव सिद्धसाधनात् । साक्षाज्जन्यत्वे च साध्ये दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तेः । न च शरीरक्रिया दृष्टान्तः चेष्टात्वस्योपाधित्वात् । क्षित्याद्युपादानगोचरत्वविवक्षायां चाप्रसिद्धिः । न चोपादानपदस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् क्षितिघटपदसमभिव्याहारे तत्तदुपादानबोधनं प्रकृते शब्दस्याप्रमाणत्वात्, वादिनोऽनाप्तत्वात् । अनुमाने च व्यापकतावच्छेदकरूपेणोपादानत्वेन व्यापकसिद्धावर्थान्तरत्वात् । प्रमाणमात्रे च तथा कल्पने सर्वत्र तत्तदुपादानत्वेनैवोपस्थितौ सामान्येन क्वाप्यनुपस्थितेर्व्याप्तिरेव न गृह्येत ।

किञ्च अस्मदादीनामेव नित्यमहत्त्ववत् क्षित्याद्युपादानगोचरं नित्यं ज्ञानादिकमस्तु पक्षधर्मतत्वात् धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायात् । नित्यं च ज्ञानमस्मदादिकर्तृके कार्ये स्वातन्त्र्येण न जनकमङ्कुरादौ च तथेति तवाप्यनुमतम् । मैवम् । अदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रति

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अथेति । अपिरेवकारार्थस्तेन जनकत्वमेव विवक्षितमित्यर्थः । आत्मनो जनकत्वानङ्गीकारेण समुच्चयार्थासम्भवात् । साक्षादिति । इच्छाकृत्यतिरिक्तस्वजन्यानपेक्षत्वमेव साक्षात्त्वम्, अन्यथा चेष्टाया अपि साक्षात्त्रितयजन्यत्वासम्भवादग्रिमशङ्कानुत्थानापत्तेः । चेष्टात्वस्येत्युपलक्षणं घटादौ व्यभिचाराच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । न च कृतिध्वंसे साध्याव्यापकत्वं तत्त्रितयजन्यत्वरूपसाध्याभावात् प्रत्येकजन्यत्वस्य साध्यतापक्षे च भावत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्याव्यापकोऽयमित्यवधेयम् । ननु प्रमाणमात्रे णोप(नेयं?)रीतिरपि तु ज्ञातसम्बन्धगमकप्रमाणे, तथा च क प्रत्यक्षेऽतिप्रसङ्गः । अस्तु चैवमनुगमः । यत्तद्दर्भव्याप्तेरेवम्भूताया एवानुमितिजनकत्वादिति शङ्कामात्रेणातु(भ्य?)न्नाह—किञ्चेति । नन्वेवं शरीरव्यापारं विनाऽप्यसुरादेरिव घटादेरपि सृष्ट्यापत्तिरित्यत आह—नित्यं चेति । अदृष्टेति । व्याप्तिरत्र कालिकी । अदृष्टपदं स्वजनकदृष्टपरमन्यथा सामान्यपरत्वे

न्यायलीलावतीप्रकाशः

योगिज्ञानादिजन्यत्वस्य स्वजनकादृष्टोत्तरवर्त्तिज्ञानादिजन्यत्वस्य वा साधनेनादृष्टद्वारा सिद्धसाधनाभावात् । उपादानत्वेन सामान्यतोऽपि साध्यनिर्देशे पक्षधर्मताबलेनाभिमतक्षित्याद्युपादानगोचरज्ञानादिसिद्धेः अस्मदादिज्ञानाद्यजन्यत्वेन पक्षविशेषणाच्चास्मदादीनां नित्यज्ञानाकल्पनात् । उपादानं च कारणमात्रं विवक्षितमतो न ध्वंसे व्यभिचारः । न च सामान्यलक्षणादिप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानादिनाऽर्थान्तरं तादृशज्ञानस्य कर्तृत्वानिर्वाहकत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । चिकीर्षाकारणं ज्ञानं यद्यप्यपरोक्षं कापि न दृष्टं किं त्वनुमितिरूपमिति साध्याप्रसिद्धिः । तथापि कृतेः सिद्धवृत्तस्यसिद्धविष-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

घटादौ साध्यवैकल्यम् । यत्किञ्चिद्विशेषवस्त्वे सिद्धसाधनम् । न च पदार्थान्तर्भावेऽननुगमापत्तिः । यत्तद्गर्भसामान्यव्याप्तिपुरस्कारेणानुमानप्रवृत्तेः । तदस्थीभूय तत्र बुद्धिस्थत्वस्यानुगमकत्वात् अन्यथा सर्वनामपदाद्यवहारानापत्तेः । अदृष्टाजनकैत्युच्यमाने बाध ईश्वरकृतेरप्यदृष्टजनकत्वादिति सर्व एवार्थोऽप्रतियोगीत्यन्तेनोक्तः । उपादानगोचरत्वं च ज्ञानादौ विशेषणमपरोक्षत्वं च ज्ञाने विशेषणं तेन नोत्तरग्रन्थविरोधः ।

स्वजनकेति । न चादृष्टजनककृतेरप्यदृष्टोत्तरानुवृत्त्या तयैव सिद्धसाधनमिति वाच्यम्, यत्तस्य क्षणद्वयावस्थायितया स्वजन्यादृष्टोत्तरमननुवृत्तेः । अत्र च यावत्स्वजनकादृष्टोत्तरवर्त्तित्वमर्थोऽन्यथा यत्किञ्चित्तज्जनकादृष्टोत्तरमपरतज्जनककृत्युत्पादेन अदृष्टद्वारा सिद्धसाधनात् । अस्मदादीति । न चेदमयुक्तं पक्षविशेषणस्य हि ज्ञापकत्वं न तु कारकत्वम् । तथा (च) धर्मीतिन्यायेनास्मदादीनामेव नित्यज्ञानसिद्धौ पक्षविशेषणमेवासिद्धमिति वाच्यम्, असन्निकृष्टघटादावस्मदादीनामहं पश्यामीत्यनुव्यवसायाभावेन नित्यज्ञानबाधात्तत्स्फोरणार्थमुक्तधर्मेण पक्षविशेषणात् । ननुपादानगर्भस्य साध्यस्य ध्वंसे बाध इत्यत आह—उपादानं चेति । कारणमात्रमधिकरणमात्रमन्यथा वीजादिगोचरज्ञानजन्यतया स्थिते सिद्धसाधनापत्तेः । न (ध्वंसे ?) व्यभिचार इति । बाधश्चेति शेषः कस्यचिद्ध्वंसस्य पक्षत्वात् । न चैवं शब्दादावंशतः सिद्धसा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यतया सिद्धविषयं प्रत्यक्षमपि हेतुः मृदवयवानां संस्थानविशेषस्य कृतिसाध्येष्टसाधनत्वेन ज्ञानेऽप्यवयवगोचरप्रत्यक्षं विना कृत्यनुत्पत्तेः । न चैवमपि तत एवानुमितिरपीश्वरे सिद्धेत् । स्वसुखादि-साधनत्वानुमितावीश्वरस्य बाधात् । अन्यादृश्याश्चानुमितेर्जनकत्वादर्शनात् । उपादानस्य सिद्धत्वेऽप्युपादेयवत्त्वेनासिद्धत्वान्न तत्र चिकीर्षाविरोधः । ननु ज्ञानेच्छाकृतीनामभावात् कचित्कार्याभावः, किन्त्वैकैकाभावात् । तथा च व्यर्थविशेषणत्वेन त्रितयव्यतिरेको न हेतुव्यतिरेकव्याप्य इति न हेतोस्त्रितयसिद्धिः साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिन एव साध्यगमकत्वात् । मैवम् । यत एवैकैकव्यतिरेकात्

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

धनं वीणादेरपि शब्दाधिकरणत्वादिति वाच्यम्, मिलितानां ज्ञानादीनां स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकतया तत्र त्रितयाजन्यत्वात् । न चैवं पक्षीभूतध्वंसे बाधस्तस्यासमवेतत्वादिति वाच्यम्, भावरूपकार्यत्वावच्छेदेन स्वविषयसमवेतं प्रत्येव जनकत्वमिति नियमादभावरूपकार्यं त्वन्यादृशेऽपि मिलितानां तेषां जनकत्वात् । यत्तु अनित्यानामेवैतेषां तथा नियम इति नित्यानां तेषां ध्वंसजनकतया न बाध इति तदयुक्तम् । एवं सत्यपक्षीकृते घटादिध्वंसे व्यभिचारोत्पत्तेः । न च ध्वंसमात्रस्यैव पक्षत्वादिदमयुक्तमिति वाच्यम्, तथा सति ध्वंसे व्यभिचार इत्येव विरोधात् पक्षे व्यभिचाराशङ्कितत्वात् । न च घटादिध्वंसस्यापि नित्यज्ञानजन्यतया पक्षसमत्वादेव न व्यभिचार इति वाच्यम्, तन्मताश्रयणे क्षितिमात्रपक्षतायामेव स्वास्थ्यादनुगतपक्षतावच्छेदकनिवृत्तिप्रयासवैफल्यमिति दिक् । स्वसुखेति । यद्यपीष्टसाधनतानुमितेरेव हेतुत्वमन्यथाऽननुगमादिति भगवादिच्छाविषयत्वाद्विश्वस्य नेष्टसाधनतानुमितेस्तत्रासम्भावना तथापि नेष्टसाधनतानुमितित्वेन हेतुता किन्विष्टसाधनतज्ज्ञानत्वेनेति उपादानप्रत्यक्षस्य तत्रावश्यकतयेष्टसाधनताज्ञानमपि तदेव कल्प्यते न त्वनुमितिरूपं गौरवादिति भावः । उपादानस्येति । अत एव कृतेरपि तदुभयविषयत्वमिति भावः । साध्याभावेति । केवलान्वयी च नास्त्येवेति भावः । यत एवेति । तथा च प्रत्येकजन्यत्वमेव साध्यं समूहालम्बनरूपा चानुमितिस्त्रितयगोच-

विषयः ।

पृ०

पं०

(५३) शब्दपरीक्षाप्रकरणे—

शब्दस्य स्पर्शवस्वे त्वगिन्द्रियवेद्यत्वापर्याऽस्पर्शवस्वे चातीन्द्रियत्वापर्या परिशेषादद्रव्यत्वसिद्धौ द्रव्यत्व- साधकहेतौ बाध इत्याशयेनाक्षेपसमाधानम् ।	६६७	४
धोत्रे द्रव्यग्राहकत्वमेवेति पूर्वपक्षयुक्तानुमाने दूषणम् ।	६६८	३
शब्दनित्यतासाधकवायुक्तानुमानखण्डनम् ।	६६९	१
तथापि एकं पदमिति धीसिद्धः स्फोटित्वा शब्दो ना- ऽऽकाशगुण इत्याक्षेपस्तत्समाधानं च ।	६७०	३
क्रमवर्द्धनसंहतैरेवार्थबोध इति नैयायिकमते क्रमानुप- पत्त्यभिप्रायेणाशङ्का ।	६७२	१
पूर्वपूर्ववर्णध्वंससाहचर्यस्य पौर्वापर्यस्य वा क्रमत्वस- म्भवान्न तदनुपपत्तिरिति समाधानम् ।	६७३	५

(५४) गुणविभागपरीक्षाप्रकरणे—

न्यूनाधिकत्वाभ्यां गुणविभागे आक्षेपः ।	६७३	३
रुचिद्विरुद्धेरधिकस्य गुणस्य सम्भवकथनम् ।	६७४	४
दुःखस्य द्वेषेऽन्तर्भावसम्भवान्न्यूनताप्रदर्शनम् ।	६७५	६
यत्नवदालस्यं गुरुत्ववल्लघुत्वं द्रवत्ववत्काठिन्यमिति गुणान्तरसम्भवेनाप्याधिक्यसम्भवे कथं चतुर्विंशति- त्वं गुणानामिति आक्षेपोपसंहारः ।	६७४	२
रुचि-आलस्य-लघुत्व-काठिन्य-रैक्ष्यादीनामधिकानां गुणानामन्तर्भावकथनेनाक्षेपसमाधानम् ।	६७५	४
गुरुत्वादिप्रतिबन्दीग्रहणिरासः ।	६७७	४

(५५) कर्मविभागपरीक्षाप्रकरणे—

कर्मणां पञ्चत्वविभाग आक्षेपः ।	६७८	१
भ्रमणत्वादीनां साङ्ख्येण जातित्वासम्भवात्कर्मत्वसा- क्षाद्याप्यजातयः पञ्चैवेति समाधानम् ।	६७९	१
साङ्ख्यार्थादेव निष्क्रमणत्वेन तत्त्वादीनामपि जातित्वा- भावप्रदर्शनपूर्वकन्तेषां निष्क्रमणादावन्तर्भावकथनम् ।	६८०	१
उत्क्षेपणत्वादीनां जातित्वव्यवस्थापनम् ।	६८१	१
कर्मत्वव्याप्यगमनत्वजातौ प्रमाणकथनम् ।	६८३	१

चेन्न, व्यापकानुपलम्भस्यानुमानतया बाधमुपक्रम्य सत्प्रति-
पक्षतामापादयतोऽभ्युक्तवान्तिप्रसङ्गात् । शरीरिकर्तृसाधनादभि-
मतविशेषविरुद्धो हेतुरिति चेन्न, कार्यत्वस्यानुपलब्धव्यभिचा-
रसाहचर्यबलेन वा विपरीतविशेषसाधकत्वं, तथाभूतविशेषप्रति-
बन्धबलेन वा । नाद्यः । उत्कर्षसमत्वात् । द्वितीये तु स्वसि-
द्धाविनाभावबलेन [वा] परसिद्धाविनाभावबलेन वा । नाद्यः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ध्येत् । तथा च सत्प्रतिपक्षोऽयं न बाध इति दूषणान्तरोद्धावने
निरनुयोज्यानुयोग इत्यर्थः । ननु कार्यत्वाद्धेतोः शरीर्यैव कर्त्ता
सिध्येत् तादृशेनैव व्याप्तिग्रहात् । तथा चाभिमताशरीरिकर्तृविरोध
इत्याह—शरीरीति । साहचर्यमात्रपुरस्कारेण दृष्टान्तदृष्टशरीरिकर्तृ-
त्वापादनादुत्कर्षसमा जातिरविनाभावस्य सुसिद्धत्वे क्षितिरपि
त्वन्मते शरीरिकर्तृकेति तवापसिद्धान्तो वैशेषिकैश्च नैतादृशी व्या-
प्तिः स्वीक्रियते कार्यत्वसकर्तृकत्वसामान्ययोरेव व्याप्तौ बाधका-
भावादित्याह—कार्यत्वस्येति । ननु यद्यपि त्वया नेयं व्याप्तिरभ्युपगम्यते
तथापि सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनबलायाता व्याप्तिरवश्यमभ्यु-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कचाग्रे निरस्यमित्याह—व्यापकेति । ननु सर्वज्ञाशरीरनित्यज्ञानादिः
कर्त्ता पक्षे विवक्षितः, घटादौ च कार्यत्वस्य तद्विपरीतकर्तृसहचार-
दर्शनात्तादृशः साध्यः । तथा चोभयोर्विशेषयोर्विरोधो विशेषविरोध
इत्याह—शरीरीति । हेतोर्विवक्षितसाध्यविपरीतसहचारमात्रान्न तत्सा-
धनमनुमानमात्रोच्छेदादित्याह—उत्कर्षेति । साहचर्यमात्रपुरस्कृतग-
मकत्वयोर्हेतुसाध्ययोरन्यतरेण पक्षदृष्टान्तान्यतरास्मिन्नविद्यमानध-
र्मप्रसङ्गनमुत्कर्षसम इति न्यायपञ्चमाध्याये व्यक्तम् । न शरीरिकर्तृक-
त्वेन कार्यत्वस्य व्याप्तिस्त्वयाभ्युपगम्यते यतो विपरीतसाधनाद्विरो-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्मेतोपनेययोः शरीरित्वाशरीरित्वयोर्विरोधमाशङ्कते—ननु सर्वज्ञेति ।

अपसिद्धान्तात् । नेतरः । परस्यासिद्धेः । परं प्रति साधितेन नियमेनेति चेन्न, प्रमाणेन तत्साधनेऽपसिद्धान्तात् । अप्रमाणेन साधनानुपपत्तेः । साध्यव्यापकत्वेन साधनाद्विरोध इति चेन्न, अनपेक्षितविशेषस्य शरीरित्वनियमेन तादृशसाध्ये पक्षधर्मताविरोधात् । तद्विरोधस्य चानुमानाङ्गत्वात् । अन्यथा

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पगन्तव्येत्यत आह—परमिति । प्रामाणिकी व्याप्तिरप्रामाणिकी वा । आद्ये तवापसिद्धान्तोऽन्त्ये किमनया व्याप्तिचेत्याह—नेति । ननु कार्यत्वेन शरीरकर्तृत्वं मासैत्सीत् कार्यत्वासिद्धेन सकर्तृकत्वेनैव शरीरिकर्तृकत्वं साधनीयमिति शङ्कते—साध्येति । यथा कार्यत्वेन साध्यमानं शरीरिकर्तृकत्वं पक्षधर्मता न सहते, तथा सकर्तृकत्वेनापि साध्यमानं तत् पक्षधर्मताविरोधान्न सिद्ध्यतीति परिहरति—अनपेक्षितेति । अनपेक्षितो विशेषोऽसर्वज्ञपूर्वकत्वम् । तद्विरोधस्येति । व्याप्तिपक्षधर्मतयोः सम्भूय कार्यजननादित्यर्थः । अन्यथेति । यदि सकर्तृकत्वव्यापकमसर्वज्ञपूर्वकत्वं तदा कार्यत्वात् स्वव्यापकव्यापकस्यासर्वज्ञपूर्वकत्वस्यैव त्वन्मतेऽपि सिद्धिः स्यादित्यर्थः । व्याप्यव्याप्यस्य सुतरां व्याप्यत्वादिति भावः । ननु व्याप्तिबलायातपक्षधर्मताबलायातयोर्वस्तुनोर्न विरोधं ब्रूमः, अपि तु तदुभयोपस्थाप-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

धः स्यादित्याह—अपसिद्धान्तादिति । परस्येत्यत्राऽप्यपसिद्धान्तादित्यनुषङ्गनीयम् । ननु यद्यपि कार्यत्वशरीरिकर्तृकत्वयोर्न व्याप्तिः, तथापि सकर्तृकत्वव्याप्यात्तत्सिद्ध्यत् स्वव्यापकं शरीरिकर्तृकत्वमपि साधयति । तथा च तेनाभिमतविशेषस्य विरोधः स्यादित्याह—साध्यव्यापकत्वेनेति । कार्यत्वात् सकर्तृकत्वसिद्धौ न शरीरिकर्तृकत्वमपि सिद्ध्यति तेन पक्षधर्मताया विरोधात् व्याप्तिपक्षधर्मतयोश्च सम्भूयानुमापकत्वादित्याह—अनपेक्षितेति । परस्यानपेक्षितो विशेषः कर्तृरूपस्तस्येत्यर्थः । ननु दर्शनबलप्रवृत्तव्याप्या शरीरी कर्त्तापनेयः पक्ष-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इपनेयद्वारोपनायकव्याप्तिपक्षधर्मतयोर्वि(रो?)धमाशङ्कते—ननु दर्शनेति ।

परस्य मतेऽप्यसर्वज्ञकर्तृकत्वसिद्धेर्दुर्वारत्वात् । नापि व्याप्तिपक्ष-
धर्मतयोरनीश्वरेश्वरकर्तृगोचरयोर्विरोधाद्विशेषविरोधः । सामा-
न्यव्याप्तेर्विशेषविषयया (१)पक्षधर्मतयाऽविरोधात् । विशे-
षव्याप्तेश्चानुमानङ्गत्वात् ।

नाप्यर्थाक्षिप्तविशेषविरोधात्साध्यबाधो विशेषविरोधः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कयोर्व्याप्तिपक्षधर्मतयोरेव विरोधमाचक्ष्मह इत्यत आह—नापीति ।
भवेदेवं यदि कार्यत्वस्यासर्वज्ञकर्तृकत्वेन व्याप्तिरभ्युपगता स्यात्,
किन्तु सकर्तृकत्वमात्रेण व्याप्तात् कार्यत्वाद्धेतोः पक्षधर्मताबला-
दभिमतविशेषसिद्धिरिति क विरोध इत्यर्थः । विशेषव्याप्तेरिति । कार्यत्व
स्य विशेषेण शरीरिकर्तृकत्वेन त्वया मया वा व्याप्तिरेव नेष्यते या
प्रकृतेऽनुमानाङ्गं स्यादित्यर्थः । पूर्वं शङ्कितमपि दूषणान्तराभिधा-
नाय पुनः शङ्कते—नास्पतीति । आक्षिप्तेन शरीरिकर्तृकत्वेन विरोध-
स्तदा स्याद्यदि पक्षे तदाक्षेपकं किञ्चिद् भवेत्तदेव तु नास्तीति
परिहारार्थः ।

न्यालीलावतीप्रकाशः

धर्मतया चाशरीरी, तथा चोपनेयविशेषयोर्विरोधेनान्योन्यसह
कारिभावविरहान्नानुमानमित्याशङ्क्य निराकरोति—नापीति । श-
रीरिकर्तृजन्यत्वेन व्याप्त्यभावात् कर्तृजन्यत्वव्याप्तेश्च पक्षधर्म-
ताबललभ्यविशेषाविरोधादित्यर्थः । केवलव्याप्तिपक्षध-
र्मतयोश्च न पृथगुपनायकत्वमेकैकवैयर्थ्यार्पणेः । तथा
च निरपेक्षतादशायां विशेषानुपस्थानादेव न वि-
रोधज्ञानं सापेक्षतादशायां च सहोपलम्भनियमादेवेति भावः ।
नाप्यर्थाक्षिप्तेति । अर्थाक्षिप्तो विशेषः शरीरित्वादित्तेन साध्यस्य प-
क्षधर्मताबललभ्यविशेषस्य शरीरत्वस्य बाध इत्यर्थः । पूर्वं साध्य-
व्यापकत्वेनेत्यत्र कार्यत्वेन सकर्तृकत्वं सिद्धत्वं कर्तुः शरीरित्वमादा-
यैव सिद्धतीत्युक्तम् । अधुना सिद्धेन सकर्तृकत्वेन साध्ये कर्त्तरि
शरीरित्वं साधनीयमित्यपौनरुक्त्यम् । साध्ये' पक्ष इत्यर्थः ।

केन पुनः साध्ये शरीरादिमत्कर्तृकत्वमाक्षिप्तम् । कर्तृमत्त्वे-
नेति चेत्, अप्रतीतेन प्रतीतेन वा । नाद्यः । अप्रतीतस्याना-
क्षेपकत्वात् । प्रतीतेस्तु साधनस्य निर्दोषत्वमन्तरेणानुपपत्तेः ।
पराभ्युपगमासिद्धेन तदाक्षिप्तमिति चेन्न, तस्य व्यापकानुपल-
म्भस्वभावत्वेन सत्प्रतिपक्षनिक्षेपात् । ननु दृश्येन कर्त्रा
व्याप्तिर्दृष्टान्ते दृश्यादृश्यसाधारणेन वा । नाद्यः । विटपादीनां(१)
व्यभिचारात् । नेतरः, तथाभूतस्य व्यतिरेकग्रहे प्रत्यक्षस्यासा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तदेव विवेचयति—केनेति । सिद्धं सकर्तृकत्वमाक्षेपकं वाच्यं तत्-
सिद्धिस्तु कार्यत्वादेव हेतोरिति सिद्धं नः समीहितमित्यर्थः । पूर्वं
शरीरिकर्तृकत्वस्य पक्षधर्मतावलम्ब्यत्वमिदानीमाक्षेपलभ्यत्वं पुर-
स्कृत्येत्यपौनरुक्त्यमित्यप्यहुः । परेति । त्वत्सिद्धेनेत्यर्थः । कर्त्ता शरी-
र्यैव पक्षे च तादृशो नास्तीति कर्त्तापि न स्यादिति व्यापकानुपल-
ब्धिविरोधमेव विशेषविरोधं ब्रूम इति शङ्कार्थः । नायं विरोधाऽपि
तु सत्प्रतिपक्ष एव । तथा हि क्षितिर्न सकर्तृका शरीराजगत्त्वादिति ।
स चाग्रे निरसनीय इत्याह—तस्येति । विटपादाविति । अङ्कुरादौ कार्यं सा-
ध्यस्याभावाच्च हि तत्र दृश्यः कर्त्तृत्वार्थः । तथाभूतस्येति । अयोग्यस्य
साध्यस्य व्यतिरेकात् कार्यत्वव्यतिरेकः कुत्र सिद्धो येनान्वयव्यति-
रेक्यनुमान स्यादित्यर्थः । आकाशादावुपादानाभावादुपादानाभि-
न्नव्यतिरेकः कार्यत्वव्यतिरेकश्च सुग्रह इति चेत्, न, निरुपादा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तस्येति । आक्षिप्तशरीरिकर्तृवाधरूपस्य विशेषविरोधस्येत्यर्थः ।
तथापि कर्त्तृवाशरीरित्वयोर्विरोधेनैकधर्मसमावेशात् कथमशरी-
रिकर्त्तासिद्धिः । मैवम् । उपसंहारस्थानस्यैकस्याभावात् स्वाश्रय-
स्थितयोश्च विरोधे उभयोरुच्छेदापत्तेः । भावे वा धर्मिग्राहकमानेन
तयोर्विरोधापहारादिति(२) भावः । तथाभूतस्येति । हेत्वभावे सा-
ध्यभावाव्यापकत्वस्य प्रत्यक्षेणायोग्यत्वाद्ग्रहेऽन्वयव्यतिरेकीदमनु

मर्थ्यात् । सामर्थ्ये वा विटपादिना व्यभिचारात् । किं च साधारणनापि [रूपेण] व्याप्तिं गृह्णद्ध्यक्षं देशकालव्यवधानाद्दृश्यमेव विषयीकरोति न स्वरूपादृश्यं, स्वरूपादृश्ये प्रत्यक्षस्यासामर्थ्यात्, सामर्थ्ये तु धूमस्यापि जठर्यसाधारणकृशानुजातीयमात्रेण व्याप्तिः स्यात् । उच्यते । कार्यत्वसकर्तृकत्वयोरनुपाधिनाऽ-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नत्वस्योपाधित्वात् । न च साधनव्यापकता क्षित्यादावेव साधनाव्यापकतासन्देहात् मैत्रतनयत्वस्येव सोपाधित्वसम्भवात् । सामर्थ्ये वेति । विटपादावदृश्योऽपि कर्त्ता प्रत्यक्षेनोपलभ्येत न चोपलभ्यतेऽतो व्यभिचार इत्यर्थः । ननु साक्षान्ययोरेव व्याप्तिर्न तु विशिष्य योग्ययोरित्यत आह—किं चेति । ‘स्वरूपादृश्य’मतीन्द्रियम् । ननु कुत एवमित्यत आह—स्वरूपेति । व्याप्तिः स्यादिति । प्रत्यक्षगम्येति शेषः । कार्यत्वेति । दृश्यद्वयं व्याप्तिग्रहस्थानं तदुपपद्यमानादृश्ययोरपि सामा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मानं न स्यादित्यर्थः । न च व्योमादाबुपादानाभावादेवोपादानगोचरज्ञा(ना?)दिजन्यत्वाभावे ज्ञाते कार्यत्वाभावस्य व्यापकत्वं ज्ञायतामिति वाच्यम्, निरुपादानत्वस्योपाधित्वात् । न च साधनव्यापकत्वादयमनुपाधिः क्षित्यादाबुपादानगोचरज्ञानादिजन्यत्वसन्देहेन सन्दिग्धसाधनाव्यापकत्वात् तादृशस्योपाधेर्मैत्रातनयत्वादौ दूषणत्वात् । वस्तुतो नित्यज्ञानादिमतोऽन्वयोऽपि न गृह्यत इति मन्तव्यम् । सामर्थ्ये त्विति । यत्र धूमात् प्रत्यक्षवह्निस्तत्राप्रत्यक्षोऽपि सिद्ध्येत् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न च साधनेति । साधनमत्र व्यतिरेकव्याप्तौ व्याप्यं उपादानगोचरज्ञानादिजन्यत्वाभावरूपम् । मैत्रतनयत्वादविति । यद्यपि तत्र साधननिश्चय उपाधिसन्देहोऽत्र तूपाधिव्यतिरेकनिश्चये साधनसन्देह इति वैषम्यम्, तथापि साधनव्यापकतासन्देहो विशिष्ट एवेति भावः । ननु मैत्रतनयत्वादौ विपक्षबाधकाभावादस्तूपाधिसन्देह इह त्वन्वयव्याप्तिरन्वयव्यतिरेकव्यभिचारशङ्कानिवर्तकानुमानतर्करूपत्वाच्च तथेत्यरुचेराह—वस्तुत इति । ज्ञानादिमत इति मतान्तरमाश्रित्य । वस्तुतो

नव्येन प्रतिबन्धावधारणात्, कार्यकारण[भाव]योरिव । अन्यथा कार्यमात्रस्य कारणमात्रेण प्रतिबन्धावधारणेऽपि परोदीरितदूषणकलापः सम्भवत्येव । कार्यस्याहेतुकत्वे कादाचित्कत्वं न स्यादिति विपक्षे बाधकात्तत्र प्रतिबन्धग्रहो न त्वन्वयव्यतिरेकाभ्या-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या व्याप्तिर्ग्रीहीतुं शक्यैवेत्यर्थः । अन्यथा तवापि कार्यत्वसहेतुकत्वयोर्व्याप्तिर्न गृह्येतेत्याह—कार्यमात्रस्येति । ननु कार्यत्वसहेतुकत्वयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्याप्तिग्रहं न झुमः, अपि तु विपक्षबाधकसहकृताभ्याम्, प्रकृते तु विपक्षबाधकं नास्तीत्याह—कार्यस्येति । न त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । केवलाभ्यामिति शेषः ।

न्यालीलावतीप्रकाशः

तथा च योग्यायोग्यवह्निसंशये योग्यवह्न्यर्थी निःशङ्को न प्रवर्त्ततेत्यर्थः । अनुपाधिनेति । ननु योग्योपाधेयौग्यानुपलम्भेनाभावनिश्चयेऽप्ययोग्योपाधेरभावः कुतो ग्राह्यः । न च साध्यव्यापकस्य साधनव्यापकत्वसाधनात् साधनाव्यापकस्य साध्याव्यापकत्वसाधनाद्ग्राह्यः । अनुमानेन तत्साधने तत्राप्ययोग्योपाधिः शङ्काग्रासादनवस्थानात् । अत्राहुः । ज्ञानादिविशेषकार्यविशेषयोरन्वयव्यतिरेकग्रहो बाधकं विना ज्ञानादिमात्रकार्यमात्रयोर्व्याप्तिग्राहकः न तु पक्षधर्मतावल्लभ्यविशेषान्वयव्यतिरेकग्रहोऽनुमानमात्रोच्छेदात् पर्वतीयवह्नेरन्वयव्यतिरेकाग्रहात् । न चान्याऽन्वयव्यतिरेकग्रहादन्यव्याप्तिग्रहेऽतिप्रसङ्गः, यद्विशेषयोरन्वयादिग्रहस्तत्सामान्ययोर्बाधकं विना व्याप्तिग्रहात् । कार्यकारणयोरिवेति । दृश्यादृश्यौदासीन्येनेत्यर्थः । कार्यमात्रस्येति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ज्ञानादेरित्यत्र तात्पर्यम् । तथा चान्वयव्याप्तिरप्यसिद्धैवेति भावः । यत्रैव 'यज्जातीये' । 'तत्रैव' तज्जातीये । ज्ञानादीति । येन रूपेणोपस्थितयोर्ययोरन्वयव्यतिरेकग्रहो बाधकं विना तदवच्छेदेन कार्यत्वकारणत्वयोर्ग्राहात् । न चादृश्यवह्निसिद्धिप्रसङ्गः । तत्र ततो धूमानुत्पत्तेर्वह्निविशेषत्वेनैव हेतुत्वग्रहादिति प्रघट्टकार्यः । न त्विति । न तु (१)भा

मिति चेन्न, अहेतुकत्वस्याकादाचित्कत्वेन प्रतिबन्धासिद्धेः ।
व्यभिचारानुपलम्भेन तत्सिद्धिरिति चेत्, न ।

सर्वादृष्टेश्च सन्देहात्स्वादृष्टेर्व्यभिचारतः ।

योग्यादृष्टेरसद्भावात्(१) प्रतिबन्धो न सिद्ध्यति ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

विपक्षबाधकतर्कमूलभूतव्याप्तावपि विपक्षबाधकं किमपि नास्ती-
त्याह—अहेतुकत्वस्येति । तथा च न विपक्षबाधकतर्कापेक्षावश्यक्य-
किन्त्वन्वयव्यतिरेकाव्यभिचारमात्रेण तद्ग्रह इति भावः । नन्वाका-
शादावहेतुके दृष्टं सर्वत्राकादाचित्कत्वं सहेतुके तु न दृष्टमिति
प्रतिबन्धासिद्धिरित्याह—व्यभिचारेति । व्यभिचारानुपलम्भो न सर्वेषां
प्रमितो यदि केनचिदिह व्यभिचार एवोपलब्धः स्यात् पार्थिव-
वत्तत्त्वलौहलेख्यत्वयोरिवेत्याह—सर्वैत । ननु मया व्यभिचारो नोप-
लभ्यते एतावतैव तयोर्व्याप्तिः स्यादित्यत आह—स्वादृष्टेरिति । रास-
भधूमयोरकस्य व्यभिचारानुपलम्भऽपि व्याप्यसिद्धेरित्यर्थः । ननु
व्यभिचारानुपलम्भः स्वरूपसन्नेवाव्यभिचारग्राहकस्तथा च चक्षु-
रादिवत् किमस्य व्यभिचारेणेत्यत आह—योग्येति । न हि परमा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तथा च कारणत्वेनादृश्यः परमाण्वादिर्न सिद्ध्येदित्यर्थः ।

सर्वादृष्टेरिति । न चानुपलम्भः स्वरूपसन्नेव गमको न
तु निश्चितः । तथा च चक्षुरादिवदस्य व्यभिचारे-
ऽपि न दोष इति वाच्यम्, व्याप्यत्वेनानुपलम्भस्यात्र
गमकत्वात् न तु व्यापकानुपलम्भस्य, देशकालव्यवधानेन योग्या-
नुपलब्धेरभावात् । अनुपलब्ध्यन्तरस्य चागमकत्वात् । तस्य स्वा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वप्रत्यक्षव्यापकस्य योग्यानुपलम्भस्येत्यर्थः । यथाश्रुते निषेध्यव्या-
पकस्य योऽनुपलम्भस्तस्येत्यर्थे न त्वितिविरोधापत्तेः । तस्य
व्याप्यतयैव गमकत्वात् देशकालेत्यादिविरोधापत्तेः । तस्येति । 'तस्य'
व्याप्यत्वेनाभिमतस्य । स्वानुपलम्भस्य व्यभिचारो दोष एवेति शेषः ।

विपर्यये बाधकात्प्रतिबन्धनिश्चय इति चेन्न, अहेतुकस्य कादाचित्कत्वे बाधकाभावात् । शशविषाणमहेतुकं कादाचित्कं स्यादिति विपक्षे बाधकमिति चेन्न, साद्विशेषस्याहेतुकस्य कादाचित्कत्वं भविष्यतीति शङ्कायास्त्वनिराकरणात् । यथा च सहेतुकत्वाविशेषे[अपि] कस्यचित्प्रतीतिरूपत्वमप्रतीतिरूपत्वं च कस्यचित्तथाऽहेतुकत्वेऽपि [कस्यचित्] कादाचित्कत्वमकादाचित्कत्वं च कस्यचिद्भविष्यतीति । तथा च क्षित्यादिकं सकलहेतुरहितमेवास्तु । न चानौपाधिकत्वमसिद्धम्, न तावच्चक्ति-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ण्वादिगतमहेतुकत्वमकादाचित्कत्वं च योग्यं येन तदेकतरात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यमन्यतरस्य व्यभिचारो योग्यः स्यादित्यर्थः । नन्वहेतुकत्वाकादाचित्क[त्व?]योरपि व्याप्तिग्रहे किञ्चिद्विपक्षबाधकं भविष्यतीत्याह—विपर्यय इति । [अहेतुकमपि कादाचित्कं स्यादित्यत्र विपक्षे बाधकं नास्तीत्याह—नेति । क्वचित् पाठः ।] अहेतुकत्वाकादाचित्कत्वयोरपि व्याप्तिग्रहे न विपक्षे बाधकमस्तीत्याह—नेति । असदहेतुकं कादाचित्कं स्यादिति विपक्षबाधकं शङ्कते—शशेति । सत्त्वे सत्यहेतुकत्वस्य न कादाचित्कत्वव्याप्तौ विपक्षबाधकमित्याह—नेति । सहेतुकत्वाविशेषेऽपि ज्ञानाज्ञानरूपद्वैराश्यवदहेतुकत्वेऽपि कादाचित्कत्वाकादाचित्कत्वरूपद्वैराश्यं स्यादिति विकल्पसमाजात्या त्वमिवाऽहमपि प्रत्यवस्थातुं शक्य एवेत्याह—तथा चेति । अन्वयव्यतिरेकोपलम्भे योग्यायोग्योपाधिनिरासे च नावश्यमेवानुकूलतर्कापेक्षा, तदपेक्षायां वा कारणान्तरवत् कर्तुरपि कारणत्वेनावश्यपेक्षा तदभावे कार्यभावे एव । तदुक्तम्(१)—“अनुकूलस्तु तर्कोऽत्र कार्यलोपो विभूषण”मिति भावः । ननूपाधिनिरासे सत्येवं स्यादपि न तु प्रकृते तदभाव इत्याशङ्क्याह—न चेति । कार्यत्वेन सकर्तृकत्वे साध्ये न तावदेतद्घटत्वमुपाधिः घटान्तरे साध्याव्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नुपलम्भस्य व्यभिचारः सर्वानुपलम्भस्य चासिद्धिरित्यर्थः । विपर्यय

भेदा उपाधयः सामान्यव्याप्त्युच्छेदप्रसङ्गात् । न चावान्तरजा-
तिभेदा घटत्वादय उपाधयः । तेषां परस्परव्यभिचारित्वात् व्य-
क्तिभेदवत् । नाऽप्यतीन्द्रियो विशेषः । कार्यविशेषात्कारणविशे-
षानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्, धूमे[ना]ऽपि दहनानुमाने तथाभूतोपा-
धिशङ्काया अनिवारणात् । न च शरीरिकार्यत्वमुपाधिः । उभ-
योरनुपलभ्यमानव्यभिचारयोः समानयोगक्षेमत्वेनोपाध्युपाधि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पकत्वात् । नापि घटत्वं पटादौ साध्याव्यापकत्वात् । अतीन्द्रियोपाधि-
शङ्कायां सकलानुमानोच्छेद इत्यर्थः । ननु शरीरिकार्यत्वं साध्य-
व्यापकं पक्ष एव साधनाव्यापकमिति स एवोपाधिः स्यादित्याश-
ङ्काह—न चेति । साध्याव्यापकाव्याप्यत्वेन हेतोः साध्याव्याप्यत्वं
यथा त्वदभिमतं तथा साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधेरेव साध्याव्या-
पकत्वं कथं न स्यात् व्याप्तिग्राहकस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । न चैवं
सन्दिग्धोपाधिः स्यात् हेतोः साध्यव्याप्यताया एव विपक्षबाधक-
तर्केण परिच्छिन्नत्वादित्यर्थः । नन्वेवं मित्रातनयत्वस्य श्यामत्वे
साध्ये शाकाद्याहारपरिणाम उपाधिर्न स्यात् तुल्ययोगक्षेमत्वादि-
त्याशङ्काह—न चेति । वैद्यकादौ पैत्तिकमनुजश्यामत्वं प्रति शाकपा-
कजन्यत्वस्य व्यापकत्वेन परिच्छिन्नत्वात् न तुल्ययोगक्षेमत्वावकाश

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इति । अहेतुकस्य कादाचित्कतापत्तेरित्यर्थः । सामान्यव्याप्तीति ।
धूमस्यापि वह्निना व्याप्तौ धूमविशेष एवोपाधिः स्यादिति न धूम-
सामान्यमग्निं गमयेदित्यर्थः । परस्परेति । साध्याव्यापकत्वादित्यर्थः ।
नाप्यतीन्द्रिय इति । साध्यव्याप्यताप्रयोजकः साधननिष्ठ इत्यर्थः । उभ-
योरिति । यद्यप्युभयोः साध्योपाध्योर्व्यभिचारानुपलम्भेऽपि साधनस्य

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अहेतुकस्येति । भावस्येति शेषः । उभयोरिति सप्तमी । साधनसाध्य-
योरित्यर्थः । साध्योपाध्योरिति षष्ठी । तेन साधने साध्यव्यभिचा-
रानुपलम्भे साध्ये चोपाधिव्यभिचारानुपलम्भेऽपीत्यर्थः । साधन-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सोपाधित्वात् उपाधेश्च निरुपाधित्वान्न तुल्ययोगक्षेपत्वं तथापि यथा साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन साधनस्य साध्याव्याप्यत्वं तथा साध्यव्याप्यसाधनाव्यापकत्वेनोपाधेरपि साध्याव्यापकत्वमिति तुल्ययोगक्षेपत्वार्थः । ननु साध्यव्यापकताग्राहकमानाभावस्तथाविधस्यानुपाधित्वे बीजम् । न च प्रकृते तथा, शरीरसहकृतस्यैव कर्तुः कारणत्वावधारणात् । न हि शरीरविनाकृतः कर्त्ता शरीरक्रियां घटादिकं वा जनयतीत्यर्थाच्छरीरजन्यमेव कर्तृजन्यमिति साध्यव्यापकतानिश्चयात् । अत एव जलस्य रसवत्त्वेन गन्धवत्त्वानुमाने पृथिवीत्वमुपाधिः । अत एव पक्षेतरत्ववत् पक्षमात्रव्यावर्त्तकधर्मवत्त्वात् साधनविशेषितत्वाच्च तन्नोपाधिरित्यपास्तं तयोरप्यनुपाधित्वं साध्यव्यापकताग्राहकमानाभावस्य बीजत्वात्तस्य चाभावादित्युक्तम् । अत एव बाधोन्नीतं पक्षेतरत्वं वह्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभवह्निमत्त्वं भवत्युपाधिः, विपक्षे बाधकेन तयोः साध्यव्यापकताग्रहात् । मैवम् । कर्तुर्हि शरीरसहकारिता किं घटादौ कर्त्तव्ये कार्यमात्रे वा । आद्ये घटादौ तथावेऽपि शरीरविनाकृतस्य कार्यमात्रकरणेन विरोधः । द्वितीये तु स्वतोऽसिद्धिः कार्यमात्रस्य त्वया कर्तृजन्यतानङ्गीकारात् । तृतीये त्वात्माश्रयः स्वजन्यत्वस्यैव स्वजन्यतावच्छेदकात् । अथैवं साध्यव्यापकत्वानिश्चयेन सन्दिग्धोपाधिः स्यात् । न च साध्यव्यापकतासन्देहो न दूषणम्, अन्यथा पक्षेतरत्वोपाधिनाऽनुमानमात्रोच्छेदापत्तेरिति वाच्यम्, विशिष्टसंशयस्य व्याप्यतासंशयाधायकस्य सा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

साध्ययोरिति कचित्पाठः । तत्र तयोरिति षष्ठी । साध्योपाध्योरित्यर्थः । साधनसाध्ययोरिति सप्तमी । तथा च पूर्वक एवार्थः । उपाधेश्च निरुपाधित्वादिति । यद्यपि साध्यस्येति गुज्यते तथापि व्याप्यव्यापकमपि सोपाधिव्याप्तेरुभयप्रतियोगिकत्वादित्याशयेनैतदुक्तम् । न चोपाधावपि शरीरिकर्तृकाधिकरणमसमवेतत्वमुपाधिरिति वाच्यम्, अवयवस्य सृदादेः शरीरिकर्तृकत्वाभावेऽपि तत्समवेतावयविनः कदाचिच्छरीरिकर्तृकत्वाभावेन साध्याव्यापकत्वादिति भावः । यद्यपि साध्यव्यापकताग्राहकतर्काभावात् साधनेऽपि नोपाधिनिश्चयस्तथापि सत्संशयोऽप्यस्तीति भावः । तथापीति । यदि चानुकूलतर्काभावात्

न्यायलीलावतीप्रकाशः

धनाव्यापकत्वसंशयवत् साध्यव्यापकतासन्देहेऽप्यविशेषात् पक्षेतर-
त्वोपाधेश्च निराकरिष्यमाणत्वात् । मैवम् । कर्तृजन्यत्वे लाघवात्
जन्यत्वस्यैवावच्छेदकत्वात् न तु शरीरजन्यत्वस्य । तथा च शरीरज-
न्यत्वं न सकर्तृकत्वव्यापकं घटे त्वार्थः समाजो घटत्वेन शरीरजन्य-
त्वनियमात् । तस्मात् शरीरजन्यत्वं न सकर्तृकत्वव्यापकं तद्व्या-
प्यजन्यत्वाव्यापकत्वात् नित्यत्ववत् । वस्तुतो हस्तादिजन्ये साध्या-
व्यापकत्वं साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयजन्यत्वस्य च विवक्षितत्वे साधन-
व्यापकत्वम्, अदृष्टद्वारा शरीरजन्यत्वं क्षित्यादावपीत्यतोऽपि साध-
नव्यापकत्वमिति सङ्क्षेपः ।

नन्वेवं मैत्रतनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये श्यामसामग्न्यपि नोपाधिः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

साधनस्य साध्यव्याप्यत्वं तदा तत एवोपाधेरपि न साध्यव्यापक-
त्वमिति भावः । पक्षेतरत्वोपाधेश्चेति । स्वव्याघातकत्वेनेति शेषः । न त्वि-
ति । ननु शरीरजन्यत्वं कर्तृजन्यतावच्छेदकमिति न ब्रूमो येनोक्तं
गौरवं स्यात्तथा सति कर्तृजन्यत्वव्याप्यत्वप्रतीतावप्युपाधिताप्र-
योजकतद्व्यापकत्वाप्रतीतेः । किन्तु शरीरजन्यतावच्छेदकमेव कर्तृ-
जन्यत्वमिति । न चैवमपि गौरवं भवति एवं शरीरजन्यत्व सकर्तृक-
त्वव्यापकमिति चेत्, न प्रतीते कर्तृजन्यत्वे तदवच्छेदकत्वग्रहात्
तत्प्रतीतौ च कार्यत्वस्य कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वग्रहात्तद्विरोधिकल्प-
नान्तरानुदयात् तस्योपजीव्यत्वात् । न च कर्तृजन्यत्वग्रहमात्रमुप-
जीव्यं न तु कार्यत्वस्यावच्छेदकग्रहोऽपि घटत्वावच्छेदेनापि कर्तृज-
न्यत्वग्रहे तस्य शरीरजन्यतावच्छेदकत्वग्रहादिति वाच्यम्, घटत्वा-
वच्छेदेन तद्ग्रहे तस्य घटत्ववच्छरीरजन्यतावच्छेदकत्वाग्रहात् शरी-
रजन्यत्वस्य कर्तृजन्यत्वस्य च घटादिवृत्तित्वग्रहदशायामेव कर्तृ-
जन्यत्वावच्छेदकत्वग्रहशङ्का । अन्यथा लाघवेन घटत्वस्यैवावच्छे-
दकग्रहात् । न च तस्यां दशायां घटत्वावच्छेदेन कर्तृजन्यत्वग्रहो
नानात्वगौरवादिति कार्यत्वेनैव तद्ग्रह इति भवत्युपजीव्यविरोध
इति दिक् ।

ननु दृष्टाद्वारकचेष्टाश्रयजन्यत्वमुपाधिरिति न हस्तादिजन्ये सा-
ध्याव्यापकता न वा साधनव्यापकतेत्यत आह—संक्षेप इति । उक्त-

सद्भावासिद्धेः । न च मैत्र (१) तनयत्वश्यामतासाहचर्येऽप्येष न्यायः
तत्रोपाधिसाधनस्य (२) न्यायस्यावश्यं व्यञ्जनीयत्वात् । धूमे तु
न जठरसाधारणदहनानुमानं, तेजोमात्रस्य धूमोत्पत्तौ व्यभिचा
रात् । दाहकस्पर्शाधिष्ठानस्यैव तेजसो धूमजनकत्वनियमात् ।

कर्मनिर्मितवैचित्र्यं यदि विश्वमनीश्वरम् ।

अस्त्वनिर्मितवैचित्र्यं जगदेतदहेतुकम् ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इत्यर्थः । उपाधिप्रसाधकस्येति । उपाधेः साध्यव्यापकत्वग्राहकस्येत्यर्थः ।
'व्यञ्जनीयत्वात्' उद्भावनीयत्वात् । अन्यथा तुल्ययोगक्षेमत्वं तत्रा-
पि स्यादिति भावः । नन्वेवं तत्र कथं सन्दिग्धोपाधिप्रवादः साध-
नाव्यापकतासन्देहादिति गृहाण । न हि मैत्रतनयं व्याप्य श्यामसामग्री
(ग्न्या?) स्थातव्यमित्यस्ति नियमः । दृश्यादृश्यसाधारण्येन व्याप्तौ धूमा
ज्जठरमपि सिध्येदित्याह—धूमे त्विति । वह्निधूमयोः कार्यकारणभा-
वलक्षणैव व्याप्तिः । कारणं च धूमस्योद्भूतस्योद्भूतस्पर्शाश्रयो व-
ह्निर्न तु तेजोमात्रमित्यर्थः ।

।वश्ववैचित्र्यानुरोधेन चेदीश्वरः स्वीक्रियते तदाऽदृष्टाधीनमेव
वैचित्र्यमास्तां किमीश्वरेण । न हीश्वरोऽप्यदृष्टमनपेक्ष्य जनयितुमीष्टे
इति मतमास्कन्दति—कर्मैति । एवं सत्यदृष्टमपि नेष्यतामहेतुकमेव
जगदस्तु । तर्हि वैचित्र्यं न स्यादित्याशङ्क्याह—अनिर्मितवैचित्र्यमिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्यात्तुल्ययोगक्षेमत्वादित्यत आह—न चेति । तत्र साध्यव्यापकत्व-
ग्राहकस्य कार्यकारणभावस्य सत्त्वात् । मैत्रतनयत्वं व्याप्य श्याम-
सामग्न्या स्थातव्यमित्यत्र च नियामकस्याभावादित्यर्थः । ननु का-
र्यत्वादृश्यकर्तृसिद्धिर्बद्धुमादृश्यवह्निसिद्धिरपि स्यादित्यत आह—
धूमे त्विति । अदृश्यादृह्नेर्धूमोत्पत्तेर्दृश्यस्यैव तत्र हेतुत्वादित्यर्थः ।
यस्त्वनौपाधिकत्वे सत्यपि न व्याप्तिः किन्त्वकर्तृकमेव कार्यजानं
वैचित्र्यं च कर्मनिर्मितमेवेति मन्यते तं प्रत्याह—कर्मनिर्मितेति । कर्तु-

कर्तृव्यापकशरीरानुपलम्भेन सत्प्रतिपक्षत्वमस्तिविति चेन्न,
ईश्वरमधिकृत्याश्रयासिद्धेः । क्षित्यादिकमधिकृत्य सिद्धसाधनात् ।
शरीरिकर्तृकत्वव्यापकानुपलम्भेन सकर्तृकत्वं निवर्तत इति चेन्न,
सकर्तृकत्वं [शरीरिकर्तृत्वं] शरीरिकर्तृ[क]त्वाद्भेदेन प्रतीतं न
वा । न चेद्याप्यव्यापकयोरप्रतीतौ व्याप्तेरसिद्धिः (१) ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वैचिध्यमपि जगतो न स्यादित्यर्थः । एवं सति दृष्टविरोध इति चेत्त-
र्हि कर्त्तारमन्तरेण कार्याभ्युपगमे न कथं दृष्टविरोध एवेति भावः ।
ईश्वरेति । ईश्वरो न कर्त्ता अशरीरित्वादित्याश्रयासिद्धं क्षितिर्न कर्त्तुं
अशरीरित्वादिति सिद्धसाधनमित्यर्थः । शरीरि(री?)ति । शरीरिकर्तृकत्वं
यद्यापकं तदनुपलम्भेन क्षित्यादेः सकर्तृकत्वं व्यावर्त्ततामित्यर्थः ।
भेदेनेति । अन्योऽन्याभाववत्तयेत्यर्थः । न चेदिति । शरीरिकर्तृकत्व-
भिन्नं सकर्तृकत्वं यदि न गृहीतं तदा व्याप्यासिद्ध्या न व्याप्तासि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रपि कारणत्वादितरकारणस्येव तस्यापि सिद्धिरिति भावः । ईश्वर-
मिति । ईश्वरो न कर्त्ता अशरीरित्वादित्याश्रयासिद्धमित्यर्थः । क्षित्या-
दिकमिति । क्षित्यादिकं कर्तृ नेति साध्य इत्यर्थः । ननु सकर्तृकत्वव्या-
पकं शरीरिकर्तृकत्वं क्षित्यादौ व्यावर्त्तमानं सकर्तृकत्वमपि व्या-
वर्त्तयतीत्याह—शरीरीति । एतेन शरीरिकर्तृकत्वमप्युपाधिरुक्तः ।
भेदेनेति । भिन्नाश्रयत्वेनेत्यर्थः । अप्रतीताविति । आश्रयभेदेनेत्यर्थः । तथा

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

विपक्षबाधकेन हेतोः साध्यव्याप्यत्वे तदव्यापकतयोपाधेः साध्या-
व्यापकत्वमिति भावः । स्वरूपमात्रेण प्रतीतिमात्रे व्यभिचार इत्य-
ग्रिमग्रन्थसङ्गत्यर्थमाह—भिन्नाश्रयत्वेनेति । व्याप्यस्य व्यापकेन समा-
नाश्रयभेदेनाप्रतीतिर्न व्याप्यसिद्धिप्रयोजिका, किन्तु व्यभिचारा-
ज्ञानरूपतया व्याप्तिरसिद्धावेव प्रयोजिका रूपरसयोरिवेत्यत आह—
तथा चेति । ननूक्तः संशयो ग्राह्यसंशयपर्यवसन्नतया न प्रतिबन्धक

प्रतीतं चेदशरीरि(१)कर्तृकत्वसिद्धौ व्यभिचारः । प्रतीतं शरीरवि-
शेषणानवच्छिन्नत्वेन व्याप्यं, शरीरविशेषणावच्छिन्नत्वेन च
प्रतीतं व्यापकमिति चेन्न, विरोधात् । यदि हि विशेषणावच्छिन्नं
तत्प्रथते कुतः केवलस्यावभासः । केवलं चेत्प्रथते कुतस्तदैव(२)
विशिष्टावभासः । सकर्तृकत्वस्य च शरीरेण व्याप्तिर्गृह्यते शरीर-
विशिष्टेन वा । नाद्यः । असम्भवात् । न हि सकर्तृकत्वं शरी-
रमिति व्याप्तिप्रतीतिः । विशिष्टेनापि किं सकर्तृक-
त्वेन तदन्येन (३) वा । नान्येन । तदनुपन्यासात् । नापि

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

द्विरित्यर्थः । प्रतीतमिति । यत्र शरीरिकर्तृकत्वं नास्ति तत्र चेत् सक-
र्तृकत्वं प्रतीयेत तदा शरीरिकर्तृकादन्यत् सकर्तृकमिति स्यात्तथा
च व्यभिचार इत्यर्थः । ननु विशेष्यस्याभेदेऽपि विशेषणानवच्छेद-
विशेषणावच्छेदाभ्यामुभयोर्भेदः स्यादिति शङ्कते—प्रतीतमिति । उभयो-
रेकबुद्ध्यारोहे व्याप्तिर्गृह्यते न चैतदस्ति विशिष्टग्रहकाले केवलस्या-
ग्रहात् केवलग्रहकाले विशिष्टस्याग्रहादिति परिहरति—यदीति । वस्तु-
तो व्यभिचारावारकविशेषणवत्त्वमेवात्र अन्यथा यत्समवेतं त-
ज्जातिमत्समवेतमित्यादावपि व्याप्तिग्रहो न स्यात् । न च यत्सम-
वतं तज्जातिसमानाधिकरणमेवेति तत्र व्याप्तिग्रहप्रकार इति वा-
च्यम्, उपाधिभेदेन कृतकत्वानित्यत्ववद्व्याप्तिग्रहाविरोधात् । यत् स-
कर्तृकं तत् शरीरिकर्तृकमिति इमामेव प्रकारान्तरेण व्याप्तिं खण्ड-
यति—सकर्तृकत्वस्येति । न हीति । यत् सकर्तृकं तत् शरीरमिति न व्याप्ति-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

च यत्सकर्तृकं तच्छरीरिकर्तृकमित्यत्र शरीरित्वमपि न व्याप्यन्त-
र्भूतं व्यभिचारावारकत्वादित्युक्तम् । प्रतीतं चेदिति । आश्रयभेदेनेति
शेषः । मा भूदाश्रयभेदेन प्रतीतिः स्वरूपभेदेन द्वयमप्येकत्र प्रतीतं
समनियतमेवास्तु कार्यत्वानित्यत्ववदित्याह—प्रतीतमिति । व्यभिचा-
रावारकविशेषणवत्त्वे सत्येव दूषणान्तरमाह—विरोधादिति । न हीति ।

सकर्तृकत्वेन । न हि यावद्वाप्यत्वेन विवेचितं तावदेव विशे-
षणान्तरावच्छेदेन व्यापकमिति शक्यते वक्तुम् । व्याप्तिग्राहक-
[स्य] प्रमाणस्य सर्वत्र व्याप्यरूपं व्यापककोटावनन्तर्भावयत
(७) एव व्याप्तिग्राहकत्वनियम(८)दर्शनात् । तर्कापरिशुद्धिस्तु
किं तर्कादपरिशुद्धिर्व्याप्तिपक्षधर्मताविरोधः, तर्करूपमेव वा, अप-
रिशुद्धिरनुमानदूषणं वा । नाद्यः । तदविरोधस्य साधितत्वात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रित्यर्थः ननु शरीरविशिष्टं सकर्तृकत्वमेव सकर्तृकत्वव्यापकं स्या-
दित्यत आह—न हीति । व्याप्यमेव विशेषितं सव्यापकं न भवतीत्यर्थः ।
कुत एवमित्यत आह—व्याप्तिग्राहकेति । यथा प्रमाणस्यायं महिमा यत्
लघु तदेव विषयीकरोति तथा व्याप्तिग्राहकमानस्यायं महिमा यद्वा-
प्यमेव विशेषितं व्यापककोटौ नान्तर्निवेशयतीत्यर्थः । नियमदर्शना-
दिति । धूमवह्न्यादिव्याप्तौ तथैवावधारणात् । यत् समवेतं तज्जाति
मत्समवेतमित्यस्यापि यत्समवेतं तज्जातिसमानाधिकरणमेवेत्य-
र्थः । तर्कापरिशुद्धिपदेन यदि पूर्वोक्तविशेषविरोध एव देश्यते तत्राह—
तदविरोधस्थिति । विरोधितर्कान्तरमेव तर्कापरिशुद्धिपदार्थस्तत्राह—

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यद्यपि यत्समवेतं तज्जातिमत्समवेतमित्यादौ व्याप्यमेव विशेषितं
व्यापकं भवत्येव तथापि जातिशून्ये जात्यादौ समवायसत्त्वे बाध-
कात् समवायाभावः प्रमित इति तत्र सन्देहाभावाद्भवति व्याप्यस्य
विशेषितस्य व्यापकता । अत्र तु विशेषणं विनापि विशेष्यशङ्कया कथं
व्याप्यमेव विशेषितं व्यापकं स्यादित्याहुः । वस्तुतस्तु कार्यमात्रे
कर्तुः शरीरसहकारिताविरहात् साध्यव्यापकत्वे तस्य मानाभावः ।
अत एव शरीरिकर्तृत्वमुपाधिरित्यपि निरस्तमदृष्टद्वारा शरीरि-
णोऽपि कर्तृतया साधनव्यापकत्वाच्चेति भावः । तर्कापरिशुद्धिरिति । यदि
कर्ता स्यात् शरीरी स्यात् प्रयोजनवान् स्यादित्यादिरूपा ।

न द्वितीयः । अनुमानरूपसाकल्ये (१) तस्यानुमित्युत्पत्तिप्रतिबन्ध-
कत्वानिश्चयेन दूषणत्वानिश्चयात् । अन्यतरसिद्धदूषणभावस्य
चैकतराभिमतसाधनवत्त्वसाध्यासाधकत्वात् शशशृङ्गप्रतिबन्दी-
ग्रहो (२) बाधक इति चेन्न, अन्वयव्यतिरेकिणो (३) व्यतिरेकिणो
वा विषाणसाधकत्वोपन्यासे यथैव विपक्षे साध्यव्यतिरेकाव-
धारणं तथैव पक्षेऽपीति हेतोर्बाधितविषयत्वात् । केवलान्वयि-
नस्तु स्वयं साधकत्वस्वीकारेऽपसिद्धान्तात् । परसिद्धेन परस्य
विरोधोद्भावनं तु नास्ति । परमते विषाणजातीयस्य दृश्यता (४)-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अनुमानेति । व्याप्तिपक्षधर्मतयोरेकैकस्यावैकल्ये तादृशतर्कस्यानुमित्य-
प्रतिबन्धकत्वात् । वस्तुतो नास्त्येव तादृशस्तर्कः । यदीश्वरः कर्त्ता
स्याच्छरीरी स्यादनित्यज्ञानवान् प्रयोजनवांश्च स्यादित्यादीनां सि-
द्धासिद्धिपराहृतत्वादित्यर्थः । ननु मया तादृशतर्कस्य दोषत्वमभ्यु-
पगम्यते एवत्यत आह—अन्यतरेति । यथा हेतावन्यतरासिद्धिर्दोष-
स्तथा दूषणेऽपि तस्याऽप्यसाधकताहेतुत्वादित्यर्थः । नत्वेवं पशु-
त्वेन शशेऽपि शृङ्गं सिध्येदित्याह—शशेति । अर्थान्तरनिग्रहापत्तौ स-
त्यामपि दोषान्तरमाह—अन्वयेति । परस्य केवलान्वयानुमानानवष्टम्भे-
नैतदुक्तं नरादौ साध्यव्यतिरेकप्रयुक्तः साधनव्यतिरेक इति यो
ग्यानुदलब्ध्या यथा तत्र साध्यव्यतिरेकप्रमा तथा पक्षेऽपीति वा-
धोऽत्रेत्यर्थः । ननु प्रमेयत्वादिना शृङ्गित्वं साध्यमिति न व्यतिरेक-
ग्रहापेक्षेत्यत आह—केवलेति । मीमांसकस्यापसिद्धान्तस्तदभ्युपगमे
स्यादित्यर्थः । यद्यपि शृङ्गित्वस्य केवलान्वयित्वे केवलान्वय्यनुमा-
नमिह स्यात्तच्च न सम्भवत्येव तथापि शङ्कामात्रमेव तत् । परमत

न्यायलीलावतीप्रकाशः

शशेति । एवं पशुत्वाद्योग्यशृङ्गबाधे शृङ्गमयोग्यं सिध्येदित्यर्थः ।
अन्वयेति । शशे शृङ्गस्यात्यन्ताभाव इति सर्वेषामबाधितप्रत्यक्षवा-
धितत्वाद्विपक्षवदित्यर्थः । परमत इति । शृङ्गत्वस्य योग्यसंस्थान

(१) पञ्चरूपसम्पत्त्यादौ इत्यधिकः पाठः क्वचित् पुस्तके । (२) •शृङ्गदप्र० ।

(३) अन्यतरान्वयव्य० । (४) विषाणस्य दृश्यजातीयतावि० ।

नियमात् । [इतीश्वरसिद्धिः ।]

अणुर्नाम(१) द्रव्यान्तरमिति चेत् तन्न, तदसिद्धेरित्येके(२) ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इति । विषाणत्वजातेर्योग्यसंस्थानमात्राभिव्यङ्ग्यत्वेन तत्साधने बाध एवेत्यर्थः ।

पुनर्विभागमाक्षिपति—अणुरिति । विभुभ्यो मूर्त्तत्वं मूर्त्तेभ्यो विशेषगुणवत्त्वे नित्यत्वं वैधर्म्यमित्यर्थः । नन्वणुपरिमाणतरमभावः कचिद्विश्रान्तः परिमाणतरतमभावत्वात् महत्परिणामतरतमभावत् । विश्रान्तत्वं सजातीयनिरूपितोत्कर्षमात्राश्रयत्वम् । तारतम्यं च सजातीयनिरूपितोत्कर्षव्यवहारविषयत्वम् । अश्रयासिद्धमाह—

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विशेषव्यङ्ग्यत्वेन बाधाद्योग्ये शृङ्गत्वस्य शङ्कितुमशक्यत्वादित्यर्थः । वस्तुतोऽर्थान्तरं विपक्षे बाधकाभावेन व्याप्यभावश्चेति भावः । एवमीश्वरसिद्धौ तस्यानात्मत्वसाधकानि “उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥” (गीता, १५।१७) इत्याद्यागमबाधितानीति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इत्यरुचेराह—वस्तुत इति । विपक्षे बाधकाभावेनेति । यद्यपि पशुत्वमेव तादृशशृङ्गसंयोजनकतावच्छेदकं लाघवादिति विपक्षबाधकं सम्भवत्येव तथाप्येवं सति द्रव्यत्वमेव ततोऽपि लघु तदवच्छेदकं स्यादित्येवं क्रमेण च सर्वस्य सर्वाधिकरणत्वापत्तिरिति प्रतिकूल-तर्कैर्णोक्तस्यासमीचीनत्वमिति भावः । नन्वेवं परपरीहारनिराकरणेऽपि प्रथमोक्ताक्षेपे स्वयं परीहारो न कृत इति तं पूरयति—एवमिति । तथा च मूलकारः स्फुटत्वात्तदुपेक्षितवानिति भावः । आगमबाधितानीति । इदमुपलक्षणं वस्तुत अनात्मत्वं सुखसमवायिकारणतावच्छेदकजातिविरहो वा ज्ञानवस्वाभावो वा । आद्ये सिद्धसाधनमन्ये च धर्मिग्राहकमानबाध इत्यपि दूषणम् । द्रव्यान्तरत्वं न (?) च

अणुपरिमाणतारतम्यं कचिद्विश्रान्तमिति चेन्न, तदसिद्धावणु-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तदसिद्धाविति । यद्यणुद्रव्यं सिध्येत्तन्नाश्रितमणुत्वं परिमाणं सिध्येदित्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

‘द्रव्यान्तरं’ पृथिव्यादिचतुष्कभिन्नमित्यर्थः (१) । व्योमादिभेदस्योभ-
यसिद्धत्वात् गन्धवत्त्वादीनामनित्यत्वव्याप्यत्वान्महत्त्वव्याप्यत्वाच्चेति
भावः । अणुपरिमाणेति । अणुत्वं पक्षस्तारतम्यं हेतुः कचिद्विश्रान्तत्वं
साध्यम् । तच्च (२) स (मान)जातीयावध्यवधिमस्वाभयानाश्रयवृत्ति-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्रव्यभिन्नद्रव्यत्वमप्रसिद्धमत आह—पृथिव्यादीति । नन्वेवं व्योमादि-
भेदासिद्धिप्रसङ्ग इत्यत आह—व्योमादीति । ननु गन्धवत्त्वस्यानित्यत्व-
व्याप्यतया परमाणोः पृथिवीत्वनिराकरणेऽपि अणुकथं तथा-
त्वाविरोध इत्यत आह—महत्वेति । अणुत्वमिति । अणुपरिमाणमित्यर्थः ।
तारतम्यमुत्कर्षा (प?) कर्षयोरन्यतरमात्राश्रयत्वमित्यर्थः । समानेति ।
सजातीयनिरूपितोत्कर्षावधित्वानाश्रयत्वं सजातीयनिरूपितोत्क-
र्षावधिमस्त्वानाश्रयत्वं च साध्यम् । वृत्तिपदं तु सम्पातायातम् ।
यद्वा परस्परसम्बन्धेनोत्कर्षापकर्षावपि द्रव्ये वृत्तते (चैतां?) इति वृ-
त्तिपदार्थघटितमेव साध्यमन्यथा परमाणोः साक्षादसिद्धिप्रसङ्गात् ।
कचिद्विश्रान्तत्वं कचिद्वृत्तित्वमात्रमित्येवं साध्येऽपि यद्यपि अणु-
सिद्धिस्तथापि परमाणुअणुकयोरपि सिध्यर्थमिदमुक्तम् । साजा-
त्यं च वृत्त्यघटितसाध्यपक्षे परिमाणत्वव्याप्यजात्या, तद्वद्वि-
साध्यपक्षे च तज्जातीयपरिमाणवत्त्वेनेति । अत्र च सजातीयाधि-

(१) पृथिव्यादीति । एवं चाणुपदमारम्भकाणुपरम् । अणुत्वावच्छेदेन वा साध्यसिद्धि-
रुद्देश्या । तेन मनसा न सिद्धसाधनम् । इति दीधितिः ।

(२) तच्चेति । अणुत्वापेक्षितोत्कर्षावधिमस्त्वमणुत्वनिष्ठावधिमस्त्वं च वसरेणुमहत्त्वस्या-
पीत्यत उक्तं सजातीयेति । सजातीयोत्कर्षापकर्षेत्यर्थः । साजात्यं च परिमाणत्वव्याप्यजात्या ।
अवाधिमस्त्वं चाश्रयत्वपर्यवसन्नम् । अत्रापकर्षानवधिवृत्तित्वस्योत्कर्षानाश्रयवृत्तित्वस्य च सिद्धा-
वपकृष्टमुत्कर्षावधिवृत्तित्वस्यापकर्षानाश्रयवृत्तित्वस्य च सिद्धावुत्कृष्टमुत्कर्षतदवधित्वयोरपकर्षतदव-
धित्वयोर्वा द्वयोरनाश्रयवृत्तित्वसिद्धौ च साधारणमुत्कर्षस्यापकर्षस्य चाऽनवध्यानाश्रयोभयवृत्तित्वस्य
सिद्धौ च द्वयमणुत्वं सिध्यति । यथायथं चात्र वसरेणुगगनतदुभयान्यतरतदुभयमहत्त्ववृत्तित्वेन
महत्त्वत्वं दृष्टान्तः । इति दीधितिः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वम् । असरेणुपरिमाणमत्र दृष्टान्तः, न त्वाकाशपरिमाणं(१) घट-
परिमाणाल्पत्वनिरूपणे तस्यावधित्वात् । यद्वा तारतम्यमुत्कर्षापकर्षौ
कचिद्विश्रान्तौ परस्परानधिकरणवृत्तौ इत्यर्थः । तेन यथा महत्त्वो-
त्कर्षो महत्त्वापकर्षानधिकरणवृत्तिराकाशे तथा परिमाणत्वव्याप्य-
जातिनिरूपितोत्कर्षत्वेनाणुपरिमाणोत्कर्षोऽपि सजातीयनिरूपिता-
पकर्षानधिकरणावृत्तिरिति साध्यम् । यद्वा अणुत्वं स्वसमानजा-
तीयनिरूपितापकर्षासमानाधिकरणस्वसमानजातीयनिरूपितोत्कर्ष-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

करणत्वेन सजातीयत्वेन परमाणोरनाश्रयपरिमाणाधिकरणत्वे-
नानाश्रयत्वेन च ह्यणुकसिद्धिः असरेणुपरिमाणमत्र दृष्टान्त इति
फक्किका सुगमा ।

केचित्तु उत्कर्षापकर्षयोरधिकाल्पदेशव्यापकत्वे इति
परमाणोः साक्षादवच्छेदकतया ह्यणुकसिद्धिः । विशिष्टमेव
साध्यप्रवेष्टं विशिष्टाभावत्वाच्च न व्यर्थविशेषणता । एवञ्च अपक-
र्षावधिमत्वमुत्कर्षावधिमत्वं चैतदुभयानाश्रयवृत्तित्वं साध्यं
परिमाणवृत्तिजातिः पक्षः परिमाणत्वसाक्षाद्याप्यजातित्वं हेतुः
महत्त्ववृत्तिजातिश्च दृष्टान्तः । असरेणुपरिमाणवृत्तितया तस्या
दृष्टान्तता, नन्वा(त्वा ?)काशपरिमाणवृत्तितयेत्यग्निरफक्किकार्थ
इत्याहुः । नन्वेवं त्र्यणुकमहत्त्ववदप्रकृष्टाणुत्वसिद्धावपि परमाणुर्न
सिद्ध्येदित्यरुचेराह—यद्वेति । उत्कर्षेति । अत्र द्वित्वं काचित्कव्यक्तिमे-
दाऽभिप्रायेण । अत्युत्कृष्टापकृष्टाश्रययोर्भेदेन तयोरपि भेदात् ।
केचित्तु य एवैकापेक्षयाऽपकर्षः स एवाऽन्यापेक्षया उत्कर्षो न्यूना-
नतिरिक्तव्यक्तिकजातिद्वयानङ्गीकारादिति स्मर्त्तव्यम् । यद्वेति । अत्राणु-
त्वं पक्षः सजातीयनिरूपितापकर्षासमानाधिकरणत्वे सति सजा-
तीयनिरूपितोत्कर्षसमानाधिकरणत्वमिति साध्यम् । एकैकदलसाध्य-
तायामपि निरूपकत्वेनाऽपरयोः सिद्धौ परमाणुह्यणुकपरिमाणसि-
द्धिरप्रत्यूहा, तथापि साक्षादेवोभयसिद्धिमभिप्रेत्य विशिष्टं साध्य-
मुक्तम् । हेतौ चाकाशादिपरिमाणमात्रवृत्तिजातौ ह्यणुकपरिमाण-

(१) न त्विति । अपकर्षानवधिवृत्तित्वे उत्कर्षानाश्रयत्वे च साध्ये नाकाशपरिमाणवृत्तित्वेन
महत्त्वत्वं दृष्टान्त इत्यर्थः । इति दीपितिः ।

परिमाणस्यासिद्धेः (१) । महत्त्वापकर्ष इत्थं व्यपदिश्यत इति चेन्न, तस्य जुटावेव विश्रामात् । अणुव्यवहारारूपदमात्रमनुपात्ताणुमहदादिवैचित्र्यं धर्मीति (२) चेन्न, प्रमाणसिद्धस्य

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

र्थः । अणुत्वासिद्धावपि प्रकारान्तरणं पक्षमाह—महत्वेति । इत्थमिति । अणुत्वेनेत्यर्थः । महत्त्वापकर्षस्त्रसरेणावेव विश्रान्त इति तत्पक्षतायां सिद्धसाधनमित्याह—तस्येति । अणुव्यवहारतारतम्यस्य पक्षत्वं शङ्कते—अणुव्यवहारास्पदमिति । व्यवहरणीयासिद्धौ व्यवहारासिद्धेराश्रयासिद्धि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

समानाधिकरणं परिमाणत्वसाक्षाद्याप्यजातिव्वात्महत्त्ववदित्यर्थः (३) तदसिद्धाविति । अणुद्रव्यासिद्धौ तदाश्रिताणुत्वासिद्धावाश्रयासिद्धेरित्यर्थः । इत एव तत्सिद्धावितरेतराश्रय इति भावः । 'इत्थं' अणुपरिमाणतारतम्यशब्देनेत्यर्थः । तस्येति । त्रसरेणावेव महत्त्वापकर्षो विश्रान्त इति सिद्धसाधनमित्यर्थः । अणुव्यवहारेति । अणुव्यवहारतारतम्यं धर्मीति नाश्रयासिद्धिरित्यर्थः । प्रमाणेति । महत एव

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वृत्तिजातौ च व्यभिचारवारणाय साक्षात्पदम् । के(क ?)चित्तु अपकर्षासमानाधिकरणपातेः (ति पाठः ?) तत्रापकर्षासमानाधिकरणो य उत्कर्षस्तत्समानाधिकरणमिति साध्यम् । परमाणुप्रकारकप्रतीत्यर्थसाध्यविशेषणमन्यथा द्यणुकापेक्षया तूत्कृष्टेन परमाण्वपेक्षयाऽपेक्षेनार्थान्तरत्वात् । केचित्तु तत्पाठेऽपि अपकर्षासमानाधिकरणत्वे सति उत्कर्षसमानाधिकरणत्वमेव साध्यम् । असमानाधिकरणत्वं च तदनधिकरणाधिकरणत्वमित्याहुः । तदयुक्तम् । तथा सत्युत्कर्षेत्यादिव्यर्थतापत्तेः । एतत्पाठपक्षे साक्षात्पदं त्र्यणुकपरिमाणवृत्तजातावेव व्यभिचारवारणायेत्यवधेयम् । महत्त्ववदिति । महत्त्व-

(१) ०माणस्यैवासिद्धेः । (२) धर्म इति चे० ।

(३) अणुत्वं स्वाश्रयसजातयावधिकापकर्षासमानाधिकरणस्य स्वाश्रयसजातीयावधिकस्योत्कर्षस्य समानाधिकरणम् । एवं तादृशोत्कर्षासमानाधिकरणतादृशापकर्षासमानाधिकरण्यमपि साध्यम् । साक्षादिति महत्त्वत्वावान्तरजातिभेदवारणाय । इति दीधितिः ।

व्यवहारास्पदत्वेन महत्त्वभेदादन्यस्य व्यवहारास्पदताप्रतिषेधात् ।
 त्रसरेणुर्भागवान् चाक्षुषद्रव्यत्वात् । अन्यथा तन्न स्यात् ।
 महत्त्वप्रकर्षस्य चाक्षुषतानुविधानात् । दूरे केशाद्यनुपलम्भेऽपि
 शाल[ताल]तमालोपलम्भात् । तथा चानेकद्रव्यवत्त्वमपि महत्त्व-
 कारणत्वाद्(१)धूम इवेन्धनमनुविधत्ते चाक्षुषत्वमिति तत्सिद्धि-
 रिति चेन्न, महत्त्वनित्यत्वेनाप्युपवचोः । त्रसरेणुः कार्यो

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

माह--नेति । अणुमात्रं साधयति--त्रसरेणुरिति । परमाणुसिद्धाधियेषा
 चेत् तदा भागवत्त्व सावयवावयवत्वं वक्तव्यम् । त्रसरेणववयवाः साव-
 यवा इति वाऽनुमानम् । अन्यथेति । निरवयवत्वे चाक्षुषत्वं न स्या-
 दित्यर्थः महत्त्वात् । महत्त्वात्कर्षात् प्रत्यक्षोत्कर्ष इति महत्त्वं यथा
 प्रत्यक्षवत् तन्त्रं तथाऽनेकद्रव्यवत्त्वं महत्त्वं तन्त्रम् । तच्च सावयवा-
 वयवत्वे परमुपपद्यत इति परमाणुसिद्धिरिति शङ्काः । त्रसरेणौ
 नित्यमेव महत्त्वमस्तु किं तदर्थमनेकद्रव्यवत्त्वकल्पनयेत्याह--नेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तथात्वे त्रुटावेवोपपत्तेः सिद्धसाधनम् । अन्यस्य चासिद्धेरित्यर्थः । किं
 च तरतम्यं तरतमभावस्तद्विश्रान्तिस्तद्वृत्तिरिति न सिद्धसाधनम् ।
 न हि तरतमपदाभिधेये तद्धर्मो न वर्त्तत इति काश्चिदभ्युपैति । अन्यथा
 त्वनिर्वचनमित्यर्थः । अणुद्रव्यसाधकान्तरमाह--त्रसरेणुरिति । 'भागवान्'
 सावयवावयव इत्यर्थः । यद्वा त्रुटेरवयवसिद्धौ ते सावयवाः चाक्षुष
 द्रव्यावयवत्वात्तन्तुवादित्यर्थः । अन्यथेति । निरवयवत्वे चाक्षुषद्रव्य-
 त्वं न स्यादित्यर्थः । महत्त्वप्रकर्षस्येति । महत्त्वप्रकर्षेण चाक्षुषत्वप्रक-
 र्षदर्शनादकारणोत्कर्षेण चाकार्योत्कर्षाभावान्महत्त्वस्य चाक्षुषत्वं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्ववादित्यर्थः । 'तरतमभाव'स्तरतमपदवाच्यभावः । यथाश्रुते परमाणु-
 व्याणुकयोर्द्वयोः सिद्धिर्न स्यादित्यत आह--अवयवेति । अत्रावयव-
 त्वं समवायित्वमात्रमतो द्रव्यत्वसमवाय्यात्मत्वादौ व्यभिचारवार-
 णाय द्रव्यपदम् । यदि चावयवत्वं समवायिकारणत्वपर्यन्तं तदा

महत्त्वे सति क्रियावत्त्वादिति चेन्न, महत्त्वविशेषणव्यावर्त्या-
प्रतीतावसामर्थ्यात्(१) । तस्यान्यतः(२) प्रतीतौ वैयर्थ्यापातात् ।
अतः प्रतीतावन्योन्याश्रयः । नित्यश्च त्रसरेणुर्महत्त्वोत्कर्षा-
कर्षाभ्यां शून्यत्वात् गगनवत् । महत्त्वाधिकरणमनित्यमुत्कृष्टा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

महत्त्वे सतीति । क्रियावत्त्वस्य मनांस व्यभिचारवारणाय तदा स्याद्यदि
मनोऽणु स्यात्तच्च नास्तीति विशेषणवैयर्थ्यामाह—महत्त्वेति । ननु
व्याप्त्यङ्गान्यथानुपपत्त्या मनसाऽणुत्वे सिद्धे विशेषणमर्थवद् भवेदि-
त्यत आह—तस्येति । सिद्धमेव तदणुवमित्यनुमानमतस्त्रमित्यर्थः ।
महत्त्वेति । अनित्यगुणादौ व्यभिचारवारणाय विशेषणं पूरयित्वा व्यति-
रेकव्याप्तिमादर्शयति—महत्त्वाधिकरणमिति । व्यतिरेकव्याप्तौ यद्यपि मह-
त्त्वाधिकरणमिति विशेषणं व्यर्थं तथाप्यन्वयव्याप्तौ द्रष्टव्यम् । हेतुव-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रति कारणत्वादित्यमेव महत्त्वं प्रत्येकद्रव्यवत्त्वस्य कारणत्वात्
त्रसरेणववयववयवसिद्धिः, स एव च परमाणुरेत्यर्थः । यद्यप्येताव-
ता दूरे साक्षात्कारविशेषं प्रति महत्त्वप्रकर्षः कारणं सिद्ध्यति न तु
साक्षात्कारसामान्यं प्रति महत्त्वसामान्यं तथापि विशेषयोः कार्य-
कारणभावे बाधकं विना सामान्यद्वारेण तथात्वमिति भावः । का-
र्यमहत्त्वेऽनेकद्रव्यवत्त्वं कारणं त्रसरेणुमहत्त्वं च नित्यमिति न त-
त्कारणत्वनानेकद्रव्यवत्त्वमित्याह—महत्त्वेति । महत्त्वोत्कर्षेति । महत्त्वे स-
तीतिविशेषणान्नानित्यगुणेन व्यभिचारः । यद्यप्यन्वयव्याप्त्यैव सा-
ध्यं सिद्ध्यति तथापि परमामन्वयव्यतिरेकसहचाराभ्यामेव व्याप्ति-
ग्रहाद्यतिरेकसहचारमप्याह—महत्त्वाधिकरणमिति । न च व्यतिरेक-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्रव्यपदं त्याज्यमेव । इत्थमेवेति । तदुत्कर्षात्तदुत्कर्षेणेत्यर्थः । यद्यपि
नानापरमाणुजन्यत्वेऽप्यनेकद्रव्यवत्त्वमुपपद्यत इति न तत्सिद्धौ
परमाणुद्यणुकोभयसिद्धिस्तथाप्यनेकद्रव्यं यत् तत्समवायि-
कारणकत्वमेवात्र तत्पदेनाभिप्रेतम् । तथा च त्रसरेणोः सावयववयव-

पकृष्टमहत्त्वसम्बन्धप्रतिबद्धम् । घटो हि कुतश्चिदल्प इति(१)
कुतश्चिन्महत्तरो भवति न त्वेवं गगनं, कुतोऽप्यल्पताया अभा-
वात्(२) । त्रसरेणोर्महत्त्वं [तु] महत्त्वान्तरेभ्योऽपकृष्टं न
कुतोऽप्युत्कृष्टम् । न हि त्रसरेणोरल्पं महदस्तीति, दृश्यसमवा-
यिहेतूनां च दृश्यत्वनियमात्, दृश्यत्वस्य च(३)दृश्यानुपलब्धि-
प्रतिक्षिप्तत्वात् । अन्यथा दृश्यादृश्यव्यवस्थाविलयनियमात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वं स्फुटयितुमाह — घटो हीति । दृश्यसमवायिहेतूनामिति । दृश्य(द्रव्य?)सम-
वायिकारणानामित्यर्थः । तेन शब्दगन्धादौ न व्यभिचारः । दृश्यानां
चेत्यत्र त्रसरेणुसमवायिकारणानामिति शेषः । अवयवो महानेवेति
व्याप्तिर्निरुपाधि(१)धिसहचारबलात् सिद्धेति भावः । अन्यथेति । यदि दृष्टा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

व्याप्तौ महत्त्वग्रहणं व्यर्थम्, उत्कर्षापकर्षशून्यमहत्त्वमात्रव्यतिरेकस्यैव
प्रकृतोपयोगादिति वाच्यम्, विशिष्टव्यतिरेकप्रदर्शनपरत्वात् । तेन क्वचि-
न्महत्त्वमात्रव्यतिरेकात्कच्चिन्महत्त्वे सत्येवोत्कर्षापकर्षसम्बन्धाद्विशि-
ष्टव्यतिरेकः सिद्ध्यति । दृश्यसमवायिहेतूनां च दृश्यद्रव्यसमवायिकारणाना-
मित्यर्थः । तेन शब्दगन्धाभ्यां न व्यभिचारः(४) । दृश्यानुपलब्धीति ।
त्रसरेणुसमवायिकारणानामिति शेषः । निरुपाधिसहचारदर्शनादवय-
वो महानेवेति व्याप्तिग्रहान्नादृश्यावयवसिद्धिरित्यर्थः । यत्तु पृथिवी-
त्वं निरवयववृत्ति इन्द्रियानिन्द्रियवृत्तिजातित्वात् सत्तावत्,

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वत्त्वमायातीति भावः । महत्त्वग्रहणमिति । व्यापकीभूतसाध्याभाव-
कोटाविति शेषः । विशिष्टेति । विशिष्टस्य हेतौ व्यतिरेकः । सत्यपि
महत्त्वे क्वचिदुत्कृष्टापकृष्टत्वशून्यमहत्त्वरूपविशेष्याभावादिति (प्रति?)
पादनार्थत्वादिति भावः । दृश्यद्रव्येति । प्रत्यक्षद्रव्येत्यर्थः । इन्द्रियेति ।

(१) स्पतरः कु. । ६५ इव कृत० । (२) असम्भवात् ।

(३) क्वचित् पुस्तके दृश्यत्वस्य चेति नास्ति ।

(४) दृश्यपदस्य योग्यमात्रे प्रसिद्धत्वात् । चाक्षुषपरत्वे तु चाक्षुषरूपवतोऽप्यनुद्भूतस्यर्श-
व्याप्त्यवस्थित्वमते तत्र व्यभिचारो बोध्यः ।

(१) तादिदमसङ्गतम् । यथा तैजसानां कारणानां न दृश्यतानि-
यमस्तथेहापि । अन्यथा नयनविलयात् । न च त्रसरेणु-
महत्त्वं नित्यं महत्त्वे सति चाक्षुषत्वात् घटमन्ववत् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तिक्रमः क्रियत इति भावः । पृथिवीत्वं निरवयववृत्ति इन्द्रियानिन्द्रि-
यवृत्तिजातित्वात् सत्तावत्, न सावयवमात्रवृत्ति द्रव्यत्वसाक्षाद्या-
प्यजातित्वात् अणुत्ववदिति परमाणुसिद्धौ मानं गन्धवन्मात्रवृत्ति-
त्वेन प्रतिरुद्धम् । अवयवो दृश्य एवेति व्याप्तिश्चक्षुरवयवे भग्नेत्याह—
यथेति । सहचारमात्राच्च व्याप्तिरिति हृदयम् । अन्यथेति । सहचारमात्रे
त्रेद् व्याप्तिस्तदा तेज उद्भूतस्पर्शाश्रय एवेति व्याप्तिबलान्नयनमपि
न सिध्येदित्यर्थः । यद्वा अवयवो दृश्य एवेति व्याप्तिरित्यर्थः । ननु
त्रसरेणौ नित्यमहत्त्वमस्तु । तथा च न तदवयववचिन्तेत्याह—न चेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यद्वा न सावयवमात्रवृत्ति द्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातित्वात् आत्मत्ववदि-
ति, तद्गन्धवन्मात्रवृत्तित्वेन प्रतिरुद्धम् । यदि निरुपाधिसहचारमात्रेण
व्याप्तिग्रहस्तदा तेज उद्भूतरूपस्पर्शान्यतममिति नियमान्न चक्षुरपि
सिध्येत् । अथ तत्र विपक्षबाधकाभावान्न व्याप्तिस्तदा तुल्यं प्रकृतेऽपि
त्याह—यथेति । महत्त्वे सतीति । न चेदमप्रयोजकमवान्तरमहत्त्वं ह्यवयव-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

घटत्वादौ व्यभिचार(वार?)णाय इन्द्रियवृत्तित्वं घ्राणत्वादौ व्यभि-
चारवारणायानिन्द्रियवृत्तित्वं घ्राणघटान्यतरत्वादौ व्यभिचारवार-
णाय जातित्वं विशेषणमिति भावः । अत्र साधनावच्छिन्नसाध्य-
व्यापको निरवयवेन्द्रियवृत्तित्वमुपाधिरित्यरुचेराह—यद्वेति । तदिति ।
इदमुपलक्षणं परेण रुढरेव निरवयवस्य स्वीकारात् सिद्धसाध-
नम् । अप्रत्यक्षनिरवयववृत्तित्वे च साध्ये स्वमते व्यर्थविशेषणम् ।
उक्तानुमाने गन्धवन्मात्रावृत्तित्वं चोपाधिरिति द्रष्टव्यम् । यदीति ।
यदि च बाधोज्ञातपक्षेतर एवोपाधिस्तत्र तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमि-
ति भावः । अवान्तरेति । अपकर्षाधिकरणेत्यर्थः । परेण त्रुटिमहत्त्वे

न च नित्यस्त्रसरेणुर्महत्वापकर्षविरहमात्रस्य महत्त्वैकाधिकर-
णस्य नियमग्राहकमानगोचरत्वात् । अनुमानादेव परमाणु-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

चाक्षुषत्वं गोत्वादौ व्यभिचारि महत्वादितिमात्रं गगनादिमहत्त्वे
व्यभिचारीति विशिष्टहेतूपादानम् । नित्यस्त्रसरेणुः महत्त्वोत्कर्षापकर्षा-
भ्यां शून्यत्वादिति दूषयति -- न च नित्य इति । महत्त्वापकर्षशून्यत्वादित्येवं
नित्यत्वे हेतुर्न तु उत्कर्षशून्यत्वमपि विशेषणं वैयर्थ्यादित्यर्थः । एवं
सति द्यणुके व्यभिचारस्तद्वारणार्थं महत्त्वैकाधिकरणस्येति । तथा
च महत्त्वसमानाधिकरणमहत्त्वापकर्षशून्यत्वमेव नित्यत्वे हेतुरित्यर्थः ।
अनुमानादेवेति । अणुरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारत-
म्यत्वादित्यनुमानादवेत्यर्थः । यद्वा त्रसरेणुर्भागवानित्यनुमानादित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

बहुत्वसङ्ख्यामहत्त्वप्रचयप्रयोज्यं तत्रोक्तमहत्त्वप्रचययोरवयवानां सा-
वयवत्वमन्तरेणासम्भव एव । प्रचयो हि प्रशिथिलः संयोगः किञ्चि-
दवयवावच्छेदेन भवतीत्येवं रूपः । एवं महत्त्वमपि (१) सावयवावयव-
त्वमपेक्षत इति सावयवत्वसमानाधिकरणानामेव तेषां महत्त्वप्रयो-
जकत्वमिति त्रसरेणववयवाः सावयवाः । एतेन बहुपरमाणुभिरेव त्र-
सरेणुरारभ्यतां किं द्यणुकैर्नात प्रत्युक्तं सावयवावयवत्वस्य महत्त्वे
महत्त्वस्य च द्रव्यचाक्षुषत्व कारणत्वात् । एतेन त्रसरेणववयवो यदि
सावयवः स्यात् महान् स्यात् त्रसरेणुर्यदि सावयवावयवः स्यात्
महावयवः स्य दित्यपास्तम्, अप्रयोजकत्वात् । प्रकृते च विपक्षबाधक-
स्योक्तत्वात् । न च नित्य इति । नित्यत्वे साध्येऽपकृष्टमहत्त्वानधिक-
रणत्वमुपाधिः । न च तुल्ययोगक्षेमत्वं महत्त्वस्य कार्यत्वेऽपकृष्टमह-
त्वमेव प्रयोजकं न तूत्कर्षापकर्षाभयाश्रयमहत्त्वं गौरवादित्यर्थः ।
अनुमानादेवेति । त्रसरेणुर्भागवान् चाक्षुषद्रव्यत्वादित्यनुमानादित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नित्यत्वस्वीकारात् । यद्यपि प्रचयादीनां मिलितानां हेतुत्वे त्रसरेणो-
र्महत्त्वं न स्यात् प्रत्येकं च हेतुत्वे परमाणुभिरपि द्यणुकारम्भे त-

सिद्धेः(१) ।

तथापि कथं [तत्] पृथिव्यादिजातीयं, कार्यसमवायिनि-
दानयोस्तन्तुपटादौ वैजात्यस्यापि दर्शनात् । गन्धादिमत्त्वात्-
दनुमानमिति चेन्न, तस्य दृश्यसंस्थानैकव्यङ्ग्यत्वानियमात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

परमाणूनां पृथिव्यादिविजातीयत्वात् पूनर्विभागव्याघातमाश-
ङ्कते--तथापीति । ननु पृथिव्यादिजातीयं प्रति समवायिकारणत्वादेव
पार्थिवादित्वं सेत्स्यतीत्यत आह--कार्येति । कार्यं च समवायिनि-
दानं चेति द्वन्द्वः । यत् यज्जातीयकार्यजनकं तत्तज्जातीयमिति व्या-
प्तिः पटजातीयकार्यजनकानामपि तन्तूनां पटत्वशून्यत्वाद् भग्नत्वार्थः ।
तस्येति । गन्धवत्त्वात् पृथिवीत्वं तदाऽनुमास्यत यदि गन्धवत्त्वं
पृथिवीत्वव्यञ्जकं भवेत्, न त्वेवं किन्तु दृश्यसंस्थानवत्त्वं पृथिवीत्वव्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ननु पृथिवीजातीयसमवायिकारणत्वेनैव परमाणोः सिद्धिर्न द्रव्या-
न्तरत्वमित्यत आह--कार्यसमवायीति । तस्येति । न गन्धवत्त्वं पृथिवीत्व-
व्यञ्जकमपि तु दृश्यसंस्थानविशेषवत्त्वं तच्च परमाणौ बाधितमिति

(१) “परमाणुद्व्यणुकयोश्च मानाभावः, जुटावेव विश्रामा”दित्यादिग्रन्थसन्दर्भेण “पदार्थ-
तत्त्वानिरूपणे”शिरोमाणभट्टाचार्यैः खण्डितः परमात्वादिसङ्कावः । अस्मद्गुरुचरणैराप “तत्त्वसारे”
“जुटौ द्रव्यस्य विश्रामाद् द्व्यणुकादेरलीकते”स्यादिस्वकृतकारिकाशयवर्णनावसरे या विचाररीतयो दर्शि-
तास्तासांमयं संचेपः--द्रव्यं महत्त्वशून्यासमवेतं परिमाणवत्त्वात्, जुट्यादिकं महत्त्वाशून्यासमवेतं मह-
त्त्ववत्त्वादित्याद्यनुमानसाक्षात्प्रेन जुटीनां महत्त्वशून्यासमवेतत्वसिद्धावर्थत एव द्व्यणुकपरमात्वं
सिद्धिः । न च द्व्यणुकादिसिद्ध्यनुगुणानुमानानामपि सत्त्वेन न कथं तेषां सिद्धिरिति वाच्यम्,
सत्प्रतिपक्षसम्बलन द्वयोरैवाभिध्या द्व्यणुकायसिद्धिवैव पर्यवसानात् । भवदमिप्रेतानुमानप्रणाल्या
परमाणूनामव्यवयवस्य साधयितुं शक्यतया उक्तानुमानविषयहेतोरप्रयोजकत्वशङ्काकवलितत्वाच्च ।
अथानवस्थाभयेन परमाणूनामवयवयोः संचुं नार्हन्ति, अन्यथा ‘मैरुसर्षपयोः साम्यं प्रसज्येतेति
चेत् परमाणूनां सावयवत्वसिद्धिवैव भवतामनवस्थाप्रसङ्गभयं जुटीनां पुनरप्रामाणिकावयवादिसिद्धौ
न तथा प्रसङ्गः । अस्य तु रहस्यं भवन्त एवानुभावितुं प्रभवः सन्तु । वस्तुनस्तु अस्मत्प्रदर्शितो-
क्तानुमानेन प्रोक्तसमवेतत्वसिद्धौ द्व्यणुकाद्यनन्तपदार्थान्तराकल्पनकृतं लाघवम् । युस्मत्प्रदर्शिता-
नुमानेन तु अनन्ततत्त्वकल्पनप्रयुक्तं महागौरवमित्यादिप्रातिस्नानरूपतर्कस्यास्मदाभिमतसिद्ध्य-
नुगुणत्वात् ।

अन्यथा स्फाटिकलौहताम्रादिजातेरप्यनुमानापत्तेः । ततः परम-
महद्गगनवदणवोऽपि द्रव्यान्तरमेव । अन्यथा तत्रापि का प्रत्या-
शेति स्थितम् । मैवम् । तदसिद्धेः । यदि हि दृश्यैकव्यङ्ग्येयं
स्यात् स्यादेवम् । न त्वेवम् । केवलस्य दृश्यत्वस्य भूजलादिसा-
धारण्येन व्यभिचारित्वात् । गन्धादिना तु विशेषणे वैयर्थ्यात् ।
गन्धसमवायिकारणतानिर्वाहकजातेरणावपि(१) स्वीकारात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अकं तच्च परमाणौ नास्तीत्यर्थः । तत इति । यथा गगनं परममहत्त्वात्
पृथिव्यादिभ्यो भिद्यते तथा परमाणुत्वादणवोऽपि तेभ्यो भिद्यन्त
इत्यर्थः । अन्यथेति । गगनादिकमपि पृथिव्यादिविशेष एव स्यादित्य-
र्थः । तदसिद्धेरिति । पृथिवीत्वस्य दृश्यसन्तानव्यङ्गत्वासिद्धेरित्यर्थः ।
स्यादेवमिति । परमाणौ पृथिवीत्वं न स्यादित्यर्थः । दृश्यसन्तानव्यङ्गत्वे
दोषमाह—दृश्यत्वस्येति । ननु गन्धवत्त्वे सति दृश्यसन्तानव्यङ्गत्वं स-
म्भवेदित्यत आह—गन्धादिनेति । तर्हि गन्धवत्त्वमात्रमेव पृथिवीत्वव्य-
ञ्जकमस्तु किमधिकेनेत्यर्थः । किं च गन्धसमवायिकारणत्वं किञ्चि-
दवच्छेद्यं बाधकाभावात् तज्जातिरूपमित्यणावपि तज्जातिरित्याह—
गन्धेति । गन्धश्च परमाणौ तत्कार्यपरम्परगन्धानुमेय एवेति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पृथिवीत्वमपि बाधितमित्यर्थः । अन्यथेति । यदि गन्धादिव्यङ्ग्यं पृथि-
वीत्वं परमाणौ स्यात्तदा रूपविशेषादिव्यङ्ग्यं ताम्रत्वादिकमपीति
तदपि परमाणौ स्यादित्यर्थः । तदसिद्धेरिति । दृश्यसंस्थानविशे-
षाभिव्यङ्ग्यत्वासिद्धेरित्यर्थः । दृश्यत्वस्येति । दृश्यसंस्थानवत्त्वस्येत्यर्थः ।
'व्यभिचारित्वात्' अतिव्यापकत्वादित्यर्थः । अव्यापकत्वमपि मन्त-
व्यम् । पार्थिवत्रसरेणवयवसंयोगात्मकस्य संस्थानस्यादृश्यत्वात् ।
गन्धादिनेति । विशेषणमात्रस्याभिव्यञ्जकत्वे विशेष्यवैयर्थ्यादित्यर्थः ।
परमाणोरपृथिवीत्वे बाधकमाह—गन्धसमवायीति । परमाणौ यदि पृथि-
वीत्वं न स्यात् गन्धसमवायिकारणत्वं न स्यादित्यर्थः । एतन्मूल-

अन्यथा गन्धसमवायिकारणत्वानुपपत्तेः । गन्धस्नेहभास्वरूपापाकजस्पर्शेन क्षितित्वादिजात्यनुमानात्, स्फटिकादिजातेश्च गुणविशेषस्य व्यवस्थापकस्याभावात्, दृश्यसंस्थानव्यङ्ग्यत्वेनाणुषु तदनुमानविरोधात् ।

इति परमाणुः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भावः । अन्यथेति । अवच्छेदकं विनेत्यर्थः । पृथिवीत्वव्यञ्जकमुक्तमपि जलत्वादिव्यञ्जकसाधारण्येन पुनराह—गन्धेति । ननु गन्धस्य परमाणावपि जन्यत्वात् तत्समवायिकारणतावच्छेदिका पृथिवीत्वं जातिः सिध्यतु, जलादौ तु स्नेहादीनां परमाणुषु नित्यत्वात् कथं तत्समवायिकारणतावच्छेदकं जलत्वादि भवेदिति चेन्न, जलाद्यवयविनि स्नेहादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया जलत्वादिकं प्रसाध्य जलादिपरमाणवः स्वोपादेयवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमन्त इति साधनीयमिति भावः । ननु स्फटिकत्वादिकमपि गुणविशेषव्यङ्ग्यमिति परमाणावपि तद्गुणसत्त्वात् स्फटिकत्वादिकं स्यादित्यत आह—स्फटिकेति । स्फटिकत्वादेः संस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वं संस्थानविशेषश्च

न्यायलीलावतीप्रकाशः

व्याप्तिं साधयति—अन्यथेति । पृथिवीत्वजातेर्गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेनैव सिद्धेरित्यर्थः । स्नेहेति । परमाणौ स्नेहादेर्नित्यत्वेऽपि यथैव तज्जातयः सिद्ध्यन्ति तथोपपादितमधस्तम् । गुणविशेषस्येति । रूपविशेषस्य प्रस्तरविशेषसाधारण्यादित्यर्थः । दृश्यसंस्थानेति । न च स्फटिकत्रसरेणावव्याप्तिः, तदवयवसंयोगस्यादृश्यत्वादिति वाच्यम्, संस्थानविशेषस्यैव व्यञ्जकत्वेन विवक्षितत्वात् दृश्यत्वस्य तत्परि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्रुतबहुत्वसङ्ख्याया महत्त्वारम्भाविरोधः । तथापि प्रचयस्य किञ्चिदवयवावच्छिन्नसंयोगात्मकस्य महत्त्वविशेषं प्रति कारणतया यद्विशेषयोरिति न्यायेन सावयवसंयोगत्वेन महत्त्वसामान्यं प्रति कारणतेति भाव इति मिश्राः । तदयुक्तम् । उक्तन्यायेनाऽवयवसंयोगत्वेनैव कारणताग्रहात् । वयं तु सामग्येव द्यणुके मानं परमाणु-

शब्दो गुणो, जातिमत्त्वे सति अस्मदादिबाह्याचाक्षुषप्रत्य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

परमाणुषु नास्तीति न तत्र स्फटिकत्वादि । तत्सत्त्वे वा तज्जातीय-
परमाण्वारब्धानां घटादीनामपि स्फटिकत्वादिकं स्यात् । न हि तन्मू-
लभूताः परमाणवो न द्रव्यान्तरमारभन्ते । अत एव द्रव्यत्वसाक्षाद्या-
प्यजातेरेव सत्ताद्रव्यत्वातिरिक्तायाः परमाणुवृत्तित्वाभ्युपगमे दधि-
त्वदुग्धत्वादीनामपीयमेव गतिः ।

आकाशसाधनाय पीठमारचयति — शब्द इति । जातिमत्त्वे सतीति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

चायकत्वमात्रत्वात् । स च संस्थानविशेषः प्रस्तरविशेष एव रत्न-
शास्त्रजज्ञानसचिवचक्षुर्वेद्यः । न च स्फटिकसमवायिकारणतावच्छे-
दकत्वेन स्फटिकत्वसिद्धेस्तदपि परमाणौ स्यात् स्फटिकत्वस्यैक-
निरूपितकार्यत्वकारणत्वावच्छेदकविरोधात् ।

जातिमत्त्वे सतीति । नन्विदं यथाश्रुतं स्पर्शनप्रत्यक्षे घटे कर्मणि चा-
नैकान्तिकम् । अथाचाक्षुषपदेन चाक्षुषज्ञानाविषयत्वं विवक्षितं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्रव्यसंयोगदशायां समवायिकारणासमवायिकारणादीनां सत्त्वे त-
द्रव्योत्पत्तेरावश्यकत्वात् । महत्त्वे च तस्य कारणाभावादर्थान्तद्वाद्युक्ते
तस्य निष्प्रयोजनत्वशङ्कया आरम्भकत्वे सति द्वाभ्यामारम्भपक्षेऽपि
तथा । तस्यापि द्वाणुकत्वाविशेषादिति तैत्तिभिरारम्भाभ्युपगमे त-
त्रैव त्रसरेणुत्वेन द्वाणुकत्वेन च कार्यकारणभावव्यवस्थितौ न परमाणु
भिरपि तदारम्भस्तत्र तेषां स्वरूपायोग्यत्वादिति ब्रूमः । 'महत्त्वे'जन्य-
महत्त्वे(?) । रत्नेति । स्थूलस्फटिकादिविति शेषः । वस्तुतः शास्त्रापेक्षपद-
विशेषसङ्केतप्रहाजुगता तु जातिरध्यक्षैव तद्विनापीति द्रष्टव्यम् । सम-
वायिकारणत्वेन तद(वच्छेद ?) केनेत्यर्थः । स्फटिकत्वेति । यद्यपि जन्य-
स्फटिकत्वेन कार्यता स्फटिकत्वेन च कारणतेति नोक्तदोषः, तथापि
स्फटिकत्वादेः परमाणुवृत्तित्वे तदारब्धभस्मन्यपि तदापत्तिः, परमा-
णुवृत्तिजातेस्तदारब्धपरम्परावृत्तित्वनियमात् । अत एव गन्धविशे-
षाद्यभिव्यङ्ग्यमपि कस्तूरिकात्वादिकं न परमाणुवृत्तीति भावः ।

यथाश्रुतमिति । अचाक्षुषं यत्प्रत्यक्षं तद्विषयस्वरूपमित्यर्थः । अथेति ।

क्षत्वात् गन्धवत् । यदि तु निरवयवद्रव्यं(१) स्यात् बाह्येन्द्रियग्राह्यं न स्यात् । निरवयवद्रव्यस्य बाह्येन्द्रियाग्राह्यत्वेन प्रतिबन्धात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नोत्वादौ व्यभिचारवारणाय चक्षुरग्राह्यत्वे सति बाह्यप्रत्यक्षत्वादिति हेत्वर्थः । तेन कर्मणि घटादौ च त्वगिन्द्रियग्राह्ये न व्यभिचारः । बाह्यपदमात्मव्यावर्त्तनार्थमिति तिमिरोत्पन्नकर्मव्यक्तौ च चक्षुर्ग्रहणयोग्यत्वादेव न व्यभिचारः । अन्यथा तस्य स्पर्शानत्वमपि न स्यात् । शब्दद्रव्यत्ववादिनमाशङ्क्य निराकरोति—यदि त्विति । शब्दो द्रव्यं भवन्निरवयवं वा स्यात् सावयवं वा । आद्य आह—यदि त्विति । सावयवं त्ववयवानुपपत्तिपराहतमिति भावः । शब्दो ह्याश्रयतया

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तदा तिमिरोत्पन्नकर्मव्यक्तौ व्यभिचारः । अथास्मदादिबाह्यचाक्षुषवृत्तिजात्यनाधारत्वं हेत्वर्थस्तथापि प्रत्यक्षासमवेतनिरवयवेन्द्रियमात्रवेद्यान्यत्वमुपाधिः । मैवम् । निरवयवद्रव्यस्य बाह्येन्द्रियाग्राह्यत्वलक्षणविपक्षबाधकेन हेतोः साध्याव्यापकत्वात् । तद्व्यापकतयोपाधेः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अचाक्षुषत्वे सति बाह्यप्रत्यक्षविषयत्वं हेतुरित्यर्थः । तदेति । चाक्षुषत्वं यदि फलोपाधानं तदेवं दूषणम् । अस्मदादीति । अस्मदादिबाह्यप्रत्यक्षत्वे सति सत्ताद्रव्यत्वगुणत्वभिन्नचाक्षुषवृत्तिजात्यनाधारत्वादि-त्यर्थोऽन्यथा यथाश्रुते स्वरूपासिद्धेः । अत्र सत्यन्तमात्मन्युत्तरप्रतीकं चोक्तस्थले व्यभिचारवारणाय । तत्र कर्मत्वघटत्वादेस्तादृशजातेः सत्त्वात् । प्रत्यक्षशब्दमात्रस्य पक्षत्वमतो नाद्यान्यशब्दयोर्भागासिद्धिः । परमते स्वमते चासिद्धिवारणाय द्रव्यगुण(२)भिन्नेति । न च व्यर्थविशेषणता । प्रत्यक्षासमवेतेति । ज्ञानादौ साध्याव्यापकत्वनिरासाय प्रत्यक्षासमवेतेति ते(वे?)द्यविशेषणम् । मनोवेद्यतया वायुस्पर्शादौ साध्याव्याप्तेराह मात्रेति । जलपरमाणुरूपादौ चेन्द्रियावेद्यत्वादेवोपाधिरिति न साध्याव्यापकता । अत एवेश्वरज्ञाना(दा?)वपि न साध्याव्यापकता । निरवयवेति । शब्दस्य गुणत्वव्यति-

प्रत्यक्षत्वे सति अकारणगुणपूर्वकत्वात्, अयावद्द्रव्यभावित्वात्,

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

आकाशमाक्षिपेत् तत्रान्यथासिद्धिं निराचष्टे—प्रत्यक्षत्वे सतीति । परमाणुगुणेषु व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षत्वे सतीति । स्वसमवायिकारणमात्रासमवेतगुणासमवायिकारणकत्वमकारणगुणपूर्वकत्वम् । वस्तुतः कारणगुणपूर्वकत्वेन ये परिभाषिता रूपरसादयोऽपाकजास्तदन्यत्वादिति हेत्वर्थः । अयावदिति । समानाधिकरणध्वंसप्रति-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

साध्याव्यापकत्वात् । प्रत्यक्षत्वे सतीति । नन्वत्र यत्किञ्चित्कारणगुणपूर्वकत्वाभावो विवक्षितः शब्दकारणगुणपूर्वकत्वाभावो वा । उभयथाऽप्यसिद्धिः । बाह्येन्द्रियाप्रत्यक्षत्वं चोपाधिः । मैवम् । स्वाश्रय(१)समवेतगुणासमवायिकारणकत्वादिति विवक्षितत्वात् । उपाधेश्च साध्याव्याप्यसाधनाव्यापकत्वेन साध्याव्यापकत्वात् । अयावदिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रेके निरवयवद्रव्यत्वमेव स्यात्तत्र चायं प्रतिकूलतर्कपराघात इति भावः । उभयथापीति । शब्दस्य स्वकारणभेरीसंयोगादिपूर्वकत्वादिति भावः । बाह्येति । विशेषगुणवत्त्वलक्षणपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्याव्यापकोऽयमुपाधिरन्यथा घटैकत्वादौ साध्याव्यापकतापत्तेः । स्वाश्रयमात्रासमवेतेति । ननु यथाश्रुते शब्द(ज ?)शब्दे भागासिद्धिः, घटरूपादौ व्यभिचार(अ ?) । अत्र मिश्राः । स्वजनकाश्रयसमवेतगुणसमवायिकारणकान्यत्वादिति हेत्वर्थः । प्रतियोगिप्रसिद्धिश्चान्यत्रैव । न चैवं मात्रपदवैयर्थ्यं स्वसमानाधिकरणद्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्यतावच्छेदकगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमेव विशेषगुणत्वम् । प्रकृते साध्यप्रतियोगिकोऽस्ति विवक्षितमतः पृथिवीसंयोगमात्रवृत्तिकठिनसंयोगत्वस्वीकारे कठिनसंयोगे व्यभिचारवारकत्वात् । मात्रपदेन कात्स्न्यार्थकेन गुणत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्ने तादृशगुणासमवायिकारणकान्यत्वस्य लाभात् । न च संयोगे तथात्वं कारणाकारणसंयोगेनापि तज्जननात् । अत एव परमाणुगुणे व्यभिचारवारणाय नात्र प्रत्यक्षत्वे सतीति योज्यम्, मात्रपदान्तर्भावेन विवक्षितहेतोस्तद्विशेषणं

आश्रयादन्यत्रोपलब्धेश्च न स्पर्शवद्विशेषगुणः । वायुरेव यावद्देगं
चलन् शब्दनिमित्ततयाऽभ्युपगतोऽस्त्वाश्रयः । अणुष्वतीन्द्रियो

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

योगित्वात्, आश्रयध्वंसाजन्यध्वंसप्रतियोगित्वाद्धेत्यर्थः । प्रत्यक्षत्वे
सतीत्यत्रापि योज्यम् । आश्रयादिति । असमवायिकारणविशेष्यकप्र-
त्यक्षाविषयत्वादित्यर्थः । गन्धस्पर्शान्यत्वेन हेतुर्विशेष्यस्तेन वित-
तचम्पकादिगन्धवायूपनीतशीतस्पर्शे न व्यभिचारः । प्रत्यक्षत्वे
सतीति योजनान्न परमाणुगुणे व्यभिचारः । उक्तहेतूनां स्वरूपा
सिद्धि शङ्कते—वायुरेवेति । अणुष्विति । तथा च कारणगुणपूर्वकत्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्रव्यध्वंसाजन्यध्वंसप्रतियोगित्वादित्यर्थः । अत्रापि प्रत्यक्षत्वे सतीति
योज्यं तेन परमाणुगुणेन व्यभिचारः । आश्रयादिति । ननु यद्याश्रयाति-
रिक्तीनिष्ठतयोपलभ्यमानत्वादित्यर्थस्तर्ह्यसिद्धिः । वीणायां शब्द इत्य-
नुभवात् । अथाश्रयं विनोपलभ्यमानत्वादित्यर्थस्तदा गन्धादौ व्य-
भिचारः । अत्राहुः । अत्रान्यत्रशब्दो विनार्थः, तेनाश्रयं विनोपल-
ब्धियोग्यत्वादित्यर्थः । अयोग्याश्रयकत्वादिति यावत् । अत्र स्पर्श-
गन्धान्यत्वेन हेतुर्विशेष्यः, तेन वायुस्पर्शचम्पकाद्यधिवासाधारवित-
तद्रव्यस्यायोग्यत्वात्तत्स्पर्शगन्धाभ्यां न व्यभिचारः । यथाश्रुतहेतूनां
स्वरूपासिद्धिमाह—वायुरेवेति । निमित्तकारणत्वेनावद्यापेक्षणीयत्वमु-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

विनाऽप्यव्यभिचारात् । यदि च पारिभाषिकविशेषगुणत्वाभावा एव
साध्यस्तदा मात्रपदमनुपादेयमेव । मूलस्य (१) प्रत्यक्षत्वे सतीत्य-
स्यानुषङ्गादेव च न परमाणुगुणैर्व्यभिचार इति वदन्ति । कश्चित्तु स्वा-
श्रयसमवेतगुणासमवायिकारणत्वादिति पाठः । तत्र च भागासिद्धौ
शङ्का (२) नास्त्येव विशेषगुणत्वसिद्ध्यनन्तरमेतत्परिशेषावतारे शब्द-
स्य त्रिविधस्यापि तथात्वस्वीकारात् । परमाणुगुणे व्यभिचारवार-
णाय मूलस्थं प्रत्यक्षत्वे सतीत्यनुषङ्गनियमिति दिक् । यावद्द्वयं भव-
नमुत्पत्तिः सत्त्वं वा द्वयमपि घटरूपे नास्ति (इति?) व्यभिचार-
इत्यत आह—द्रव्येति । अत्र द्रव्यपदमनर्थकमपि विशिष्टाभावसम्पा-
पकतया न दोषाय । तेनेति । अगृह्यमाणशब्दे भागासिद्ध्यनिरासाय

ध्वनिरस्तु, स्थूलेष्वैन्द्रियकः कारणगुणपूर्वकः । स चोत्पत्तौ भेरीदण्डाद्यभिघातसापेक्षो (१) यावद्द्रव्यभावी च आश्रय (२) एवोपलभ्यते चेति किमसङ्गतमिति चेन्न, शब्दस्य विशेषगुणत्वे सति त्वगिन्द्रियावेद्यत्वेन रूपादिवदवायवीयत्वात् । न दिक्कालमनोगुणः प्रत्यक्षत्वात् रूपवत् । नात्मनो बाह्येन्द्रियवेद्यत्वात् (३) ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मेवेति भावः । स चेति । सर्वदोषलब्धिवारणाय द्वितीयस्य हेतोरसिद्धिमाह—यावद्द्रव्यभावीति । तृतीयहेतोरसिद्धिमाह—स्वाश्रय एवेति । एतच्च वायुप्रत्यक्षवादिमते । शब्दस्येति । शब्दो न वायुगुणः प्रत्यक्षत्वे सति त्वगिन्द्रियावेद्यविशेषगुणत्वाद् रूपादिवदित्यर्थः । न दिक्कालेत्युपलक्षणं नात्मगुणो वहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् श्रोत्र-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कम्, अणुष्वतीन्द्रिय इत्यनेनाद्यस्य हेतोरसिद्धिरुक्ता । स चेत्यनेन कारणगुणपूर्वकत्वे शब्दस्य सर्वदोषोत्पत्तिर्निराकृता । एतच्चोपपत्तिसौकर्यादुक्तं शब्दानुत्पत्तिकाले भेरीदण्डोदीरिते वायौ मानाभावात् । शब्दस्येति । स्पर्शेतरविशेषगुणत्वादित्यर्थः । 'अवायवीयत्वं'

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

योग्यतागर्भत्वम् । एवमपि रसे व्यभिचार इत्यत आह—अयोग्येति । उपलब्धियोग्यत्वमात्रमनुषज्जनीयमन्यथा परमाणुगुणैरेव व्यभिचारापत्तेः । यद्यप्याश्रयं विनेत्यस्य आश्रयासन्निकर्ष इत्यर्थे तस्मिन्सति प्रतीयमानत्वादिति ऋजुरेव हेतु (ः?) सम्यक् तथापि वर्णावच्छिन्न-नभःश्रोत्रतापक्षे स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थमुक्तम् ।

यथाश्रुतेति । चरमविवक्षितहेतोस्तथापि स्वरूपासिद्ध्यसम्भवाद्यथाश्रुतेत्युक्तम् । यथाश्रुते वायुपरमाणुस्पर्शव्यभिचारादन्यथा व्याचष्टे—स्पर्शेतेवे[रे ?]ति । ननु (अ ?) वायवीयत्वमवायुजन्यत्वं वायु(यव?)जन्यत्वं वा । आद्ये सिद्धसाधनमन्त्ये व(च?)वाद्य इत्यत

(१) भेरीदण्डादिसा० । (२) स्वाश्रय इति कण्ठाभरणसम्मतः पाठः ।

(३) बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वात् ।

तदाकाशमितरेभ्यो भिद्यते शब्दसमवायित्वात् । न यदेवं न तदेवं यथा घटः । इति [आकाशः ।]

ननु कालसत्त्वे किं प्रमाणम्, अध्यक्षमनुमानं वा । नाद्यः । अरूपत्वे(१)नानध्यक्षत्वात्, प्रतिभासाभावाच्च । न द्वितीयः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ग्राह्यत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । तदाकाशमिति । शब्दाश्रयतया यत् सिद्धमित्यर्थः ।

शब्दः कचिदाश्रित इति सामान्यतोदृष्टात् परिशेषसहकृतात् सिद्धमित्यन्ये । यद्यपि साध्याप्रसिद्धिः न हीतरभेदोऽयं कचित् सिद्धो यदाकाशे साध्येत पृथिव्यादावितरभेदस्य साध्यस्य घटादौ कथञ्चित् प्रसिद्धत्वात् तथापि पृथिव्यादिभेदानां जलादौ प्रसिद्धानां प्रत्येकं मेलकस्य साध्यत्वादित्यर्थः ।

कालसत्त्व इति । यौगपद्यादिप्रत्ययहेतुसत्त्व इत्यर्थः । अरूपित्वेनेति । अरूपवहिर्द्रव्यत्वेनेत्यर्थः । वहिर्द्रव्यत्वं च सामान्यतः सिद्धमेवेति भावः । प्रतिभासेति । अयं घटवदयं काल इत्याकारप्रतिभासाभावाच्चेत्यर्थः । केचिदरूपत्वे हेतुरयमित्याहुः । तत्र चकारास्वरसः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वायुविशेषगुणत्वानाश्रयत्वमित्यर्थः । तदिति । शब्दः समवायिकारणजन्यो भावकार्यत्वादिति सामान्यतोदृष्टादुक्तपरिशेषसहायाद्यत्तिसिद्धमित्यर्थः । नन्वितरभेदः पृथिव्यादिचतुर्दशप्रतियोगिकान्योन्याभावः तस्याप्रसिद्ध्या कथं व्यतिरेकनिरूपणम् । अत्राहुः॥ पृथिव्याद्यन्योन्याभावा अष्टावष्टसु प्रसिद्धा एकत्राकाशे साध्यन्ते अतो नाप्रसिद्धिः ।

अरूपित्वेनेति । आत्मभिन्नारूपिद्रव्यत्वेनेत्यर्थः । रूपमेवास्य न कुत

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

आह—वायुविशेषेति । पृथिव्यादीति । गुणादिभेदस्योभयसिद्धत्वादष्टकेत्युक्तम् । तदसिद्धौ त चतुर्दशभेदाश्चतुर्दशसु प्रसिद्धा इति द्रष्टव्यम् । इदमुपलक्षणं इतरे आकाशानिष्ठभेदप्रतियोगिनः शब्दानाश्रयत्वादित्येवमपीतरभेदानुमानं द्रष्टव्यम् । साध्यप्रसिद्धेर्घटादावेव सुल-

लिङ्गाभावात् । परापरादिषट्कं लिङ्गमिति चेत्, न, परापरत्वे(१)

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नाद्य इति । कालेनाध्यक्षं प्रमाणमित्यर्थः । अरूपत्वेन विषयस्यैवानध्यक्षत्वादिति हेत्वर्थः । तथा च न साध्याविशेषः । न च वैयधिकरण्यमनध्यक्षे विषयेऽध्यक्षं न मानमिति कथञ्चित् सामानाधिकरण्योपपत्तेः पञ्चमीप्रयोग(: ?)साधुस्तथाच साध्यानुवादमात्रमिदमित्येके । पञ्चम्या प्रमाणसामान्याभावः सूचितस्तेन विशेषाभावः सुप्रतिपद इत्यपरे । परापरेति । परापरव्यतिरेकयोगपद्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इत्यत आह—प्रतिभासेति । चः पुनरर्थे । अरूपत्वं पुनारूपवत्त्वेनाप्रतिभासादित्यर्थः । यद्वा अनध्यक्षत्वेन स्वरूपयोग्यताविरह उक्तः प्रतिभासाभावेन च साक्षात्काराभावः । ननु नाद्य इत्यत्र यदि प्रमाणाभावः साध्यः, तदाऽनध्यक्षत्वादिति व्यधिकरणो हेतुः । अथ प्रत्यक्षविषयत्वाभावः साध्यस्तदा साध्यावैशिष्ट्यम् । अत्र नाद्य इति साध्यमेवाऽनूदितमनध्यक्षत्वादित्यनेन पञ्चमीनिर्देशश्च प्रमाणाभावमात्रसूचनाय । यावद्विशेषाभावस्य सामान्याभावहेतुत्वादिति सम्प्रदायविदः । परत्वापरत्वे इति । परत्वापरत्वयोः समवायिकारणत्वा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भत्वात् । हेतुहेतुत्वे चकारानुपपत्तिरत आह—कः (च ?) पुनरिति । यद्वेति । तथा च साध्यसमुच्चयार्थकभावेऽपि तयोर्लिङ्गत्वं व्याप्यत्वम् । तच्च व्यापकनिरूप्यम् । तच्च एव चकार इति भावः । व्यधिकरण इति । प्रमाणाभावस्यात्मादिनिष्ठत्वाद्धेतोश्च कालवृत्तित्वादिति भावः । सम्प्रदायविद इति । अत्र करणविशेषविषयत्वाभावः (साध्यः ?) फलाविषयत्वं हेतुः । यद्वा फलाभावः साध्यो योग्यताविरहो हेतुरिति वृथा कुसृष्टिव्याख्यानमित्यस्वरसो द्रष्टव्यः । यथाश्रुते परत्वापरत्वयोरेव समवायित्वं प्रतीयत इत्यन्यथा व्याचष्टे—परमाणु (परत्वा ?) परत्वयोरिति । समवायि-

तत्समवायितया वा लिङ्गं (१) तदसमवायितया (२) तन्निमित्ततया वा । नाथः । “दिकालयोः पञ्चगुणवत्त्व”मिति भाष्य(३) विरोधात् । नेतरः । संयोगस्यैव तादृशत्वात् । सन्निकृष्टादिबुद्धेरेव तन्नि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यौगपद्यच्चिरक्षिप्रप्रत्ययषट्कमित्यर्थः । समवायि=येति । समवेततयेत्यर्थः । तदसमवायि=येति । तस्यासमवायिनः कार्य्यतयेत्यर्थः । तान्निमित्तेति । तन्निमित्तं ययोस्तत्तुल्येत्यर्थः । तथा च कालः परत्वापरत्वे प्रति समवायिकारणमसमवायिकारणं निमित्तकारणं वेति विकल्पार्थः । असमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वमग्रे दूष्यमित्याशयः । पञ्चगुणत्वमिति । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागा एव भाष्यकृता कालगुणा-उक्ता न तु परत्वापरत्वे अपीत्यर्थः । संयोगस्येत्युपलणं द्रव्यस्यासमवायिकारणत्वाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । सन्निकृष्टादात्यादिपदं विप्रकृष्टग्रहणार्थम् । बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वं विप्रकृष्टत्वम्, अल्पतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वं सन्निकृष्टत्वम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भावेऽपि तयोर्लिङ्गत्वं व्याप्यत्वम् । तच्च व्यापकनिरूप्यम् । तच्च व्यापकं समवायिकारणतयेत्यर्थः । तत्समवायितयेति पाठे तत्र समवेततयेत्यर्थः । तदसमवायिकारणतयेति । स कालोऽसमवायिकारणं यस्येति विग्रहः । “तदसमवायिकार्य्यतये”ति पाठे स चासमवायी चेति तदसमवायी कालः, तस्य कार्य्यमिति विग्रहः । तन्निमित्ततयेति । स कालो निमित्तं यस्य तस्य भावस्तत्ता । असमवायिकारणसंयोगाश्रयतया कालसिद्धिश्च न पृथग्विकल्पिता आकाशसंयोग एव तयोरसमवायिकारणमित्याशयात् । सन्निकृष्टादीति । आदिपदाद्विप्रकृष्टबुद्धिः । अल्पतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वं सन्निकर्षः । विप्रकर्षस्तु बहुतरत-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

कारणत्वाभावेऽपि कालसमवायिकारणत्वाभावेऽपि । तच्च व्यापकमित्यनन्तरं कालस्येति शेषः । तद् व्यापकत्वमित्यतो न पौनरुक्त्यमिति । वस्तुतो दुषितमपि दूषणान्वरदानाय पुनराशङ्कितमि-

(१) समवायितया तल्लिङ्गं तद० । (२) तदसमवायिकार्य्यतया वा । (३) प्रज्ञस्तपादभाष्यम् ।

मित्तत्वात् न तृतीयोऽपि । सन्निकर्षाभावे (१) सन्निकृष्टबुद्धेरस-
त्त्वेन तत्सिद्ध्यर्थमवश्यं कालः स्वीकर्तव्य इति चेन्न, जगन्निमि-
त्तभूतपरमेश्वरशक्तेरेव तदुपपत्तेः । एवं यौगपद्यादिप्रत्यया अपि
न निरुपाधिसमयालम्बनाः । वैलक्षण्यानुपपत्तिप्रसङ्गात् ।
सोपाधिसमयावलम्बनत्वेन तत्सम्बन्धसिद्ध्यर्थं समयाभ्यर्थनं, त-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सन्निकर्षाभाव इति । सूर्यक्रियायाः साक्षात्सन्निकर्षो यूनि नास्ति
तेन परम्परासम्बन्धः कल्पनीयः । परम्पराघटकं च पिण्डमार्त्त-
ण्डसम्बद्धं द्रव्यं कल्पनीयम् । स च काल एवेत्यर्थः । जगन्निमि-
त्तैत्यवद्याभ्युपगमार्थम् । परमेश्वर एव शक्तिः, ईश्वरसंयोगो वा
शक्तिः । ईश्वरस्यापि व्यापकत्वे पिण्डमार्त्तण्डसंयोगसम्भवोदिति
भावः । तदुपपत्तेरिति । सूर्यक्रियासन्निकर्षोपपत्तेः । संयुक्तसंयुक्तसम-
वायोपपत्तेरित्यर्थः । ननु यौगयद्यादिप्रत्ययात् कालसिद्धिः स्यादि-
त्याह—एवमिति । सम्बन्धसिद्ध्यर्थमिति । सूर्यक्रियापरम्परासिद्ध्यर्थमि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दन्तरितजन्मत्वम् । सन्निकर्षेति । जेष्ठकनिष्ठयोः सूर्यक्रियाबहुत्वालप-
त्त्वावच्छेदबुद्धिरस्ति, सा च सम्बन्धनियता । तत्र सूर्यक्रियायाः सूर्य-
समवेतायाः पिण्डेन साक्षात्सम्बन्धाभावेन परम्परासम्बन्धार्थं
परम्परासम्बन्धघटकतया कालस्वीकार इत्यर्थः । परमेश्वरेति ।
परमेश्वर एव शक्तिः सहकारित्वात् तत एव कल्पात् संयुक्तसंयुक्त-
समवायलक्षणः परम्परासम्बन्धः सिद्ध इत्यर्थः । यद्वा परमेश्वरश-
क्तिर्ज्ञानादि तद्विषयत्वेनैव विशेषणताविशेषलक्षणसम्बन्धसिद्धिरि-
त्यर्थः । सम्बन्धसिद्ध्यर्थमिति । सूर्यक्रियायाः पिण्डस्य परम्परासम्बन्ध-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्येवापौनरुक्त्यं प्रयोजनवत्त्वादिति सारम् । संयुक्तसंयुक्तेति । तत्प्रतीति-
विषयीभूतसम्बन्धमात्रेण तत्रात्रविशेषणत्वप्रतीतिरेव तत्तत्प्रतीतौ
(२) प्रतिबन्धिका सा चात्र नास्ति । अन्यथा समवायेन नीलीद्रव्यमा-
त्रविशेषणत्वेन प्रतीयमानस्य नीलरूपस्य परम्परासम्बन्धेन पटप्र

सम्बन्धरादि(१)द्वारेणैवोपपन्नमिति समयप्रतिबन्धस्यासिद्धेः । न च परत्वापरत्वासिद्धिरपि । बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वेनैव तदुपपत्तेः । अन्यथा मध्यत्वस्यापि स्वीकारप्रसङ्गादिति भूषणः । न च तपनपरिस्पन्दानां (२)साक्षादवच्छेदकतानुपपत्तौ(३) तन्निर्वाहककालकल्पनेति वाच्यम्, कालप्रतीतौ तद्वारा विशिष्टप्रत्ययो विशिष्टप्रत्यये च कालानुमानात् [इतरेतराश्रयादिति] । अत्रोच्यते । दृश्यते तावद्विसमासादिवैचित्र्येण तपन-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्यर्थः । प्रतिबन्धस्थेति । समयं विना सूर्यपिण्डसम्बन्धासिद्धिरिति प्रतिबन्धो नास्तीत्यर्थः । परत्वापरत्वे यदि स्यातां तदा काललिङ्गता सम्भाव्येतापि त एव न प्रमाणमित्यर्थ इत्याह—न चेति । तन्निमित्तकारणीभूतबहुतराल्पतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वबुद्ध्योरेव तदुभयव्यवहारजनकत्वादित्यर्थः । अन्यथेति । यदि तादृशबुद्ध्या नान्यथासिद्धिरित्यर्थः । ननु तपनपरिस्पन्दः पिण्डावच्छेदकतया स्फुरन्तः सम्बन्धमपेक्षमाणाः कालमेव सम्बन्धमासाद्य विशिष्टप्रत्ययविषया इत्यवश्यं कालकल्पनेत्यत आह—न चेति । पूर्वं कालघटितः सम्बन्ध उक्त इदानीं काल एव सम्बन्धतया सिध्येदित्यपौनरुक्त्यम् । दृश्यते तावदिति । दिवसमासादयः सूर्यक्रियाघटितास्तथा च

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सिद्ध्यर्थमित्यर्थः । बहुतेति । परत्वापरत्वोत्पत्त्यर्थमपि नियतकारणापेक्षाबुद्धेस्तद्विषयत्वोपगमात् तत एव परापरव्यवहारोऽप्यस्त्वित्यर्थः । एवं निमित्तसन्निकृष्टादिवुद्धिकारणसम्बन्धघटकतया कालसिद्धिर्निरस्य सम्प्रति परत्वापरत्वासमवायिकारणसूर्यक्रियोपनायकद्रव्यसंयोगाधारतया कालसिद्धिर्निरस्यति—न चेति । अतो न पौनरुक्त्यम् । पूर्वं सूर्यक्रियाविशिष्टत्वादन्यथानुपपत्त्या कालानुमानमुक्तमिदानीं प्रत्यक्षत एव कालः सिद्ध्यतीत्यपौनरुक्त्यमित्यन्ये । इदानीं घट इति च प्रत्यक्षं न कालसिद्धौ मानम्, उपाधिविषयत्वात् । अन्यथा कालस्यैकत्वे क्षणमुहूर्त्तादिज्ञानानुपपत्तेरिति भावः । दृश्यते तावदिति । यद्यपि

परिस्पन्दभेदानां तत्तत्पदार्थसार्थे विशिष्टबुद्धिजनकत्वम् । ते च विशिष्टबुद्धिजनने स्वप्रत्यासत्तिमपेक्षन्ते । स्वरसतोऽप्रत्यासन्नत्वे सति(१) विशिष्टव्यवहारजनकत्वात्, चन्दने सौरभवत् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

दिवसावच्छेदः क्रियावच्छेद एव सूर्यक्रियाया अतीन्द्रियत्वेऽप्युपनीतायाः प्रत्यक्षप्रतीतौ भानं विशेषणत्वेन वाच्यम् । विशेषणता च सम्बन्धाधीना सम्बन्धश्चान्यो नास्तीति संयुक्तसंयुक्तसमवायो वाच्य इति तद्व्यटककालासिद्धिरित्यर्थः । ते चेति । तपनपरिस्पन्दा इत्यर्थः । स्वरसतोऽप्रत्यासन्नत्वं स्वरूपसम्बन्धरहितत्वम् । ननु स्वरूपसम्बन्ध एव प्रकृते स्यादत आह—स्वरसत इति । सम्बन्धान्तरमन्तरेण विशिष्टधीविषयतया स्वरूपसम्बन्धः स्यात् । प्रकृते च सम्बन्धान्तरसम्भावनैव, अन्यथा सयोगविभागावपि न स्यातामिति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सूर्यगतेरतीन्द्रियतया न तद्वैशिष्ट्यं प्रत्यक्षं तथापि ज्ञानान्तरोपनीता विशेषणत्वेन प्रत्यक्षज्ञानेऽपि भासते । न च सूर्यगतेस्तद्विशेषणत्वे नैव प्रतीतेः पिण्डविशेषणत्वेन भानं न स्यात्, इतरविशेषणत्वेनाप्रतीतौ सत्यां प्रतीतेर्विशिष्टधीहेतुत्वादिति वाच्यम्, संयुक्तसंयुक्तविशेषणत्वेनेतरविशेषणतया प्रतीत्यभावात्तथात्वेन तद्विरोधात् । सूर्यगतौ च क्षणादिविशिष्टधीः सत्तायां सद्बुद्धिवदभेदेऽपि नानुपपन्ना । रात्रौ च द्वीपान्तरवर्त्तिसूर्यगत्या क्षणव्यवहारः समर्थनीयः । ते चेति । सूर्यस्पन्दाः घटनिष्ठविशिष्टधीजनकप्रत्यासत्तिमन्तः घटविषयकविशिष्टधीजनकविशेषणत्वात् घटरूपवदित्यर्थः । स्वरसतोऽप्रत्यासन्नत्वं सम्बन्धान्तरं विना विशिष्टधीजनकत्वाभावः । विशेषणा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तीतिर्न स्यादिति भावः । द्वीपान्तरेति । वर्षान्तरेत्यर्थः । सूर्यस्पन्दा इति । घटविशेष्यकस्वविशेषणकधीजनकप्रत्यासत्तिमन्त इत्यर्थोऽन्यथा पदत्वविशिष्टधीजनकसमवायसत्त्वेनार्थान्तरापत्तेः । 'जनकविशेषणत्वात्' जनकज्ञानविषयविशेषणत्वात् । स्वरसत इति । यद्य-

स्वरसप्रत्यासत्तिरहिताश्च (१)सम्बन्धे बाधकाभावात् । परम्प-
रासम्बन्धिनश्च साक्षात्सम्बन्धविरहे सति सम्बन्धित्वात् पटसंस्त-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भावः । स्वरसेति । स्वरूपसम्बन्धरहिता इत्यर्थः । अतिरिक्तसम्बन्धे
बाधकाभावात् । तर्हि साक्षात्सम्बन्धघटक एव कश्चित् स्यात् समवा-
यवादित्याह—परम्परेति । परम्परासम्बन्धेन विशिष्टबुद्धिजनका इत्यर्थः ।
यद्यप्यापाततः सम्बन्धित्वादिति स्वरूपसिद्धिं स्वरूपसमवायादौ
व्याभिचारश्च तथापि घटासमवेतत्वे सति घटनिष्ठविशिष्टाधीजन-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सिद्धिं परिहरति—स्वरसेति । ‘सम्बन्धे’ अतिरिक्तसम्बन्ध इत्यर्थः ।
परम्परेति । यद्यपि सम्बन्धमात्रासिद्धौ तद्विशेषस्य परम्परासम्बन्ध-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पि विवक्षितहेतौ नैतद्विशेषणं तथापि यथाश्रुतमूलानुसारेण मूलो-
क्तविवरणमिदम् । विशेषणासिद्धिं परिहरतीत्यपि फक्किका मूला-
नुसारेणेति नवीनः (२) । वस्तुतः स्वरूपसम्बन्धेनार्थान्तरवारणाय
सम्बन्धिभिन्नप्रत्यासत्तित्वमेव साध्यं तथा सति घटाभावे व्याभि-
चारवारणायात्रापि तद्विशेषणमिति तदभिप्रायक एवायं ग्रन्थः ।
न चैवमग्रे स्वरूपसम्बन्धेनार्थान्तरप्रतिपादनविरोधः । सम्बन्धि-
भिन्नत्वांशेऽप्रयोजकत्वमिति तद्वहितमेव साध्यं वाच्यमित्यभिमा-
नेन तदुपपत्तेः । यथपीति । ननु ते चेत्यादिना सम्बन्धसाधनादिदम-
युक्तम् । अत एव सम्बन्धित्वादिति हेतुरसिद्ध इत्यग्रे फक्किकापि
विरुद्धा । मास्तु वा सम्बन्धसिद्धिस्तथापि नीलपटवत् प्रथमत एव
परम्परासम्बन्धसाधने विरोधाभावात्तद्विशेषस्येत्यादिफक्किकानु-
पपन्नैव । अत्र ब्रूमः । परम्परासम्बन्धिन इत्यत्र सम्बन्धिद्वय-
भिन्नाघटितविशिष्टधीनियामकस्यैव सम्बन्धपदेनाभिधानम् । त-
स्यैव च साक्षात्परस्परासम्बन्धनामकविशेषद्वयमित्यभिमानेन पूर्व-
पक्षावतारात् । तदभिप्रायेणैवासिद्ध्युद्भावनमप्यत्र । सम्बन्धत्वं
साध्ये विशिष्टधीनियामकत्वमात्रमेवोक्तमन्यथा प्रकृतानुपयोगापत्ते

घनीलत्ववत्(१) । न चेतरेतराश्रयः । सति सम्बन्धेऽवच्छेद्या-

न्यायलीलावतकिण्ठाभरणम्

कानात्मसमवेतभावत्वादिति हेतुः । नीलत्ववदिति । घटनिष्ठनीलगुणसमवेतनीलत्वजातिवदित्यर्थः । न चेति । सम्बन्धासिद्धौ विशिष्टधीस्तस्यां च सम्बन्धासिद्धिरित्यन्योऽन्याश्रय इत्यर्थः । विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षात् स्वरूपसन्निरिव सम्बन्धो विशिष्टज्ञानं जनयति न तु ज्ञात इति नान्योऽन्याश्रय इत्याह—अवच्छेदेति । अवच्छेदकदृश्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्यापि सिद्धिस्तथापि सम्बन्धपरम्परया विशिष्टधीजनका इति साध्यार्थः, तथापि सम्बन्धित्वादिति हेतुरसिद्धः । साक्षात्सम्बन्धाभावश्च यदि संयोगसमवायाभावः, तदा स्वरूपसम्बन्धे समवायादौ व्यभिचारः, अन्यश्च वक्तुमशक्यः । अत्राहुः समवेतत्वे सति घटनिष्ठबुद्धिजनकत्वे च घटासमवेतत्वादित्यत्र तात्पर्यम् । नीलत्ववदिति । नीलरूपवृत्तेजातिवदित्यर्थः । सति सम्बन्ध इति । यथार्थविशिष्टज्ञाने योग्यविशेष्यसन्निकर्षो विशेषणज्ञानं तयोः सम्बन्धः स्वरूपसन्नित्येव

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रिति सम्बन्धपरम्परावत्त्वमेव साध्यमित्यभिसन्धानेन सिद्धान्तः । सम्बन्धपरम्परेति । विपरिवर्त्तनस्य च परम्परासम्बन्धनामकसम्बन्ध एव साध्य इति भ्रमनिराकरणं प्रयोजनम् । हेत्वसिद्धिरपि यथोक्तमिसन्धानेनैव निरस्येत्यग्रे तथैव हेतुरुक्तः । अन्यथे(क्षे ? ति) यद्यपि सम्बन्धिद्वयमिन्नाघटितसम्बन्ध एव साक्षात्सम्बन्ध इति तदभावो निर्वक्तुं शक्यत एव तथापि स्वरूपसम्बन्धशङ्कया निरुक्तमप्यसिद्धमेवेत्यभिसन्धानेनैतदुक्तम् । समवेतत्वे सतीति । घटनिष्ठध्वंसे व्यभिचार इत्याद्यम् । उदासीने व्यभिचारः घटनिरूपितपरम्परासम्बन्धवत्त्वस्यैव साध्यत्वादिति द्वितीयम् । तस्य च घटविशेष्यकबुद्धिजनकज्ञानविषयत्वादित्यर्थोऽन्यथाऽसिद्धेः । घटत्वे व्यभिचार इति तृतीयम् । असमवेतत्वेनासंयुक्तत्वमप्युपलक्षितमतो न संयुक्तपटे व्यभिचारः । एवमपि घटज्ञाने व्यभिचार इति गुणभिन्नत्वम-

वच्छेदक दृश्यतयैव (१) विशिष्टव्यवहारदर्शनात् । समवायाती-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तापदेन विशेषणज्ञानमात्रमभिमतम् । नन्वेतावता पिण्डतपनपीरस्प-
न्दयोः संयुक्तसमवायः पृथिव्यादिनैव सिध्येदिति न कालसिद्धिरि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

हेतुर्न तु सम्बन्धज्ञानमपीत्यर्थः । एतदेव स्फुटयति - समवायेति ।

ननु विशेषणतासम्बन्धेनैव सिद्धसाधनम् । न च विशेषणता सम्ब-
न्धान्तरनियता घटाभावभूतलयोस्तदभावात् । भावत्वे सतीत्यपि न
घटज्ञानयोरनेकान्तात् अस्तु वा सम्बन्धः साक्षादेव पिण्डसूर्यकर्मणोः
स एव कालस्तस्य द्रव्यत्वे तद्यापकसंख्याद्यनेककल्पनापत्तौ गौर-
वात् तथा च साक्षादसम्बन्धोऽसिद्धः । नापि परत्वापरत्वासमवा-
यिकारणसंयोगाश्रयतया कालसिद्धिः, सूर्यकर्मण एवासमवायिकार-
णत्वसम्भवात् । न च पिण्डेन तस्यासम्बन्धान्न तत्त्वं कालस्यैव
तत्सम्बन्धरूपत्वात् । न चातीतत्वात् सूर्यकर्मणस्तदभावः परत्वाद्युत्प-
त्यव्यवहितपूर्वं सदेव कर्मासमवायिकारणम्, अतीतकर्मविषयापेक्षाबु-

न्यायलीलावतीप्रकाशविष्टिः

पि विशेषण (म् ?) नीलत्वजातिश्च दृष्टान्त इत्यवधेयम् । सम्बन्धज्ञा-
वमपीति । अत्र न हेतुरुपलक्षणम् । सम्बन्धविशिष्टबुद्धौ विषयो-
ऽपि नेति द्रष्टव्यम् । सिद्धसाधनमिति । सूर्यस्पन्दानुमान इति शेषः ।
एवं च परम्परासाधनमयोजकमिति भावः । ननु लाघवादेवानु-
गतपरम्परासम्बन्धः समवायवत् सिद्धयतीत्यरुचेराह - अस्तु
वेति । नन्वेवं कालः सिद्ध एवेत्यत आह - तस्येति । द्रव्यात्मकः का-
लः तथाप्यसिद्ध एवेति भावः । तथा वेति । इदं च यथाश्रुतहेत्वनु-
सारेण यथानिरुक्तहेतौ वा प्रयोजकत्वमिति भावः । नापीति । तथा
च संयोगाधिकरणतया तत्सिद्धौ द्रव्यत्वं सिद्धमेव तस्येति
भावः । कालस्यैवेति । सम्बन्धत्वेनागतस्य द्रव्यभिन्नस्येत्यर्थः । न
च कार्यकारणान्यतरैकार्थसमवायस्यासमवायिकारणतानिर्वा-
हकस्य कालात्मकसम्बन्धस्वीकारेऽप्यस्वीकारात्कथं सूर्यगतेः

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्विर्निमित्तकारणमित्यदोषात् । अस्तु वा संयोग एव तथा तथाप्याका-
शसंयोगस्यैवासमवायिकारणत्वसम्भवेऽधिके मानाभावात् । अत्राहुः
सूर्यकर्मणा पिण्डेन साक्षात्सम्बन्धे नत्र चलतीति प्रतीतिप्रसङ्गः ।
न च कर्मसमवाये तथा प्रथते, अयं तु तद्विलक्षण एव सम्बन्ध इति
वाच्यम्, अद्रव्यनिरूपितस्यातिरिक्तसाक्षात्सम्बन्धस्य समवायत्व-
व्याप्तेः । किञ्च कालाख्यसम्बन्धस्यानित्यत्वे कर्मण्यभावापत्तेः, त-
न्नित्यतायां नित्यसम्बन्धस्य समवायत्व एव पर्यवसानात् । तथा च
साक्षादसम्बन्धसिद्धौ कर्मविशिष्टज्ञानस्य कर्मातिरिक्तसम्बन्धापे-
क्षत्वनियमात् पिण्डेन तादृशसम्बन्धबुद्धौ हेतुविशेषणासिद्धिनि-
रासात् । परम्परासम्बन्धे च सिद्धे तद्घटकत्वेन कालसिद्धिः । न च
विशेषणनासम्बन्धेन विशिष्टप्रतीतिः स्वरूपसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धे
बाधकमन्तरेणाद्रव्यस्य तदसमवायिनि विशेषणतायाः परम्परा
सम्बन्धेन व्याप्तत्वात् सूर्यक्रियायाः पिण्डेन सहाश्रयघटितसम्ब-
न्धकल्पनात् । नापि घटवृत्तिजातिसामानाधिकरण्यमेव सम्बन्ध

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

समवायिकारणत्वमिति वाच्यम्, तादृशानित्यसम्बन्धमात्रस्यैव
लाघवेन तथात्वात् । नित्यसम्बन्धतायाः समवायिनिर्व-
चने कालात्मकसम्बन्धसिद्धौ तद्विज्ञत्वविशेषणादाने तद्भा-
वकमानबाधादसिद्धौ च तद्विज्ञत्वाज्ञानाच्च । अद्रव्येति । घटपटसंयो-
गेऽतिप्रसक्तिरित्यद्रव्यनिरूपितेति । घटादावतिप्रसक्तिरिति सम्ब-
न्धस्येति । परम्परासम्बन्धत्वेऽतिप्रसक्तिरिति साक्षादिति । वस्तुतो
लाघवान्नित्यसम्बन्धमात्रादेव चलतीति प्रतीतिरिति तत्त्वम् । कर्म-
णीति । तस्य जन्यधर्मानाश्रयात्वादिति भावः । कर्मेति । असाधार-
ण्येन कर्मणि(१) आधेयताज्ञानस्येत्यर्थः । यथाश्रुते कर्मविशिष्टा-
भावज्ञानादिप्रतीतौ स्वमते कर्मविशिष्टकालप्रतीतौ च व्यभिचारा-
पत्तेः । हेतुविशेषणेति । इदं च मूलानुसारेणेति स्मर्तव्यम् । कर्मेत्यादि-
व्याप्तिविरोधेनार्थतो निराकृतमपि व्याप्त्यन्तरविरोधदानाय शङ्कते-
न च विशेषणतेति । स्वरूपेति । घटाभावविशेषणतया(२) व्यभिचार
इत्यन्तरेणेत्यन्तम् । पुरुषे दण्डविशेषणतायां व्यभिचार इत्यद्रव्य-

न्द्रियत्वे शीतलं जलमिति वत् । पिण्डतपनपरिस्पन्दयोश्च संयुक्त-
संयोगिसमवायात्मनि परम्परासम्बन्धेन तावत्पृथिव्यादिकं हेतुः ।
तपनपिण्डाभ्यामसंसर्गात् । न च भास्कर(१)करनिकरस्तथा ।
तदभावेऽपि गृहनिखातपदार्थेषु मासाद्यवच्छेदात्(२) । न चा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्यत आह— पिण्डेति । तदभावेऽपीति । अहस्करकरसंसर्गाभावेऽपीत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्तादृशी जातिर्लाघवादकैव कल्प्या । न चैवमवयविमात्रवृत्तिरेकैव
जातिरस्ति पृथिवीत्वादिना सङ्करापत्तेः । नापि द्रव्यमात्रवृत्तिः द्र-
व्यत्वेन सहान्यूनानतिरेकापत्तेः । द्रव्याद्रव्यवृत्तित्वे च सत्तया
सहान्यूनानतिरेकापत्तेः । संयुक्तसंयोगीति । न च संयोगद्वयघटितः स-
म्बन्धो न संयोगत्रयघटित इत्यत्र विनिगमकाभावः, विभुद्रव्यस्य स-
म्बन्धघटकत्वे संयोगद्वयस्यावश्यं वाच्यत्वात् तस्यैव सम्बन्धघ-
टकत्वात् । न चाकाशेति । ननु किमत्र साध्यं परत्वापरत्वविशेषं प्र-
त्येतयोनिर्मितकारणत्वविरहो वा तदसमवायिकारणसंयोगाना-
श्रयत्वं वा पिण्डसंयोगसमानाधिकरणसूर्यसंयोगाहित्यं वा । ना-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः ।

स्येति । घटरूपविशेषणतायां व्यभिचार इति तदसमवायिनीति ।
न चातिरिक्तद्रव्यकल्पनागौरवमेव बाधकम्, अनुगमानुरोधेन त-
स्याबाधकत्वादप्यन्यथा समवायस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गात् । तादृशीति । इदं
च सर्वं जात्यन्तरकल्पनापक्षे दूषणं द्रष्टव्यम् । धर्मिग्राहकमानेन
जातेर्नित्यतोपनायकत्वेनैव सिद्धेराकाशादिवदिति प्रसङ्गाभावेन
जात्यन्तरस्यैव तथात्वेन शङ्कितत्वात् । यदा तु द्रव्यत्वादिकमेव पर-
म्परासम्बन्धघटकमिति ब्रूयात् तदा काश्मीरवृत्तिकुङ्कुमरागेण वारा-
णसीस्थस्फटिकमणेरुपजनप्रसङ्ग एव बाधकः । किं च तदैकस्या
उच्चायकत्वे विनिगमकाभावः, सर्वासां च तथात्वे गौरवमित्येव बा-
धकम् । न च संयोगद्वयेति । तथा च बाह्यलोकादिकर्मन्तर्भाव्य कालं
विनापि परम्परासम्बन्धः स्यादेवेति भावः । विभुद्रव्यस्येति । 'तस्यैव'

काशात्मानौ तथा, विशेषगुणवत्त्वात्, पृथिवीवत् । न चात्रा-
व्यापकत्वमुमाधिः । तुल्ययोगक्षेमयोरुपाध्युपाधिमद्भावानुपप-
त्तेः । यदि च गगनमात्मा चान्यधर्मेणान्यमवच्छिन्द्यात् काश्मी-
रवर्तिना कुङ्कुमरागेण कार्णाटचक्रवर्तिकरकमल(१)मवच्छि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तथेति । पिण्डतपनपरिस्पन्दसम्बन्धघटकावित्यर्थः । तुल्येति । साध्य-
व्यापकता ग्राहकमानाभावादव्यापकत्वं नोपाधिरित्यर्थः । अस्तु
तर्हि सन्दिग्धोपाधिरित्यत आह—यदि चेति । अवच्छिन्द्यादिति । विशिष्ट-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्यः । जगत्कर्तृस्तन्निमित्तत्वेन भागबाधात् । सूर्यस्यापि प्रत्यासत्या-
श्रयत्वेन तथात्वे व्यभिचाराच्च । न द्वितीयः । युवस्थविरपिण्डाभ्या-
मनेकान्तात् । नान्त्यः । बाधात् । मैवम् । पिण्डनिष्ठसूर्यक्रियाविशि-
ष्टप्रत्ययजनकपिण्डसूर्यसंयोगाश्रयत्वनिषेधस्य साध्यत्वात् । पि-
ण्डसूर्यसंयोगाश्रयत्वेऽपि तयोर्विशिष्टव्यतिरेकस्य विशेषणाभाव-
रूपत्वात् । विशेष्यवति विशिष्टाभावस्य तद्रूपत्वनैयत्यात् । न च
विशेषगुणवत्त्वादित्यत्र विशेषपदव्यावर्त्यः कालोऽसिद्ध इति वा
च्यम्, सामान्यतः सूर्यसंयोगोपनायकद्रव्यस्य सत्त्वेन गुणवत्त्वस्य
व्यभिचारात् । तुल्येति साध्यव्यापकोपाध्यव्याप्यत्वेन साधनस्य सा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

संयोगद्वयस्यैव लाघवात् सम्बन्धघटकत्वात् । लाघवं च संयोगत्र-
यपक्षे न संयोगद्वयस्यावश्यवाच्यतया । ननु लाघवमप्यकिञ्चित्करं
सर्वत्र संयोगद्वयेनाप्यर्थात्तरत उक्तं विभुद्रव्यस्य सम्बन्धघटकत्वे
संयोगद्वयस्य सम्बन्धघटकत्वादित्यन्वयः । तथा च लाघवात् तदपि
कल्प्यमिति भावः । ननु लीलावतीकारमतेन नोक्तदोष इत्यरुचे
राह—सूर्यस्यापीति । 'तथात्वे' परम्परानिमित्तकारणत्वे । पिण्डेति ।
जनकान्तं संयोगस्य विशेषणं बाधवारणाय । ईश्वरस्य निमित्तका-
रणत्वेऽपि तत्संयोगस्यातथात्वात् न भागबाध इति भावः । विशे-
षणाभावरूपत्वात् । एवमग्रेऽपि । सामान्यत इति । यद्यपि संयोगोप-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ध्याव्याप्यत्ववत् साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधेरपि साध्याव्यापक-
त्वसाधनादित्यर्थः । न चैवमुपाधिमात्रोच्छेदः, यत्र साध्योपाध्योर्व्या-
प्तिप्राहकमानावतारः, तत्र साध्यव्यापकतानिश्चयात् । तथापि सन्दि-
ग्धोपाधित्वेन दुषकत्वमस्त्वित्याशङ्क्य साध्यव्याप्यसाधनाव्यापक-
त्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वनिश्चयार्थं तर्कमाह—यदि चेति । नन्वेकाव-
च्छेदकस्य सकलावच्छेदकत्वे मानाभावाद्याप्त्यभावेऽत्र मूलशैथिल्यम् ।

अत्राहुः । यदि सूर्यक्रिया विशिष्टप्रत्ययप्रयोजकाकाशनिरूपितसम्ब-
न्धाश्रयः स्यात् शब्दवदाकाशातिरिक्तवृत्तिर्न स्यात् । एतद्विपर्ययश्चायं
सूर्यक्रिया न तथा आकाशातिरिक्तवृत्तित्वात् शब्दत्ववत् । तत्र यदि
कश्चिद्ब्रूयात् कुङ्कुमारुणिम्नापि गगनद्वारा कामिनिमुखमवच्छिद्यत
एव, तत्रायंतर्कः—यदि गगनमन्यधर्मेणाऽन्यमवच्छिन्धात् कश्मीरव-
त्तिना कुङ्कुमरागेण कार्णाटचक्रवर्त्तिकरकमलमवच्छिन्धात्, यः स-
म्बन्धो यदवच्छेदकतावीजं तस्य तदवच्छेदकत्वेन व्याप्तत्वात् । वस्तु-
तो मूर्त्तत्वमव्यापकत्वं वा नोपाधिस्तथा हि मूर्त्तत्वमवच्छिन्नपरिमा-
णत्वम्, अव्यापकत्वं च सकलमूर्त्तसंयोगित्वाभावः । तत्रावच्छिन्नप-
दस्य सकलमूर्त्तपदस्य च पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणत्वेन पक्षेतरत्व-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नायिका दिक् तत्र च साध्यसम्बन्धान्न व्यभिचारस्तथापि संयुज्यते
अनयेति व्युत्पत्त्या संयोगपदेन क्रियोक्ता । तथा च सामान्यतः सि-
द्धक्रियोपनायकद्रव्ये व्यभिचार इति विशेषपदमिति भावः । सूर्यक्रिये-
ति । अत्राकाशातिरिक्तमात्रवृत्तित्वाभाव आपाद्यस्तेनाकाशसंयोगा-
दौ न व्यभिचारः । एवमग्रे हेतोरपि मात्रपदं योज्यम् । केचित्तु आ-
काशसंयोगस्याप्रत्यक्षतया न विशिष्टजनकसम्बन्धाश्रयत्वमिति न
व्यभिचारइति यथाश्रुतमेव सम्यगित्याहुः । तदयुक्तम् । अविषयीभूत-
स्यापि सम्बन्धस्य यथार्थविशिष्टज्ञानमात्रजनकतया तस्यानुमित्या-
दिविशिष्टप्रत्ययजनकत्वात् । कुङ्कुमेति । तथा च तदरुणिमनि व्यभिचार
इति भावः । ननु कुतर्कानुमानयोरप्रयोजकत्वमित्युच्येराह—वस्तुत इति ।
यद्यपि दिशोऽपि व्यावर्त्तनान्न पक्षमात्रव्यावर्त्तकत्वं तथापि विशेष-
गुणवत्त्वलक्षणसाधनावच्छिन्नपक्षमात्रव्यावर्त्तकत्वमिदं शस्याप्युपाधे-
रुत्सर्गत आभासत इति भावः । वस्तुत इति साध्यव्यापकताप्राह-

न्यात् । न च कालेऽप्येष प्रसङ्गः । तस्यासिद्धावाश्रयासिद्धेः । सिद्धौ वा नियतपरधर्मोपसंक्रामकत्वेनैव (१) सिद्धेः । एकस्यैवोपाध्युपनयनसामर्थ्ये च व्यापकान्तराणामन्यथासिद्धसन्निधीनामुपाधिभेदोपनयनाहेतुत्वेऽव्यापकत्वस्य (२) साध्याव्यापकत्वेवानुपाधित्वात् । व्यापकानामपि तद्धेतुत्वाभावात् । दिगेवा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रतीतिं जनयोदित्यर्थः । एष प्रसङ्ग इति । अन्यतमधम्मणान्यत्र विशिष्टधीजनकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । 'नियतः' प्रतिनियतः । 'परधर्म'स्तपनपरिस्पन्द इत्यर्थः । आकाशात्मनोः परधर्मोपनायकत्वेऽनिष्टप्रसङ्गमुक्त्वा पूर्वोक्तोपाधेः साध्याव्यापकत्वमप्याह-एकस्यैवेति । व्यापकानामिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वदनुपाधित्वम् । ननु तथापि धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनलघीयसीति गगनात्मनोरेव सम्बन्धेनान्यत्र नियतपरनिष्ठधर्मविशिष्टधीजनकत्वस्वभावः कल्प्यताम् । किञ्च आकाशधर्मैष्वपि सूर्यक्रियावच्छेदोऽस्त्येव तत्राजसंयोगाभावात् । कालस्य संयोगानुपनायकत्वे स्वरूपेणैव वाच्यः आकाशादिसंयोगेनैव वेति तद्वदन्यत्रापि भविष्यति । मैवम् । घटनिष्ठसूर्यक्रियाविशिष्टज्ञानं नाकाशात्मघटितसम्बन्धजन्यं घटनिष्ठक्रियाविशिष्टज्ञानत्वात् घटश्चलतीतिविशिष्टज्ञानवत् । न च कालेऽप्येवं साध्यं सिद्धसिद्धिव्याघातादित्यत्र तात्पर्यात् । सिद्धौ वेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

कमानाभाव एवानेनोपलक्षितः । तत्तु तादृशस्याप्यनुपाधित्वे साध्यव्यापकताग्राहकमानाभाव एव बीजम् । अत्र तु साध्यव्यापकताग्राहको विपक्षबाधकस्तर्कोऽस्तीत्याशङ्कते--नन्वेति । ननु सामान्यतः परधर्मोऽनुपनायकत्वेन प्रमिते गगनादौ तद्विरुद्धस्वभावकल्पनालाघवसहस्रेणाप्यशक्यैवेत्यस्वेराह--किञ्चेति । 'संयोगानुपनायकत्वे' विशिष्टप्रत्ययजनकसंयुक्तसंयोगाघटकत्वे । स्वरूपस्य रूपेणैव वाच्यः । क्रियावच्छेद इति शेषः । आकाशादीति । तथा च स्वाश्रयसंयोगिसमवाय एव सूर्यक्रिया सहाकाशादिधर्मस्य सम्बन्ध इत्यर्थः । नाकाशा-

स्त्विति चेन्न, तस्या [एवा] असिद्धेः । सिद्धौ वा तदहेतुत्वेनैव सिद्धेः । ततस्तपनस्पन्दभेदपिण्डसंसर्गोपनायकः पदार्थ इतरेभ्यो भिद्यते उपाधिभेदसंसर्गोपनायकत्वात् । न यदेवं न तदेवं यथा पृथिवी । एष तावच्चिरन्तनः पन्थाः । [इति] कालः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

व्यापकान्तराणामित्यर्थः । 'उपाधिभेदः' तपनपरिस्पन्दः । एष तावदिति । नूतनं त्वग्रे वक्ष्यत इति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यद्यपि बाधस्तर्केऽनुकूल एव तथापि कालस्य नियतपरधर्मोपसंक्रामकत्वं धर्मिग्राहकमानसिद्धमित्येवात्र विवक्षितं न तु बाधोऽपि । किञ्च त्वत्पक्षेऽपि साध्याव्यापकत्वमेवाव्यापकत्वोपाधेरित्याह—एकस्यैवेति । एष तावदिति । अभिनवस्तु दिशि वक्ष्यत इति भावः ॥

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्मेति । अत्राकाशात्मनोः प्रत्येकं साध्यप्रवेशेन साध्यद्वयमतो न विशिष्टाभावेनार्थान्तरम् । न चात्मघटितसाध्ये स्वात्मनः सन्निकर्षजन्यतया बाधः, नात्मघटितविशेषणसम्बन्धजन्यमिति साध्यशरीरत्वात् । आकाशात्मवैधर्म्यं सूर्यक्रियाविशिष्टज्ञाने व्यभिचार इति घटनिष्ठेति हेतौ विशेषणम् । न चाजन्यसंयोगाभावात् तत्र साध्याभावः, संयोगत्रयमादाय मूर्त्तद्वारा तत्सम्भवात् । न चैवमन्यत्रापि संयोगत्रयेणोपपत्तौ न कालकल्पनेति वाच्यम्, अन्यत्र लाघवेन संयोगद्वयकल्पनात्, अत्र त्वनन्यगत्या तद्वाधात् । वस्तुत आकाशादिधर्मं स्वाश्रयसंयुक्तसमवाय एव संबन्ध इत्यनन्यगत्या कल्पनीयमिति दिक् ।

न चाप्रयोजकता अन्यस्यान्यधर्मस्योपनायकस्वभावतायाः पूर्वकलूषस्वभावविरोधेनाकल्पनादन्यथैकद्रव्यपरिशेषापत्तेरन्यतरस्यैव व्यक्तिभेदेन स्वभाव एवोपपत्तेः । आकाशस्य च शब्दादन्यत्रान्यथासिद्धतयाऽजनकत्वात् । आत्मनस्तु एकस्य तथात्वे विनिगमकाभावात्सर्वस्य च तथात्वे गौरवादानुपनायकत्वादिति दिक् । तथापि । इदं च समाधि(सौ?)कर्यादुक्तं वस्तुतस्तत्र तर्के बाधोऽनुगुणो

ननु दिशोऽरूपत्वे(१)नानध्यक्षत्वाल्लिङ्गाभावाच्च कथं सिद्धिः । [ननु] पूर्वापरादिदशप्रत्ययाः सन्ति लिङ्गं, [तत्] कथं लिङ्गाभाव इति चेन्न, तेषां निरुपाधिदिगवलम्बनत्वे दिशां दशत्वप्रसङ्गे नवैवेति व्याघातात्(२) । सर्वत्र सर्वप्रत्ययप्रसङ्गा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ननु कालाख्य एव सम्बन्धोऽस्तु तस्य द्रव्यत्वे गुणादिकल्प-
नैव भूयसी स्यात् । अस्तु वा क्रियया स्वरूपसम्बन्ध एव किं काल-
कल्पनया आकाशात्मनोरन्यतरस्य वा सम्बन्धघटकत्वमस्तु उक्ता-
तिप्रसङ्गो नियतपरधर्मोपसंक्रामकत्वं स्वभावकल्पनयैव परास्तो ध-
र्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघुत्वादिति चेत्, मैवम् । कालश्चेन्नि-
त्यसम्बन्धः स्यात्तदा समवायत्वापत्तिः क्रिया साक्षात्सम्बन्धेन
विशिष्टप्रत्ययं यदि जनयेत्तदा घटादौ चलतीति प्रत्ययं कुर्यात् । न
च तत्समवायाधीनश्चलतीति प्रत्ययः साक्षात्सम्बन्धाधीनत्वस्यैव
तत्रापि तन्त्रत्वात् । न चाकाशात्मनोरेव तत्स्वाभाव्यकल्पनाऽस्तु
एवं सति दिगादिविलयापत्तिः । तत्तद्द्रव्यकार्यस्यैकेनैव करणादा-
काशात्मनोरप्येकशेषापत्तिः ।

दिश इति । दिक् न वहिरिन्द्रियग्राह्यद्रव्यं अरूपत्वादित्यर्थः ।
नवैवेति । न च दिक्त्वेनैकेनैव रूपेण दिशामस्तु विभाग इति वा
च्यम्, अनुगतव्यञ्जकाभावेन दिक्त्वजातेरेवासिद्धेरिति भावः । सर्वं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सर्वत्रेति । एकदिक्सम्बन्धे घटादौ गृह्यमाणे दिगन्तरसम्बन्धोऽपि

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यत्र तथा सति विपर्ययानुमानमविकलं तद्वैकल्यस्यानुगुण्यरूप-
त्वात्, यत्र तु तेन मूलभूतव्याप्तिरेव व्याहन्यते तत्र बाधो दोष एव ।
इह च तथाधर्मोपनायकत्वेन मूलशैथिल्यादिति सारम् । किञ्चेत्या-
दिग्रन्थस्तेन समाहितस्तत्रानन्यगत्या संयोगत्रयघटितसम्बन्धस्या-
काशघटितसम्बन्धस्याकल्पनात् । आत्मधर्मावच्छेदार्थं तत्कल्पनाया
उभयसमाधेयत्वात् । वस्तुतस्तत्रानन्यगत्या स्वरूपं सम्बन्ध इह तु न

च । उपाधिमुखपिण्डीकारे तु तेनैव प्रत्ययानामन्यथासिद्धत्वा-
त् । उपाहितदिगवलम्बत्वेन च लिङ्गान्तरस्यासत्त्वे प्रत्ययानामनु-
त्पादात् । उपाधीनां सूर्यादिगतत्वेन स्वरूपप्रत्यासत्तिशून्यत्वेना-
वच्छेदकान्तरस्वीकारे तत्सिद्धिरिति चेन्न, कालेनैव तदुपपत्तेः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्रेति । सर्वासामपि विभुत्वेन साधारण्यादिति भावः । उपाधीति । ति-
क्ताद्यौषधभक्षणात् प्रागैश्ववादिपिण्डो मुखे प्रक्षेप्तव्यः मुखपिण्ड-
स्तदुपाधिं सूर्योदयादि विषयीकृत्य एकैव दिक् पूर्वादिप्रत्ययं करो-
तीत्यभ्युपगम्यत इत्यर्थः । तेनैवेति । पूर्वादिप्रत्ययघटकोपाधिनैवेत्यर्थः ।
ननूपहिता दिगेवपूर्वादिप्रत्ययंहतुरतो नोपाधिनाऽन्यथासिद्धिरि-
त्यत आह—उपाहितेति । दिशोऽतीन्द्रियत्वान्नोपाहिता दिक् पूर्वादिप्रत्य-
यालम्बनम्, अनुमानोपनीतापि नालम्बनम्, लिङ्गान्तराभावात् । पूर्वादि-
प्रत्ययेन दिगनुमानम्, अनुमिता च दिगालम्बनं चेत्तदाऽन्योऽन्याश्रय
इत्यर्थः । ननु सूर्योदयादिरूपाधिः स चावच्छेदकतया सम्बन्धमन्त-
रेण न भासते । सम्बन्धश्च दिग्घटित एवेति दिक्सिद्धिरित्याह—
उपाधीनामिति । 'तत्सिद्धिः' दिक्सिद्धिः । कालेनैवेति । तस्य क्लृप्तत्वा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

गृह्येत सर्वासां दिशां व्यापकत्वादित्यर्थः । उपाधीति । उपाधिः सूर्यो-
दयादिस्तस्य अमुखपिण्डस्यैव मुखपिण्डत्वकरणे यथा तिकाद्यौषधं
मुखपिण्डं भक्षयित्वा भक्षयन्ति तथोपाधिं विषयीकृत्य एकां दिशं
बुद्धयो विषयीकुर्वन्तीत्यभ्युपगम इत्यर्थः । तेनैवेति । अवश्याभ्युपगन्त-
व्योपाधिभिरेव पूर्वादिप्रतीत्युपपत्तेर्न दिक्कल्पनमित्यर्थः । उपहितेति ।
न तावद् दिक् प्रत्यक्षेण गृह्यते लिङ्गेन तद्ग्रहणे चान्योन्याश्रयः दि-
ग्विषयतया एते प्रत्यया लिङ्गं लिङ्गतया च तद्विषयत्वात् । न चान्य-
लिङ्गमस्तीत्यर्थः । उपाधीनामिति । यदपेक्षया सूर्योदयाचलसंयोगसन्नि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तथा उक्तक्रमेणोपपत्तेरिति दिक् । ननु प्रमातृभेदेन सर्वत्र सर्वप्रत्यय
इष्टापत्तिरित्यत आह—एकेति । तथा च प्राचीप्रत्ययकाल एव तस्यैव
सर्वप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः । दिग्विषयतयेति । अत्र तद्विषयत्वादित्यस्य त

अत्रोच्यते । कालस्य क्रियामात्रोपनायकत्वान्न संयोगो-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

दिति भावः । कालस्येति । सूर्यपरिस्पन्दाल्पत्वादिविषयापेक्षाबुद्धि-
जन्यपरत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगाधिकरणत्वं क्रियामात्रोपना-
यकत्वम् । सूर्यक्रियाविशेषणकघटादिविशेष्यकज्ञानासाधारणकारण-
त्वं वा । संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वाविषयापेक्षाबुद्धिजन्यपरत्वापरत्वा
समवायिकारणसंयोगाधिकरणत्वं संयोगोपनायकत्वम् । यद्यपि
कालस्योभयोपनायकत्वमस्तु को दोषो न वा क्रियामात्रोपना-
यकत्वं धर्मिमग्राहकमानसिद्धं किन्तु क्रियोपनायकत्वमात्रं तथा

न्यायलीलावतीप्रकाशः

हितो यो देशः सा प्राची । यदपेक्षया च सूर्यास्ताचलसन्निहितो यो दे-
शः सा प्रतीची । सन्निधानन्तु सूर्यसंयोगाल्पीयस्त्वम् । तद्भूयस्त्वं च
व्यवधानम् । तत्र सूर्यादिवर्तिसंयोगानां घटादावुपनायकत्वेन दिशः
सिद्धिरित्यर्थः । कालस्येति । सूर्यक्रियाल्पीयस्त्वादिविषयापेक्षाबुद्धि-
जन्यपरत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगाधिकरणत्वं क्रियोपनाय-
कत्वम् । संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वादिविषयापेक्षाबुद्धिजन्यपरत्वा-
परत्वासमवायिकारणसंयोगाधिकरणत्वं च संयोगोपनायकत्वम् ।
यद्यपि धर्मिमग्राहकमानेन क्रियोपनायकत्वं कालस्य विषयीकृतं न
तु तन्मात्रोपनायकत्वम्, तथा चैकस्य कर्मणः संयोगविभागजनक-
त्ववत् कालस्य सूर्यक्रियासंयोगोपनायकत्वं सम्भवत्येव विरोधाभा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्विषयकप्रतीतिजनकत्वादित्यर्थः । एवं च लिङ्गज्ञाने सति तद्विषयकप्र-
त्ययोत्पादस्तद्विषयप्रत्यय एव च लिङ्गमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः सम्प-
द्यते । निरुपाधिदिगालम्बनत्वपक्षेऽपि यद्यप्येष दोषो लगति तथा-
पि तत्र दोषान्तरस्यैवोद्भूततया नेदमुपन्यस्तम् । सा प्राचीति । तं
प्रतीति शेषः । निशावसानहेतुसूर्यसंयोगवत्त्वमुदयाव(च?)लत्वम् ।
निशाक(र?)णीभूतसूर्यसंयोगवत्त्वमस्ताव(च?)लत्वम् । तेन प्राचीत्व-
प्रतीचीत्वघटिततन्निर्वचनेऽन्योन्याश्रय इति निरस्तम् । सूर्यक्रियेति ।

पनायकत्वम् । नानापुरुषसाधारणप्रत्ययविषयवर्तमानाद्युपाध्युपना-
यकत्वं(१) च व्यापकं, न त्वसाधारणप्राच्याद्युपाध्युपनायकत्वम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पि संयोगोपनायकत्वे कालस्य कुङ्कुमादिसंयोगोपनायकत्वमपि
स्यात् । एतद्विपक्षबाधकसधोचीनानुमानादेव च क्रियामात्रोपनाय-
कत्वमपि धर्मिमप्राहकमानसिद्धम् । तथा च उभयोः प्रतिनि-
यतस्वाभाव्यसिद्धौ नान्योन्यधर्मवत्त्वमन्योन्यस्येति भावः । वैध-
र्म्यान्तरमाह—नानापुरुषेति । यन्निरूपितं यद्वर्त्तमानं तन्निरूपितं तद्वर्त्तमा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वात्, तथापि सूर्यसंयोगो न कालोपनेयः संयोगत्वात् कुङ्कुमसंयो-
गवादेत्येतत्परोऽयं ग्रन्थः । नानापुरुषेति । यन्निरूपितं यद्वर्त्तमानं तन्निर-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यद्यप्यलपीयस्त्वभूयस्त्वेनापेक्षानुद्धिविषयः अस्मदादिभिस्तद्भेदान-
वगमात् तथाप्यपेक्षानुद्धिविशेषत्वमेवानेनोपलक्षितम् । वस्तुतः
सामान्यतस्तद्वगमोऽस्मदादीनामस्त्येव परत्वाऽपरत्वयोरन्यतरा-
न्तर्भावेन लक्षणद्वयम् । एवमग्रिमपरत्वापरत्वानधिकरणत्वे सतीति
च प्रत्येकं लक्षणयोर्द्वयोर्विशेषणमतो न पिण्डातिव्याप्तिरेवमत्रा-
पि । इदं च सम्भवप्राचुर्यादुक्तम् । वस्तुतो विभुत्वे सति घटादिनिष्ठ
सूर्यक्रियाविशिष्टप्रत्ययजनकसम्बन्धघटकत्वं क्रियामात्रोपनायक
त्वमेव सूर्यसंयोगघटितसंयोगमात्रोपनायकत्वमित्येव मूलानुसा-
रेण प्रतीयते । तथापीति । यद्यप्यत्राप्रयोजकत्वममूर्त्तानुपनेयत्वं चोपा-
धिस्तथापि सूर्यक्रियासम्बन्धरूपतया कालसिद्धिस्तदा साक्षात्स-
म्बन्धे चलतीति धीप्रसङ्गस्येव (२) विभुद्रव्यात्मकसम्बन्धपक्षेऽपि
काश्मीरवस्तुकुङ्कुमरागोपनायकत्वप्रसङ्गस्य बाधकस्य सत्त्वादनु-
मानप्रवृत्तिरेव न स्यादिति तन्निरासाय नियतधर्मोपनायकत्वेनैव का-
लसिद्धिर्वाच्येति तस्या एव विपक्षबाधकत्वात् । अत एवोपाधिरपि
परास्तः । तदुक्तं मूलकृता कालस्य क्रियामात्रेति । न हि सूर्यक्रिया-
संयोगयोरेकमुपनेयतावच्छेदकमस्ति अन्यतरत्वक्रियात्वाद्यपेक्षया
गुरुत्वादिति भावः । यदिति । यदुपाधिस्वरूपं येन घटादि-

असाधारणो ह्यमुपाधिः । प्राच्या एव पुरुषान्तरं प्रति (१) प्रती-
चीत्वात् । दिशस्तु सिद्धौ नियततपनसंयोगोपसर्पकत्वेनैव (२) प्रस-
ङ्गस्य बाधात् । अन्यथाऽसिद्धेस्तत्सिद्धिः । दिगितरेभ्यो भिद्यते

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नमेवेति साधारण्यम् । यद्वा यदेव यन्निरूपितं वर्त्तमानं तदन्यपुरुष-
निरूपितमपि वर्त्तमानमेवेति साधारण्यम् । नानापुरुषे साधारणो यः
प्रत्ययो वर्त्तमानत्वगोचरस्तदुचितोपाध्युपनायकत्वमित्यर्थः । या
यन्निरूपिता प्राची सा पुरुषान्तरनिरूपिता प्रतीचीत्यसाधारण्यम् ।
यद्वा या यस्य प्राची सैव तस्य कदाचित् प्रतीचीत्यसाधारण्यम् ।
यदपेक्षया सूर्योदयाचलसन्निहितो यो देशः सा तदपेक्षया प्राची ।
यदपेक्षयाऽस्ताचलसन्निहितो यो देशः स तदपेक्षया प्रतीची । सन्नि-
धानव्यवधाने च नियते इत्यसाधारण्यमिति भावः । ननु तर्हि दि-
गेव सूर्योपनायिकाप्यस्तु किं कालेनेत्यत आह—दिशस्त्विति । यद्वा
यदि दिक् अन्यधर्ममन्यत्रोपनयेत् तदा कुड्कुमसंयोगाद्यपि
अन्यत्रोपनयोदिति प्रसङ्गस्य बाधादित्यर्थः । अन्यथेति । यदि न

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रूपितं तद्वर्त्तमानमेवेति साधारण्यम् । या तु यन्निरूपिता प्राची सा त-
न्निरूपिता प्रतीच्यपीत्यसाधारण्यमित्यर्थः । दिशस्त्विति । 'नियततपन
संयोगः' उदयाऽस्तादिपर्वतसंयोगः । कालवद् दिश्यापि संयोगानुप-
नायकत्वमित्यस्य प्रसङ्गस्य बाधादित्यर्थः । अन्यथेति । दिगसिद्धौ
प्रसङ्गस्याश्रयासिद्धेरित्यर्थः । 'तत्सिद्धिः' दिक्सिद्धिरित्यर्थः । त-
त्रैकैव दिगुपाधिमेदात्प्राच्यादिव्यवहारहेतुः । प्राचीप्रतीचीव्यवहार-
निदानमुपाधिर्निरुक्त एव । पूर्वाभिमुखावस्थितशरीरदक्षिणभागा-
वच्छिन्नो देशो दक्षिणा । तथाविधशरीरवामभागावच्छिन्नो देश उदी

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ना निरूप्यमाणमेकस्य पुरुषस्य वर्त्तमानत्वं तेन निरूप्यमाण-
सर्वस्यापि पुरुषस्य वर्त्तमानत्वमेव । प्राचीत्वाद्युपाधिस्तु नैवं तेनैव
घटेन निरूप्यमाणस्य तस्य पुरुषान्तरं प्रति प्राचीत्वोपाधि (३) रूप-

पूर्वापरादि(१)प्रत्ययविषयसंयोगोपनायकत्वात्, न यदेवं न

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

दिक् सिद्धा तदा प्रसङ्गोऽयमाश्रयासिद्ध एवेति तत्सिद्धिः ।
दिक्सिद्धिरित्यर्थः । यद्वा अन्यथा द्रव्यान्तरेण संयोगोपनया-
सिद्धेर्दिक्सिद्धिरित्यर्थः । पूर्वापरादीति । आदिपदादुत्तरदक्षिणो-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ची । वामत्वदक्षिणत्वे च शरीरावयववृत्तिजाती । घटादौ[च]वामादिव्य-
वहारो गौणः । गुरुत्वासमवायिकारणक्रियाजन्यसंयोगाश्रयो देशो-
ऽधः । अदृष्टवदात्मसंयोगजाश्रिक्रियाजन्यसंयोगाश्रयो देश ऊर्ध्वा(२) ।
यद्वा इन्द्रादिचतुर्देवताकत्वेन प्राच्यादयो निर्वक्तव्याः । पूर्वादीति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वादित्यर्थः । वामत्वेति । न च करत्वादिना सङ्करभयेन तन्मानात्वे कथ-
मनुगतोत्तरत्वादिव्यवहार इति वाच्यम्, तत्तदुत्तरव्यवहारस्या-
प्यननुगतत्वात् । तत्तद्दक्षिणत्वाभावकूटसमानाधिकरणशरीरावयव-
वृत्तिजातिवत्वेनानुगमाद्वा । एवमपरत्रापि । न च पश्चिमाभिमुखावस्थि-
तदक्षिणभागावच्छिन्नत्वमपि तुल्यन्यायतया उत्तरत्वमित्यनु-
गमः । तत्तदति (भि?) मुखावस्थिततत्तत्पुरुषस्य तेन तेनोपा-
धिना उत्तरत्वव्यवहारात् । अनयैव रीत्या दक्षिणत्वेऽपि पूर्वपक्षस-
माधाने । अनुगतव्यवहारश्चोभयत्र देवतापरिग्रहनिबन्धन एव प्राची-
त्वप्रतीचीत्वव्यवहारोऽप्येवम् । अन्यथा (या?) यदपेक्षयाऽस्ताचलसूर्य-
संयोगव्यवहिता सा तदपेक्षया प्राची । एवमुदयाचलान्तर्भावेन प्र-
तीचीति तयोर्निर्वचनेऽननुगमापत्तेरिति दिक् । घटादौ चेति । प्रचीतिश्च
तत्सादृश्यादानो(रो?)परूपेति भावः । न च वैपरीत्यमेव कुतो न
स्यादिति वाच्यम्, शरीरावयवे वामत्वदक्षिणत्वयोर्ज्ञातिप्रतीतेरे-
व विनिगमकत्वात् । गुरुत्वेति । अत्र तत्क्रियानाश्रयत्वे सतीत्यपि वि-
शेषणम् । न च संयोगे तादृशक्रियाजन्यत्वमधःसंयोगत्वेनैव ग्राह्य-
मित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम्, संयोगत्वेन क्रियाजन्यत्वग्रहे क्रिया-
त्वावान्तरजात्यवच्छेदेन गुरुत्वासमवायिकारणकत्वग्रहे विशिष्ट-
वैशिष्ट्यधीसम्भवात् । एवमुत्तरत्रापि । अदृष्टेति । वायुक्रियाजन्यसं-

तदेवं, यथा पृथिवी ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

र्द्धाधोव्यवहारकारणत्वसङ्ग्रहः । प्रत्येकं च एषां च व्यवहाराणां दिगितरभेदेहेतुत्वमन्यथा तव वैयर्थ्यापत्तेः । तत्र सूर्योदयाचल-सम्मुखावस्थितशरीरदक्षिणभागावच्छिन्नो देशो दक्षिणा । तथा-विधशरीरवामभागावच्छिन्नो देश उदीची । वामत्वदक्षिणत्वे शरीरावयववृत्तिं जाती इति नान्योन्याश्रयः । अत एव प्रत्य-ङ्मुखस्य शरीरस्य वामभागावच्छिन्नापि दिग् दक्षिणा दक्षिण-भागावच्छिन्ना च उत्तरा । घटादौ वामदक्षिणव्यवहारो गौणः । पतनक्रियाजन्यसंयोगाश्रयो देशोऽधः । स्वाभाविकवह्निक्रियाजन्य-संयोगाश्रयो दिगूर्द्धा । इन्द्रादितत्तद्देवताधिष्ठानत्वेन वा पूर्वादित्वं वाच्यम् । दिगितरेभ्यो भिद्यते संयुक्तसंयोगालपीयस्त्वभूयस्त्वविषय-कापेक्षाबुद्धिजन्यपरत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगाश्रयविभुत्वादि- (ति?) स्वयमुच्चात् ।

ननु प्राच्यादिव्यवहारवैलक्षण्यमेकदिगसाध्यमतो दिग्नेकत्वं प्रसक्तमेव कालानेकत्वमित्याह—

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

योगाश्रयतिर्यगादावतिव्याप्तिवारणायाश्लिषदम् । अभिघातजाग्नि-क्रियामादाय तत्रैवातिव्याप्तिरिति प्रथमदलम् । यद्यपि अदृष्टवदा-त्मसंयोगस्य क्रियामात्रकारणतया तदतिव्याप्तिस्तदवस्था तथाप्य-समवायिकारणत्वमत्र विवक्षितमित्यदोषः । स्वाभाविकत्वमेव प्र-थमदलार्थ इत्यप्याहुः । नन्वमीनोपाधयः प्रलयकालेऽसम्भवादि-ति चेत्, न, तदा तद्यवहाराभावात् । भावे वातीतानामेवोक्तोपाधी-नामुपलक्षणतया तत्तदिक्प्रदेशव्यावर्त्तकत्वात् । नन्वनुगतव्यवहा-रो देवतापरिग्रहनिबन्धन एवेत्युक्तमेव तत् किमुक्तोपाधिमिरित्यपरि-तोषादाह—यद्वेति । ननु देवतापरिग्रहविशेष एव कथमवच्छेदकं विना ग्राह्य इति चेत्, न, अननुगतनिरुक्तोपाध्यवच्छेदेनैव तद्ग्राह्यम् । न चैवमुपाधिमिरेव दिग्व्यवहारोऽप्यस्तिवति वाच्यम्, अन(?)नुगत-सम्भवेऽननुगतानादरात् । तत्तद्देवतापरिग्रहः पुरुषविशेषकालविशे-षापेक्ष एव । कथमन्यथैकत्रैव पुरुषभेदकालभेदेनेन्द्रवरुणयोः पूजे-त्येकदैवेकस्यैव एकत्र प्राचप्रतीचीत्वव्यवहारप्रसङ्ग इति दुषणम्-

एवं सति पूर्वाद्युपाध्युपनायकत्वेनैव दिशो नियमादनेक-
दिक्कल्पनापत्तिः, तद्वदनेककालकल्पनापत्तिश्चेति चेत्, न, अने-
कत्वे[ना]ऽपि क्रियोपाध्युपनायकः कालः । संयोगोपाध्युपना-
यिका च दिगिति न नवैवेति व्याघातः(१) ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

एवं सतीति । एकदेशिमतेनाह—अनेकत्वेनापीति । क्रियोपनायकत्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सूर्यपिण्डाभ्यां वैशिष्ट्यघटकसंयोगाश्रयत्वे सति संयोगवैशिष्ट्य-
घटकसंयोगाश्रयत्वादित्यर्थः । तेन संयोगविशिष्टज्ञानहेतुत्वं संयोगो-
पनायकत्वं सूर्येऽप्यस्तीति व्यभिचार इति निरस्तम् । ननु संयोगो-
पनायकत्वे दिशोऽनेकत्वं स्यात् प्राच्युपाध्यवच्छेदवत् प्रतीच्युपा-
ध्यवच्छेदस्यापि सम्भवादित्याह—एवं सतीति । तद्वदिति । दिशोऽनेका-
वच्छेदवशादनेकत्ववत् कालस्यापि चिरक्षिप्राद्युपाधिवशादनेकत्व-
मित्यर्थः । एकदेशिमतेनाह—अनेकत्वेऽपीति । अनेकदिक्कालसिद्ध्यर्थमाह—

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पास्तम् । संयोगोपनायकत्वं संयोगविशिष्टप्रत्ययजनकत्वमात्मन्येव-
व्यभिचारीति हेत्वर्थमाह—सूर्येति । अत्र विशेष्यमात्रे सूर्यपिण्डाभ्यां
व्यभिचार इति सूर्यपिण्डाभ्यां संयोगित्वे सतीति विशेषणम् । तद-
र्थश्च तदुभयप्रतियोगिकसंयोगाश्रयत्वम् । न च तयोस्तथात्वं दिश-
स्तु विभुतया तथात्वम् । तावति कृते आत्ममनःसंयोगमादाया-
त्मनि व्यभिचारः विशेष्यभागस्थस्य वैशिष्ट्यघटकत्वस्य तद्धीजनक-
त्वार्थकादिति प्रथमदले वैशिष्ट्यघटकत्वं संयोगे विशेषणम् । न च
पिण्डात्मसंयोगः सूर्यात्मसंयोगो वा वैशिष्ट्यघटकः सत्यन्तमात्रं
च क्रियावैशिष्ट्यघटकतामादाय कालेऽपि गतमत उत्तरप्रतीकम् ।
तत्रापि संयोगवैशिष्ट्यघटकत्वादित्युच्यमाने काले व्यभिचारस्तद-
वस्थ एव तस्य जगन्निमित्तकारणत्वादिति तादृशसंयोगाश्रयत्वप-
र्यन्तमुक्तम् । कालसंयोगश्च न तथेति नोक्तदोषः । अनेकेति । दिक्का

आत्मनामानन्त्येऽपि आत्मत्वेनोपसंग्रहवदविरोधात् । परम-
महत्परिमाणसामान्यं वा (१) विशेषगुणशून्यद्रव्याधिकरणानेकव्य-
क्तिवृत्तिः, परिमाणतारतम्यविश्रान्तिविषयजातित्वात् अणुत्ववत् । न

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

संयोगोपनायकत्वोपाधिद्वयाधीन एव दिङ्मनानात्वकालनानात्वपक्षे-
ऽपि द्रव्याविभाग इत्यर्थः । परममहदिति । परममहत्परिमाणवृत्तिजातिः
पक्षः । विशेषगुणशून्यानि द्रव्यान्यधिकरणं यासां परिमाणव्यक्तीणां
तद्वृत्तित्वं साध्यम् । परिमाणतारतम्यविश्रान्तिसमानाधिकरणजा-
तित्वादिति हेतुः । तथा च परिमाणतारतम्यं परममहत्त्वे परमाणुत्वे
च विश्राम्यति तत्कृता परममहत्त्वं परमाणुत्वत्वं च जातिः पर्य-
वस्यति । एतच्च यद्यपि दिक्कालयोरेकैकत्वेऽपि सम्भवति तथाप्य-
नेकपदं बहुपरं विलक्षणे पूर्वापरादिव्यवहारान्यथानुपपत्तिश्चानुकू-
लस्तर्कः । परममहत्त्वं विशेषगुणासमानाधिकरणनानापरिमाणवृ-
त्तिजातिमत् तद्भिन्नविशेषगुणासमानाधिकरणनित्यपरिमाणवृत्ति-
जातियोगित्वादणुत्ववादित्यत्र वा तात्पर्यम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

परममहदिति । नन्वनेकव्यक्तिवृत्तित्वं यद्येकत्वानधिकरणवृत्तित्वं तदा
सिद्धसाधनम् । अथानेकसङ्ख्याधिकरणवृत्तित्वं तदा बाधः । मैवम् ।
परममहत्त्वं विशेषगुणासमानाधिकरणपरिमाणवृत्तित्वे सति तादृ-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

लयोः प्रत्येकमनेकत्वसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । सम्भूयानेकत्वस्य फलतः
साधितत्वात् । परममहत्त्वमिति । अत्र भावप्रधानो निर्देशः । विशेषगुणा-
समानाधिकरणपरिमाणवृत्तीति साध्ये दिक्कालयोरेकसिद्ध्यार्था-
न्तरमतस्तादृशपरिमाणभिन्नेऽति परिमाणविशेषणम् । तथापि मनः-
परिमाणभिन्नत्वमादायोक्तार्थान्तरतादवस्थयमतः सत्यन्तम् । न च
तथापि तद्दोषतादवस्थं दिक्परिमाणवृत्तित्वेनैवोभयदलपर्याप्तेरिति
वाच्यम्, सत्यन्तसाहित्येन स्वाश्रयीभूतविशेषगुणासमानाधिकर-
णपरिमाणभिन्नविशेषगुणासमानाधिकरणपरिमाणवृत्तित्वस्य सा-

चानन्त्यकल्पनम् । उक्तोत्तरत्वात् । परममहत्परिमाणं द्रव्यचतुष्ट-
यवृत्ति नित्यपरिमाणत्वादिति [तु] बाधितम् । परिमाणस्य प्रत्येकं

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

उक्तोत्तरत्वादिति । आनन्त्येऽपि एकधर्मावच्छेदेनैव विभा-
गोपपत्तेरित्यर्थः । दिगनेकत्वे मानान्तरमाशङ्क्य निराकरो-
ति—परममहदिति । बाधितत्वमेवाह—परिमाणस्येति । न ह्येक परि-
माणं चतुर्षु द्रव्येषु वर्तते । परिमाणमेलकस्य तु परिमाणवृत्तितान्न
द्रव्यवृत्तित्वम् । यद्यप्याकाशं विशेषगुणशून्यमात्रवृत्तित्रित्वव्यापक-
विम्बविभुवृत्तिव्यतिरिक्तचतुष्टयत् स्पर्शशून्यद्रव्यत्वादित्यत्र तात्
पर्ये बाधो न भवति । तथाप्येकदेशिनोऽनभिसंहितमेतत् । पूर्वा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

शपरिमाणभिन्नविशेषगुणासमानाधिकरणपरिमाणवृत्ति नित्यपरि-
माणमात्रवृत्तिजातित्वात् अणुत्ववादिति विवक्षितत्वात् । उक्तोत्तरत्वा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ध्यस्य लाभात् । न च तथाप्येकैकदिक्कालसिद्ध्याऽर्थांतरं तादृशबहुप-
रिमाणवृत्तित्वे च साध्येऽन्यतरानेकत्वसिद्ध्याऽर्थान्तरं सत्यन्तवैय-
र्थ्यपत्तिश्चेति वाच्यम्, स्वाश्रयीभूतविशेषगुणासमानाधिकरण-
दिगवृत्तिपरिमाणभिन्नविशेषगुणासमानाधिकरणादिगवृत्तिपरिमाणवृ-
त्तित्वे सति स्वाश्रयीभूतकालावृत्तिविशेषगुणासमानाधिकरणपरिमा-
णभिन्नविशेषगुणासमानाधिकरणकालावृत्तिपरिमाणवृत्तित्वस्य सा-
ध्यत्वात् । दिगादेः सिद्धावेव तदनेकत्वसिद्ध्यर्थमस्यानुमानस्यावतार
इति न दिगाद्यसिद्धिनिबन्धनसाध्याप्रसिद्धिशङ्केति । वस्तुतः सत्य-
न्ते विशेषगुणपदं विभुविशेषगुणपदं परिमाणपदं च द्रव्यविभाज-
कोपाधिसमानाधिकरणनानापरिमाणपरम् । तादृशपदं च सत्यन्त-
प्रविष्टोपाधिसमानाधिकरणपरम् । अग्रिमपरिमाणपदं च नानापरि-
माणपरम् । एवं च विभुविशेषगुणासमानाधिकरणैकद्रव्यविभाजको-
पाधिसमानाधिकरणनानापरिमाणवृत्तित्वे सति तदुपाधिकरणविशे-
षगुणासमानाधिकरणनानापरिमाणवृत्तित्वं साध्यम् । विभुपदप्रक्षेपश्च
दृष्टान्तलाभायेति सङ्क्षेपः ।

नित्येति । जन्यमहत्त्वमात्रवृत्तिजातौ व्यभिचार इति नित्यपदम् ।

मेलकेन वा द्रव्यचतुष्टयावृत्तित्वात्(१) । न च मनसा सिद्धसाधनम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नुमाने विशेषगुणशून्यत्वविष्टम्भात् कथञ्चिदाशङ्का । न चेति ।

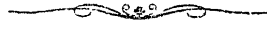
न्यायलीलावतीप्रकाशः

दिति । आनन्त्येऽप्येकधर्मावच्छेदेनैक्यादित्यर्थः । बाधितमिति यथा-
श्रुते दूषणम् । यदा त्वाकाशं विभ्वविभुवृत्तिव्यतिरिक्तविशेषगुणशून्य-
मात्रवृत्तिद्वित्वव्यापकत्रित्ववत् (२) स्पर्शशून्यनित्यद्रव्यत्वादित्यत्र ता-
त्पर्यं कल्प्यते तदा न बाधः । पूर्वोक्तानुमानेऽन्यस्य दूषणं दूषयति-न

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तत्तदणुत्वत्वादौ व्यभिचार इति जातिपदम् । मात्रपदं तु यद्यस्ति तदा
स्वरूपनिर्वचनपरम् । आनन्त्येपीति । एवं च मूले कल्पनमित्यनन्तरं दो-
षायेति शेष इति भावः । “द्रव्यचतुष्टयवृत्ती”ति मूलं तस्य विशेषगु-
णशून्यद्रव्यचतुष्टयवृत्तीत्यर्थस्तेन नात्मवृत्तितया सिद्धसाधनम् । वि-
भ्विति । विभ्वविभुवृत्तिव्यतिरिक्तं विशेषगुणशून्यमात्रवृत्तित्रित्वव्या-
पकं च यच्चतुष्टयं तद्वत्त्वं साध्यम् । अत्र मनोमात्रवृत्तिव्यापकचतु-
ष्टयेन सिद्धसाधनमतो व्यतिरिक्तान्तं विशेषणम् । तत्रापि दृष्टान्तला-
भार्थं विभुपदं बाधवारणाय चाविभुपदम् । विशिष्टाभावश्चोभयथा-
पि विशेषपदव्यागेऽप्रसिद्धिरिति तदुपादानम् । दिक्कालात्मवृत्तित्रि-
त्वव्यापकचतुष्टयेन सिद्धसाधनमिति मात्रपदम् । यद्यपि दिक्कालयो-
रन्यतरमात्रनानात्वमेवं सिध्यति तथापि मूलोक्तबाधनिराकर-
णं तावतापि भवत्येवेति तात्पर्यम् वस्तुतस्तु परस्परसमानाधि-
करणद्रव्यविभाजकोपाध्यसमानाधिकरणविशेषगुणशून्यमात्रवृत्तिना-
नात्रित्वव्यापकविभ्वविभुवृत्तिव्यतिरिक्तनानाचतुष्टयत्वं साध्यम् ।
विशेषगुणपदं च ज्ञानपरमतो न दृष्टान्तासिद्धिः । अत-
एव द्वित्वव्यापकेत्यपि पाठः सङ्गच्छते । तथा सति कालयो-
र्दिशोश्चासिद्धेः । स्पर्शशून्येति । अत्र स्पर्शशून्यद्रव्यत्वान्नित्यद्रव्यत्वा-
दिति हेतुद्वयमन्यथा व्यर्थतापत्तेः । अत्रानुत्पन्नचतुष्टयवृत्ते व्यभि-
चार इत्याद्यं गुणादौ व्यभिचार इति द्वितीयं विशेषणम् । न च
विरुद्धस्पर्शवदारब्धद्रव्ये प्रथमहेतौ व्यभिचारः । द्रव्यप्रत्यक्षत्वानुरो-

इयं काशी-संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च
दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः
पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां
प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते ।

- १ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १—८
- २ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीका-
सहितम् । (वेदान्तं १) रु० ८—०
- ३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीदण्डिदराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां
प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यांसमन्वितम् (वैशेषिकं १) रु० २—०
- ४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण
टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १) रु० ०—६
- ५ लघुशब्देन्दुशेखरः (मैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः-प्रथम
भाग अव्ययीभावान्तः । (व्याकरणं १) रु० ५—०
- ५ लघुशब्देन्दुशेखरः (मैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादि-
समाप्तिपर्यन्तः । द्वितीय भाग (व्याकरणं १) रु० ८—०
- ६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा “गुण-
निरूपणदिनकरीय” महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रि-
कृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १) रु० ६—०
- ७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रि-
कासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २) रु० ०—८
- ८ अलङ्कारप्रदीपः । श्रीविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । (काव्यं १) रु० ०—८
- ९ अनङ्गरङ्गः । महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं १) रु० ०—१२
- १० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्यो० १) रु० २—०
- ११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रायश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-
कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) रु० ०—८
- १२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-नि-
म्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २) रु० १—४
- १३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण
नीलकण्ठीव्याख्यया च संवलितम् । (वेदान्तं ३) रु० १—४
- १४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी
शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं २) रु० १—८
- १५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः । आनन्दवार्द्धिर्नातात्पर्यप्रकाशशास्त्र्यसंस्कृत-
भाषाटीकासहितः । (छंदः १) रु० ०—६
- १६ कारिकावली । मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सटि-
प्पणा । (न्यायं २) रु० १—०
- १७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर-गदाधर० तृतीयकाण्डे ह-
रिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यस-
हितस्नानत्रिकण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितश्राद्धमन्वक-
ण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्ठोदिवि-शौच-भोजन—
कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-टिप्प-

- १८ संक्षेपशारीरकम् । मधुसूदनीटीकासहितम् संपूर्णं (वेदान्तः) ६० ८—०
- १९ लघुजूटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृति-
मितिः । (व्याकरण २) ६० ०—८
- २० कातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-
पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्डं) ६० १—०
- २१ सप्तपाठि श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम् । श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्य-
विरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटी-
का-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषा-
बिम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च
समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १) ६० १—०
- २२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायविन्दुः । भाषाटीका-
सहितः । (बौद्धन्याय वि० १) ६० १—८
- २३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः । (व्याकरणं ३) ६० ४—०
- २४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका । श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्ण
(न्यायविभाग ३) ६० ६—०
- २५ मीमांसान्यायप्रकाशः । (आपदेवीयः) श्रीचित्रस्वामिशास्त्रिकृतया
सारविवेचिन्या व्याख्यया सहितः । (मीमांसा १) ६० २—०
- २६ पौरोहित्यकर्मसारः । (टिप्पणीसमलंकृतः) प्रथमो भागः श्रीरमा-
कान्तशर्मणा संगृहीतः । (कर्मकाण्डवि० ३) ६० ०—४
- २७ लघुशब्देन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः अव्ययी-
भाषान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीय-
कृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः । (व्या० ४) ६० ४—०
- २८ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गात्मकम् ।
म० म० श्रीमल्लिनाथसूरिकृतसज्जीविनीटीकया पं० श्रीकनक-
लाल ठक्कुरकृताऽर्थप्रकाशिकाटीकया च समलङ्कृतम् ।
(काव्य ३) ६० १२—०
- २९ कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नरासादितया पूर्णया-
जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम् । बहुखण्डितपाठान् परिपू-
र्य, सूत्राङ्गान्श्च संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम् । (काम० २) यन्त्रस्थ
- ३० न्यायकुसुमाञ्जलीः । न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचि-
तः । म० म० रुचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासित म० म० वर्द्धमा-
नोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितः । (न्यायं ४) ६० ६—०
- ३१ परिभाषेन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः । म० म० भैरव-
मिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या-तत्त्व-
प्रकाशिकया टीकया च सहितः । (व्याकरणं ५) यन्त्रस्थ
- ३२ अर्थसंग्रहः । पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः । श्रीलौगाक्षिभास्करविरचि-
तः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयागिभिभू-
विरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः । (मीमां० २) ६० १—०
- ३३ न्यायवार्त्तिकम् न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योपबृंहणम् । परमर्षि-
भारद्वाजोद्घोतकरविरचितम् । महर्षि-श्रोतमादिचरितसम्ब-

- ३४ शुक्लयजुर्वेदसंहिता । वाजसनेयिमाध्यन्दिनशास्त्रीया । श्रीमदुच्च-
टाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महोदराचार्यविरचितवेद-
दीपेन च सहिता । (भाग १-२-३-४) (वैदिकं ३) ६० ८-०
- ३५ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता । श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसंहिता ।
१ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता । (वैदिकं ४) ६० ६-०
- ३६ सिद्धान्तलेशसंग्रहः । श्रीमदप्पयदीक्षितविरचितः । श्रीमत्परमहंस-
परिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्य-
या व्याख्यया समलंकृतः । (वेदान्तं ४) ६० ६-०
- ३७ काशिका । श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः वि-
द्वद्वर-वामन-जयादित्यविनिर्मिता । (व्याकरणं ६) ६० ६-०
- ३८ प्राकृतप्रकाशः । भामहकृतः । श्रीमद्वररुचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहि-
नः । टिप्पण्या च संयोजितः । (व्याकरणं ७) ६० १-४
- ३९ जीवन्मुक्तिविवेकः श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः । भाषानुवा-
दसमेतः । (वेदान्तं ६) ६० २ ०
- ४० श्रीनारदीयसंहिता । ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्योतिष-
ग्रन्थः । (ज्योतिषं २) ६० ०-६
- ४१ मेदिनीकोशः । मेदिनीकारविरचितः । (कोशं १) ६० १-८
- ४२ मीमांसादर्शनम् । श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम्
संपूर्णम् । (भाग १-२) (मीमांसा ३) ६० १०-०
- ४३ न्यायदर्शनम् । श्रीगोतममुनीप्रणीतम् । श्रीवात्स्यायनमुनीप्रणीत
भाष्यसहितम् । श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचि-
तन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम् । टिप्पण्यादिसहितम् (न्यायं ६) ६० ३-०
- ४४ दानमयूखः । विद्वद्वरश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः । (धर्मशास्त्रं १) ६० १-८
- ४५ कालमाधवः । विद्वद्वरश्रीमाधवाचार्यविरचितः । (धर्मशास्त्रं २) ६० १-८
- ४६ भास्वती । श्रीमच्छतानन्दविरचिता । श्रीमातृप्रसाद (दैवज्ञभू-
षण) पाण्डेयेन कृताभ्यां छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरण
भाषाटीकाभ्यां सहिता । (ज्योतिषं ३) ६० २-०
- ४७ फक्किकाप्रकाशः । उपाध्यायोपाह्वयैयाकरणकेसरीबिरुदाङ्कितमैथि-
लेन्द्रदत्तशर्मविरचितः । पं० सीतारामशर्मकृतटिप्पण्या
विभूषितः । (व्याकरणं ८) ६० १-४
- ४८ मिताक्षरा । श्रीगौडपादाचार्यकृतमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या-श्रीम-
त्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामि-
कृता । शंकरानन्दकृतमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका च । (वेदा०७) ६० १-४
- ४९ काव्यप्रकाशः । श्रीमम्मटाचार्यविरचितः । पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा
मैथिलेन संगृहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः । (काव्यं ४) ६० ४-०
- ५० अधिकरणकौमुदी । श्रीदेवनाथठक्कुरकृता । (मीमां० ४) ६० १-०
- ५१ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् म.म. श्रीमल्लिनाथ
कृतसज्जीविनीटीकयोपेतम् पं० श्रीकनकलालठक्कुरेण कृता
भावबोधिनीटिप्पण्या समलङ्कृतः संपूर्णम् । (काव्यं ५) ६० १-४
- ५२ काथबोधः । साजनीकृत टीकोपेतः । दत्तात्रेय सम्प्रदायाऽनुगतः । ६०-८
- ५३ रसचन्द्रिका । श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय निर्मिता । (काव्यं ६) ६० १-०
- ५४ अलङ्कारमुक्तावली । श्रीविश्वेश्वर पाण्डेयनिर्मिता । (काव्यं ७) ६०-१२-०
- ५५ वृत्तरत्नाकरः-भट्टकेशरप्रणीतः । नारायणभट्टीयव्याख्यासहितः ।
सम्पादकनिर्मितविषमस्थलटिप्पणोपेतः । श्रुतबोधच्छन्दो-

- ५६ अलङ्कारशेखरः । साहित्यमिश्रकृतः । साहित्योपाध्याय श्री अनन्तराम-
शास्त्रिणा भूमिकादिभिः संभूष्य संशोधितः । (अलं० वि० १) रु० १-४
- ५७ शक्तिवादः । श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः । टीकात्रयोपेतः । कृष्ण-
भट्टकृतया मञ्जूषया-माधवभट्टाचार्यनिर्मितया विज्रुत्या
श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्य्यदार्शनिकसर्वमौमसाहित्यदर्शना-
द्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्न गोस्वामिदामोदरशास्त्रिरचितया
विनोदिन्या च समेतः । (न्या० वि० ७) रु० २-०
- ५८ प्रौढमनोरमा । म. म. श्रीभट्टोजीदीक्षितावरचिता तत्पौत्र म. म.
श्रीहरिदीक्षितविरचितलघुशब्दरत्नाख्यव्याख्ययासमेता । म.
म. पण्डितश्रीभैरवमिश्रविरचितशब्दरत्नव्याख्यया युक्ता ।
श्रीयुतभाण्डारीत्युपाह्वमाधवशास्त्रिविरचित प्रमानामकटिप्प-
ण्या समलङ्कृता । श्रीयुतजगन्नाथशास्त्रिविरचितयाव्ययी-
भावस्य शब्दरत्नप्रदीपकनामकटीप्पण्याऽलङ्कृता (अव्ययी
भावान्तः प्रथमो भागः) (व्याकरण वि० ०) रु० ५-०
- ५९ आपस्तम्बगृह्यसूत्रम् । श्रीहरदत्तप्रणीतयाऽनाकुलाख्ययाव्याख्यया,
श्रीसुदर्शनाचार्यप्रणीतया तात्पर्यदर्शनाख्यया व्याख्यया च
समलङ्कृतम्, पृथक् सूत्रपाठेन, पाठभेदेन, मीमांसापदाथविच-
रणेन च संयोजितम् । (कर्म० वि० ५) रु० ३-०
- ६० नाट्यशास्त्रम् । भरतमुनिप्रणीतम् (सम्पूर्णम्) साहित्योपाध्याय
एम.ए. इत्यादिपदवीभाजा पण्डित बटुकनाथ शर्मणा तथा
साहित्यशास्त्रि एम.ए. पदवीभृता पण्डित बलदेवोपाध्यायेन
च सम्पादितम् । (नाट्यशास्त्र वि० १) रु० ५-०
- ६१ काव्यालङ्कारः । श्रीभामहाचार्येण विनिर्मितः । काशीविश्ववि-
द्यालयाध्यापकाभ्यां पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम० ए० सा-
हित्योपाध्यायः तथा पण्डित बलदेव उपाध्याय एम० ए०
साहित्यशास्त्री इत्येताभ्यां भूमिकादिभिः समलङ्कृत्य सम्पा-
दितः, काशी विश्वविद्यालयोपकुलपतिपदं विभूषयद्भिः श्री-
मदाचार्यप्रवरैः आनन्दशङ्कर ध्रुव महोदयैः लिखितेन प्राक्-
कथनेन सनाथीकृतः । (अलङ्कार वि० २) रु० १-८
- ६२ ब्रह्मवादः । गोस्वामि श्रीहरिरायजी महाराज विरचितः । श्री-
गोपालकृष्णभट्ट विरचित विवरणाख्यव्याख्यानमलङ्कृतः ।
तथा गोस्वामी श्रीव्रजनाथविरचितो ब्रह्मवादः । तथा शुद्धा-
द्वैतपरिष्कारः श्रीमद्रामकृष्णभट्ट विरचितः । श्रीरघुनाथ-
शास्त्रि विरचित शुद्धाद्वैतपरिष्कारतात्पर्यम् । श्रीहरि-
शङ्कर शास्त्रि-वेदान्तविशारदेन विस्तृत भूमिकया विवि-
धपारोशिष्टैर्भाषानुवादेन टिप्पण्यादिना च समलङ्कृतः ।
(शुद्धाद्वैतसम्प्रदाय वि० १) रु० १-०
- ६३ प्रेमरसायनम् । श्रीविश्वनाथपण्डितरचितम् (का० वि० ८) रु० १-०

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, विद्याविलास प्रेस,